

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of the L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№4(125)/2018

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Астана, 2018

Astana, 2018

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Редакция алқасы

Аскер оғлы Рамиз	Ф.ғ.д., проф. (Әзербайжан)
Ақматалиев Абдылдажан	Ф.ғ.д., проф. (Қырғызстан)
Бахтикиреева Улданай	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Беженару Людмила	Ф.ғ.д. проф. (Румыния)
Бейсембаева Жанаргүл	Ф.ғ.к., (Қазақстан)
Біжкенова Айгүл	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жақыпов Жантас	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Журавлева Евгения	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жаң Динжиң	PhD, проф. (Қытай)
Ескеева Мағрипа	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ержласун Гүлжанат	PhD, ассос. проф. (Түркия)
Қасқабасов Сейіт	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Негимов Серік	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нұрғали Қадиша	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нуриева Фануза	Ф.ғ.д., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	Ф.ғ.д., проф. (Германия)
Рахманов Носимхан	Ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (АҚШ)
Сәтенова Серікгүл	Ф.ғ.д. проф. (Қазақстан)
Султанов Казбек	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Тәжібаева Сәуле	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хисамитдинова Фирдаус	Ф.ғ.д., проф. (РФ, Башқұртстан)
Чернявская Валерия	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Шәріп Амантай	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Шәріпова Гүлбану	Ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Түркия)
Янковский Генрих	PhD, проф. (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 408 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Жауапты редактор, компьютерде беттеген: Құрманғалиев Ілияс

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: ҚР БЖҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде 27.03.2018 ж. №16996-Ж тіркеу куәлігімен тіркелген.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 35 дана
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 12/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief **Dihan Kamzabekuly**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief **Zharkynbekova Sholpan**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Asker ogly Ramiz	Doctor of philology, Prof. (Azerbaijan)
Akmataliyev Abdildajan	Doctor of philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof (Russia)
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, (Kazakhstan)
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof (Romania)
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Erzhiasun Güljanat	PhD, assos. Prof (Turkey)
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Henryk Jankowski	PhD, Prof. (Poland)
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof (Kazakhstan)
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof. (RF, Bashkortostan)
Metin Ekiji	PhD, Prof. (Turkey)
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof. (RF, Tatarstan)
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof. (Germany)
Rakhmanov Nasimhon	Doctor of philology, Prof. (Uzbekistan)
Rivers William Patrick	PhD, Prof. (USA)
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof (Kazakhstan)
Sultanov Kazbek	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Sharipova Gulbanu	Can. of philology, assos. Prof. (Kazakhstan)
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhang Dingjing	PhD, Prof. (China)
Zhuravleva Yevgeniya	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 408, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Executive editor, computer layout: Ilyas Kurmangalyev

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No 16996-Ж from 27.03.2018

Periodicity: 4 times a year Circulation: 35 copies

Address of printing house: 12/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31413)

© **L.N. Gumilyov Eurasian National University**

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Редакционная коллегия

Аскероглы Рамиз	д.ф.н., проф. (Азербайджан)
Акматалиев Абдылдажан	д.ф.н., проф. (Киргизстан)
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. (Россия)
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. (Румыния)
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., (Казахстан)
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жан Динжин	PhD, проф. (Китай)
Журавлева Евгения	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ержласун Гульжанат	PhD, ассос. проф. (Турция)
Каскабасов Сейит	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Негимов Серик	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	д.ф.н., проф. (Германия)
Рахманов Насимхон	д.ф.н., проф. (Узбекистан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (США)
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Султанов Казбек	д.ф.н., проф. (Россия)
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф. (РФ, Башкортостан)
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф. (Россия)
Шарип Амантай	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Шарипова Гульбану	к.ф.н., и.о. доцент (Казахстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Турция)
Янковский Хенрих	PhD, проф. (Польша)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 408

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Ответственный редактор, компьютерная верстка: Ильяс Курмангалиев

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций РК под номером №16996-Ж от 27.03.2018г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 35 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажимукана, 12/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31413)

© **Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева**

Мазмұны

<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Мақаш Л.</i> Атилла туралы аңыздаулар	8
<i>Амангелді А.А., Тилеужан Д.М.</i> Лиро-эпостық жырлардағы жылқыға қатысты заттық мәдениет лексикасының берілуі	15
<i>Байбатырова А.А.</i> Ағылшын тілінде жазылған ғылыми мақаланың макро-құрылымының когнитивтік және прагматикалық моделі	25
<i>Бейсембаева Г.З., Калибасова А.К.</i> Гендерлік лингвистикадағы эмоцияны айқындайтын лексика (ағылшын және қазақ тілдері негізінде)	42
<i>Бейсембаева Ж.А., Барямова Р.К.</i> Техникалық дағдылар және ағылшын тілі оқытушыларының онлайн оқыту дайындығы	47
<i>Бижкенова А.Е.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі туынды модельдеу	62
<i>Дәулетбекова Ж.Т., Юсуп П.Қ.</i> Білім беру үдерісінде филолог-студенттердің интеллектуалдық құзіреттілігін қалыптастырудың психологиялық негіздері	70
<i>Дихан Қамзабекұлы</i> Алаштың «23 жоқтауы» - азаттықты жоқтау рәмізі	76
<i>Жусупова Р.Ф., Ниязова А.Е., Абдуова Б.С.</i> Кәсіби бағдарлы тілдік тұлғаны қалыптастырудың мультилингвалды сипаты	86
<i>Зейнулина А.Ф., Ибраева А.Т.</i> Ұлы Дала фольклорындағы Арқалық батыр бейнесі	94
<i>Мұхтарова С.С.</i> Қазақ баламасыз лексикасын жеткізу жолдары (І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы негізінде)	102
<i>Сыздықова Г.О.</i> «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикасы	108
<i>Таңжарықова А.В., Юсуп А.Н.</i> Қазіргі қазақ поэзиясындағы киелі жердің мифопоэтикалық бейнесі	115
<i>Тұрысбек Р.С., Мәтібаева Э.Қ.</i> Шағын жанрдың көркемдік әлемі (Д. Досжан әңгімелері бойынша)	121
<i>Өтебалиева Г.Е., Қасқабасова Қ.С.</i> Ана тілі деңгейінде үйренуге арналған көпдеңгейлі тіл білімі	129
<i>Шокабаева С.С.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті	136
<i>Жазбадерек. Сәтенова С.К.</i> Рухани жаңғырумен үндес іргелі ғылыми еңбек	145

Contents

<i>Aimukhambet Zh.A., Makash L.</i> Legends about Attila	8
<i>Amangeldy A.A., Tilozen D.M.</i> Reflections of material and cultural vocabulary associated with the horse in lyric-epic works	15
<i>Baibatyrova A.A.</i> Cognitive-Pragmatic Model of Macrostructure of Research Articles Written in English	25
<i>Beisembayeva G.Z., Kalibasova A.K.</i> Gender aspect of the emotion expression in English and Kazakh languages	42
<i>Beisembayeva Zh.A., Baryamova R.K.</i> Technical Skills and Readiness of English Language teachers in Kazakhstan to teach online	47
<i>Bizhkenova A.E.</i> Modern modeling of the Kazakh Language	62
<i>Dauletbekova Zh.T., Yusup P.K.</i> Psychological Basis of the Formation of Philologists-Students' Intellectual Competence in the Literary Educational Process	70
<i>Dihan Kamzabekuly</i> «23 Zhoktau» of Alash – a Symbol of Zhoktau for Freedom	76
<i>Zhusupova R.F., Niyazova A.E., Abduova B.S.</i> Formation of professionally oriented linguistic identity multilingual character	86
<i>Zeinulina A.F., Ibrayeva A.T.</i> Character of Arkalyk Batyr in the Great Steppe Folklore	94
<i>Mukhtarova S.S.</i> To translation problems of Kazakh non-equivalent vocabulary (on the materials of I. Esenberlin trilogy “Nomads”)	102
<i>Syzykova G.O.</i> Semantics of qualitative adjectives in the work «Kozy Korpesh-Bayan Sulu»	108
<i>Tanharykova A.V., Yusup A.N.</i> Mythological and technical foundations of sacred places in modern Kazakh poetry	115
<i>Turysbek R.S., Matibayeva E.K.</i> Small genre and artistic world (On creativity D.Doszhans)	121
<i>Utebaliyeva G.E., Kaskabassova Kh.S.</i> Multi-level language proficiency in learning a non-native language	129
<i>Shokabayeva S.S.</i> Word-formulative Potential of the Word «ақ» in the Modern Kazakh Language	136
Chronicle. <i>Satenova S.K.</i> Fundamental scientific work in the light of spiritual rebirth of society	145

Содержание

<i>Аймухамбет Ж.А., Макаш Л.</i> Легенды об Аттиле	8
<i>Амангельды А.А., Тилеужан Д.М.</i> Отражения материально-культурной лексики, применяемые к лошади в лиро-эпических произведениях	15
<i>Байбатырова А.А.</i> Когнитивно-прагматическая модель макроструктуры англоязычной научной статьи	25
<i>Бейсембаева Г.З., Калибасова А.К.</i> Гендерный аспект выражении эмоции в английском и казахских языках	42
<i>Бейсембаева Ж.А., Барямова Р.К.</i> Технические навыки и готовность учителей английского языка обучать онлайн	47
<i>Бижкенова А.Е.</i> Моделирование дериватов в современном казахском языке	62
<i>Даулетбекова Ж.Т., Юсуп П.К.</i> Психологические основы формирования интеллектуальной компетентности филологов-студентов в литературном образовательном процессе	70
<i>Дихан Камзабекулы</i> «23 жоктау» Алаша – символ жоктау по свободе	76
<i>Жусупова Р.Ф., Ниязова А.Е., Абдуова Б.С.</i> Формирование профессионально-ориентированной языковой идентичности в мультилингвальной среде	86
<i>Зейнулина А.Ф., Ибраева А.Т.</i> Образ Аркалык батыра в фольклоре Великой Степи	94
<i>Мухтарова С.С.</i> Особенности перевода казахской безэквивалентной лексики (на материале трилогии И. Есенберлина «Кочевники»)	102
<i>Сыздыкова Г.О.</i> Семантика качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян сулу»	108
<i>Танжарыкова А.В., Юсуп А.Н.</i> Мифопоэтические мотивы сакральных мест в современной казахской поэзии	115
<i>Турысбект Р.С., Матибаева Э.К.</i> Художественный мир малого жанра (По творчеству Д. Досжана)	121
<i>Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С.</i> Разноуровневое владение языком при обучении неродному языку	129
<i>Шокабаева С.С.</i> Словообразовательный потенциал слова «ак» в современном казахском языке	136
<i>Хроника. Сатенова С.К.</i> Фундаментальный научный труд в свете духовного возрождения общества	145

FTAMP 17.07.41

Ж.Ә. Аймұхамбет¹, Л. Мақаш²

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru@mail.ru, ²dinamit_1994@mail.ru)

Атилла туралы аңыздаулар

Андатпа. Мақалада ғұн империясының даңқты билеушісі Атилла (Еділ) туралы аңыздаулардың көркем әдебиеттегі көрінісі қарастырылады. Қазақ халқының арғы ата-бабалары ғұндар мен оның патшасы Аттиланың мифтегі орны көркемдік бейне болып сақталғандықтан, оның батырлық тұлғасына байланысты жазылған деректер талданды. Әлем халықтарының аңыздарына арқау болған даңқты қолбасшының мемлекет құрудағы және елдікті нығайтудағы істері оның көркем образын жасауға негіз болғандығы талдаулар нәтижесінде тұжырымдалады. «Нибелунг туралы жыр», «Алып қолды Вальтарий» сынды ежелгі герман эпостарында, исландиялық «Волсунга туралы сага», норвегиялық «Тидрек туралы сага», скандинавиялық «Эдда» аңыздарындағы ұлы қолбасшының бейнесі салыстырылған. Әлемдік зерттеуші ғалымдар мен қаламгерлердің Атилла туралы жазбаларындағы деректер мен халық мұрасындағы сюжет, мотивтер талдаудың негізгі өзегіне алынған.

Түйін сөздер: Атилла (Еділ, Этцель), «Құдайдың қамшысы», ғұн, аңыз, дастан, авентюра, батырлық эпос.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-8-15>

Кіріспе. Атилла-Еділ патша туралы Еуропа жұртына кеңінен тараған аңыз-әпсаналардың бастауында халықтық дастандар тұрғаны анық. Н.Ә. Назарбаев «Қазақ даласы – ұлы түркі елінің қара шаңырағы» атты мақаласында көшпенділердің пайда болуында бір орталыққа бағынуды қалыпты көріп, бас бола білген батыр туралы, «Еділ (Атыл, Атилла) бастаған ғұндар Батыс Рим империясын біржола құлатты», – деп ерекше атап көрсеткен [1, 86]. Біздің эпикалық аңыздауларда сұлбасы ғана сақталған Аттиланың билеушілік және жауынгерлік даңқы еуропа жұртының ежелгі мұраларынан орын алған. Бұл мұраларға енген сюжеттер мен мотивтердің төркіні ғұн тайпасының фольклорлық мұрасы болуы заңдылық.

Атилла-Еділ – әйгілі Ғұн империясының билеушісі. Оны Атилла деп сол кездегі латын тілінде, яғни Рим империясының мемлекеттік тілінде атағандықтан тарихта осы термин қалыптасты. Алайда Атилла есімі Еуропа жұртында түрліше айтылады. Испандықтарда – Атила, ежелгі алман жұртының батырлық жырларында Этцель, қытайлықтар Этил, шведтік және даттық, сондай-ақ Фарер аралдарындағы халық балладаларында Артала, ғұндардың мұрагері – қазақтарда Еділ атымен тарағандығын зерттеуші Н.Келімбетов атап көрсетеді [2, 57]. Сол Атилла дәуірінде көптеген халықтар оны “Құдай тоқпақ” деп атаған. Оның бір есімінің өзі айналаға айбарлы естіліп, ерекше үрей-қорқыныш туғызған. Сондықтан болар барша халық оған ортақ ұғымға сыйдыра отырып: «ағылшын тілінде – Cod skourde, «Құдай тоқпақ», «Тәңір құты», француз тілінде – Fleu du Dieu, «Құдай тоқпақ»,

«Тәңір құты», испан тілінде – Asote de Dios, «Құдай тоқпақ», «Тәңір құты», неміс тілінде Die Gottgeibel, «Құдай тоқпақ», «Тәңір құты», орыс тілінде – Бичь божий, «Тәңір құты», түрік тілінде «Тәңірінің қыржабы», қазақ тілінде – «Құдай тоқпақ», яғни “Тәңірінің қамшысы» [3, 59] секілді ныспы берген. «Атилла өзара қырық пышақ болып, ұдайы соғысып жататын тайпалардың басын қосты, Еуропада бейбіт өмір орнатты. Өз халқына қатігездік жасаған әміршілерді қатал жазалап отырды. Сол үшін Атиланы халық «Құдайдың қамшысы («бичь божий») деп атап кетті» [2, 58].

Мәселенің зерттелуі. Атиланы ғұндардың, олардың тарихи мұрагері түркі жұртының хас батыры деп атауымыздың себебі көп. Еділ батыр туралы мағлұматтар еуропа әдебиетінде ғана емес, қазақтың көне жырларында да ерекше орын алған. Еділ батырдың батырлық сипатын өмірі мен тарихының тікелей біздің қанымызға байланысты екенін зерттеген қаламгерлер мен ғалымдарымыз – Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, М. Жұмабаев, М. Базарбаев, Ә. Марғұлан, Н. Келімбетов, О. Сүлейменов, С. Өтенияз, Т. Жұртбай, С. Қондыбай, А. Сейдімбек болып бірауыздан Атилла – қазақтың арғы бабасы, ертеден бергі жырға қосылған Еділі, хәм хас батыры деген тұжырым жасаған.

Тарих сахнасында сан ғасыр атой салып, ерлік пен елдіктің, жауынгерліктің қайталанбас үлгісі болған даңқты Ғұн бабамыз туралы Мағжан ақын жақсы жырлаған:

Ерте күнде жоқ бар еді, түн туған.
Қап-қараңғы түн ішінде Күн туған.
Отты Күннің сәулесінен от алтын
Оты көзді, отты жанды Ғұн туған.

Ерте күнде отты Күннен Гун туған,
Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам,
Жүзімді де, қысық қара көзімді
Туа сала жалынменен мен жуғам.

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гуннен туған пайғамбар [4, 69-70].

Өткен тарихты, жауынгерлік болмысты шабытпен бейнелеген бұл өлең жолдарында Мағжан Жұмабаев өзінің Атилладай батыры болған Ғұннан тарап, Ғұннан туғанын мақтан етеді. Бұл Еділ батырдың қазақ халқы тарихында ерекше орын алар тұлғалардың бірі екеніне дәлел.

Мәселенің өзектілігі. Атилла есімі батырлықтың, жауынгерліктің символы ретінде Еуразия құрлығының есінде күні бүгінге дейін сақталып келді. Француз тарихшысы А. Тьерри 1864 жылы жазылған «Атилла тарихы» атты еңбегінде: «Атилла есімі адамзат тарихындағы ұлы тұлғалар – Александр Македонский мен Юлий Цезарьдің қатарынан орын алады» [5] деуі бұл аңыз-адамның тарихтағы рөлін танытады. Атилла туралы батырлық дастандар орта ғасырларда неміс, ағылшын, француз тілдерінде жазылды. Бұл дастандарда қаһарман қолбасшының ерекше ерлік болмысымен бірге адамгершілігі, бауырмалдығы, әділеттілігі, мейірбандығы айтылады. Тек дастандар ғана емес, Атилланың даңқын паш ететін тарихи зерттеулер де көп. Олардың қатарында итальян, неміс, француз тарихшыларының еңбектерін атай аламыз. А.Тьерридің «Атилла тарихы» («Histoire d' Attila et de ses successeurs, 1864), А.Ф.Вельтманның «Атилла және IV-V ғ.ғ. Русь» (1858), т.б. көптеген тарихи жазбаларда Атилла тұлғасын танытуда тарихи деректермен қатар, аңыздық мотивтер де негізге алынады. Итальяндық даңқты ақын, ойшыл Данте Альигери өзінің «Құдіретті

комедиясында» (1321 жылы жазылған) Атилланы бір кейіпкері ретінде алып, оны «Жердің қамшысы» деп атайды. Атилла есімі күллі құрлық тұрғындарының жадында «Тәңірінің қамшысы» ретінде жатталғанын еске алсақ, данте сол мотивтен алшақ кетпеген.

Әйгілі француз драматургі Пьер Корнелдің «Атилла» драмасы 1667 жылы сахналанса, неміс драматургі Вернер Цахариас «Ғұн патшасы Атилла» трагедиясын сахнаға шығарған. Бұл драмалық шығармаларда Атилла құл иеленуші Рим империясын күйреткен ұлы қолбасшы ретінде суреттеледі.

Венгерлік жазушы Геза Гардонидің «Көзге көрінбейтін адам» («Невидимый человек», 1901) романындағы оқиға ғұндардың әміршісі Атилла дәуірінде деп көрсетіледі. Оқиғаның көбі византиялық дипломат Приск Панийскийдің Атилланың тұрағына келуіне арналады. Бас кейіпкер – византиялық тұтқын, жас жігіт Зэта ғұн қызына ғашық болады. Ғашығына үйленуден үміттенген ол Византиядағы тұтқындықтан қашып шығып, ғұндар еліне келіп, тұтқын болады. Романда, сондай-ақ ғұндар мен римдіктер арасында болған әйгілі Каталун шайқасы суреттеледі. Американ жазушысы Дитрих Уильям Рим империясының құлауы, ғұндардың әйгілі билеушісі, қолбасшы Атилла туралы «Тәңірінің қамшысы» (The Scourge of Gold, 2005) романын жазды.

Скандинавия халықтарының әдебиетіндегі батырлар жырында Аттилланың образы біріншіден, әлемге танымал әдеби мұра «Эдда» жырында үлкен орын алады. Бұл жыр исланд халқының эпикалық жыр-толғауындағы жинақта «Эдда» жыры деген атпен белгілі. Оның негізгі мазмұны екі бөлімге жинақталған.

Бірінші бөлімінде мифтік және дидактикалық сарынды жырлар болса, екінші бөлімде батырлық жырлар негізге алынған. Зерттеушілердің пікірінше, бұл қолжазба XIII ғасырда жазылған. Сол қолжазба Данияның Копенгагендегі Корольдік кітапханасында сақтаулы тұр. Жырда негізі кейіпкерлер Сигурд пен Брюнхилда, Атли (Атилла) және Нибелунгтердің ажалы жөнінде оқиға жырланады.

Екінші, XIII ғасырдың ортасында жазылған көлемді жыр «Волсунга туралы сага» деп аталатын туындының «Эдда» жырындағы қара сөзбен баяндалатын мазмұны берілген.

Үшінші, «Эдда» жырын көркем прозамен жазып шыққан Снорри Стурлусон атты исландиялық тарихшы, ақын, белгілі саяси қайраткер осы еңбегінде Нибелунга байлығының («Рейн алтыны») қысқаша тарихын айтып өткен. **Төртінші**, жыр XIII ғасырдың орта шенінде жазылған «Тидрек туралы сага» деп аталады. Мұнда Берндік Дитрихтің толық өмірбаяны туралы аңыздардың жиынтығынан тұрады.

Бесінші, 1330 жылы жазылған «Норнагест туралы хикаялар» деп аталатын ертедегі аңыздар жиынтығы. Норнагесттің әскери ерліктері жырланған. Жырдың кейбір бөліктері «Эдда» жырынан алынған.

Алтыншы, Скандинавия халықтарының балладалары. Мұнда Дания, Швеция және Фарер аралдарындағы халық балладалары, негізінен Нибелунга жөніндегі аңыздарға арналған. «Тидрек туралы сага», «Эдда» және басқа жырлардың үзінділері әртүрлі нұсқада беріліп, жан-жақты сипатталған.

Жетіншісі, XVI ғасырдың соңында, нақтылай айтқанда 1603 жылы «Хвен хроникасы» латын тілінен дат тіліне аударылып жазылған. Даниядағы Отланд архипелагында Хвен деген арал бар. Бұл сол Хвеннің тарихын негізге ала отырып, оның ішінде «Нибелунгтер жырлары» мен «Тидрек туралы саганың» көптеген оқиғалары орын алған. «Ертедегі Германия мен Скандинавия халықтарының поэзиясы басқа халықтардікі сияқты өлең түрінде болды, ауызша айтылып атадан балаға асыл мұра болып қалып отырған. Олардың қандай да бір әдеби мұрасы, я батырлық жырлары – бәрі батырлық пен ерлікті жырға қосқан. Ертедегі эпикалық жырлары негізінен XII ғасыр соңында хатқа түскен. Солардың ішіндегі көрнектісі «Нибелунгтер туралы жыр» 1220 жылы толық жазылып біткен. Ал Скандинавия халықтарының «Эдда» жыры IX ғасырда хатқа түсіріліп үлгерген.

Скандинавия халықтарының поэзиясындағы Исландия халқының асыл мұрасы «Эдда» жыры - өте көлемді әдеби мұралардың бірі. Жалпы сол дәуірдегі Скандинавия мен неміс халықтарының жырларының басты тақырыбы – адамзат тарихында терең із қалдырған «Халықтардың қоныс аударуы» тарихи процесіне байланысты. Хун королі Аттила бейнесі (бұл жырда Атти деген атпен беріледі) аса жағымды кейіпкер ретінде берілген осынау батырлық эпостың Эрманарик басқарған остготтар патшалығы Қара теңіз жағалауында хундар шабуылынан талқандалуы және осы Эрманарик пен Сванхилда туралы баяндалады.

Эрманарик (Иормунрик) өз баласы Рандверді қалыңдығы Сванхилдаға ұрын жібереді. Рандвердің жанындағы жалақор зұлым кеңесшісі Бикки жас ханым мен Рандверді Эрманарикке жамандайды: «Олар сол тайпаға, яғни Сванхилданың төркіндеріне сатылып кеткелі жүр», -деп әке мен бала арасына нақақтан от тастайды. Бұған сенген аңғал патша Эрманарик өз ұлы мен жас келінді өлтіруге бұйрық береді, жазықсыз жандарды ат тұяғына таптатады. Бұл қанды оқиғадан соң Сванхилданың бауырлары қарындасы үшін мықтап кектенеді. Олар Эрманариктің нөкеріне шабуыл жасайды, Эрманариктің өзін өлімші етіп жаралайды. Алайда осынау ержүрек жігіттер өздері де қаза табады. Жалғыз жауыз Биккидің қырсығынан осылайша қаншама қыршын жас қаза болады. Эрманарик – өз туыстарына өте қатал болған патша. Сондықтан оның көп туыстары, даңқты төрелер хун королі Еділге (Аттиге) барып паналаған. Әділ қолбасшы, хун королі Еділ (Атти) бейбіт жағдайда дүниеден өткен. Осы аталған жырларда Атилланың образы үлкен орын алады. Сол жырлардың ішінде Атилланы суреттеген тұстарда оның жазықсыз жандарға мейірімді, дұшпанына қатал, досына адал қолбасшы ретінде суреттеледі. Король тарапынан әділетсіздік, қысым көрген исланд жұртшылығы ғұндардың әділ билеушісі Атилладан пана табады. Ал, ІҮ ғасырда туған «Хильдебрант туралы жырда» корольдің тепкісінен қашып, Атилланы паналаған жауынгер туралы айтылады. «Хильдебрант туралы жыр» – ежелгі неміс тілінде, жыр үлгісінде сақталған жалғыз туынды. Бұл жыр үзіндісі шамамен ІХ ғасырға тиесілі. Фульд монастыріндегі кітаптың ішкі мұқабасында жазылған мәтін толық емес, көлемі алпыс сегіз жол ғана. Жырдағы негізгі мотив – орта ғасыр әдебиетіне тән әке мен бала арасындағы шайқас. Бас кейіпкер Хильдебрант отыз жыл бойы Атилла әмірлік жүргізген ғұндар елінде болады. Отыз жылдан соң еліне оралғанда, оның алдынан баласы қол бастап шығады. Әкесі ұлын танығанымен, ұлы әкесін танымайды. Әке мен бала арасындағы соғыста ұлы Хаудбранд қаза табады.

Бұл жырдағы біз үшін құнды оқиға – Хильдебрандтың өз әміршісінен қысым көріп, қуғынға ұшырағанда, Атилладан пана табуы. Атилла қамқоршы, қуғын көрушілерді қорғаушы әділ билеуші ретінде танылады.

Атилла есімінің тарихи бекуі. Атилла есімі алман жұртының «Нибелунгтар туралы жырына» енген. Бұл жырда ол Этцель деп аталады. Атилла «Нибелунгтер туралы хикаяның» басты кейіпкері болмаса да, оның тарихи тұлғасы осы дастанда айтылатын дәуірде елеулі орын алады. «Нибелунгтер туралы жыр» шамамен 1200 жылы жазылған. Бұл поэманың тарихи өзегі етіп автор Бургунд патшалығының күйреуін алған. Ғұндар 437 жылы осы патшалықты құлатқаны тарихта мәлім. Аталмыш поэманың бір емес, екі желісі бар деуге болады. Бірі – Алманияның тарихи кезеңі болса, екіншісі – V ғасырдағы ғұндар ғұмырнамасы. Жырдың алғашқы бөлімінде Алманияның ханшайымы Кримхильдаға ғашық болған Нибелунг елінің батыры Зигфрид жайында және оның Бургундия елінде мәртебесін қызғанып, Зигфридті қастандықпен өлтірген Кримхильданың жақын туысы Хаген туралы айтылады. Жырдың келесі бөлімінде Хагеннен күйеуінің кегін қайтару үшін Кримхильданың Этцельге (Атиллаға) тұрмысқа шығуы баяндалады.

«Нибелунгтар туралы хикаяда» Атилла (Этцель) сабырлы, қайырымды, христиан дініне құрметпен қарап, өзара ынтымақты өмірді сақтауға ұмтылған, әділ жан ретінде суреттеледі. Неміс зерттеушісі Клаус Цатлоукал (Klaus Zatloukal) «Das Nibelungenlied und

Niederostereich» кітабында Этцельдің прототипі деп венгерлік билеуші Гайца (972-977 жылдары билікте болған) есімін айтады. Гайца да мінезі жұмсақ, сабырлы адам болған екен. «Нибелунгтер туралы хикаяда» Этцельдің сабырлы болуы да сондықтан шығар. Немістің тағы бір зерттеушісі Готфрид Вебер (Gottfried Weber) «Das Nibelungenlied. Problem und Idee» атты кітабында ғұндардың билеушісін былай сипаттайды: *«Ол пұтқа табынушы, солай бола тұрса да барынша білімді, кеңінен ойлайтын, керітартпа пікірлерден аулақ. Кең байтақ жерінде христиандар мен пұтқа табынушылар сыйластықпен өмір сүрген. Изгілікті сардарлы ой толғамы діни қақтығыстардың болуына жол бермейді. Оған жиырма бірінші авентюраның 1334-1335 жолдары дәлел бола алады: «Этцельдің иелігі алысқа танылған, сондықтан сарай маңынан есімдері христиандар мен пұтқа табынушылардың аузында жүрген көптеген сардарларды кездестіруге болады, олар корольмен келген. Этцель христиандардың уағызымен және пұтқа табынушылардың заңымен әрдайым санасып отыратын. Король олардың қандай өмір салтын ұстанса да, бәрінің бай сыйлық иесі болуына қамқорлық жасайтын»* [6, 178].

«Нибелунгтер туралы хикаядағы» 20 авентюра «Король Этцельдің Бургундтар еліне Кримхильдаға құда түсуге адамдарды жіберуі», 21 авентюра «Кримхильданың гунндар еліне сапары», 22 авентюра «Этцельдің Кримхильданы қарсы алуы», 25 авентюра «Нибелунгтердің гунндарға аттануы», 28 авентюра «Бургундықтардың гунндарға келуі», 33 авентюра «Бургундықтардың гунндармен шайқасуы» оқиғаларына арналған.

21 авентюрада Этцель және оның иелігі туралы берілетін мәліметтер мынадай: «1332. Гунндар елі королінің Трайзенде даңқы шартарапқа жайылған ерекше мықты бекінісі бар еді. Цайзельмауер атанатын онда бұрын Хельхе айтса тіл жеткісіз тамаша ғұмыр кешкен» [7, 214]. Бұл баяндаулар Атилла жайлы аңыздаулардан жиналған мәліметтер болуы әбден мүмкін. Өйткені ол аңыздаулар тек ғұндар арасында ғана емес, Еуропа топырағын мекендеген күллі тайпаларға таныс еді.

22 авентюрада 1332 шумақта айтылатын бекініс сипаты былай беріледі: «1336. Кримхильда Цайзельмауерде төрт күнге дейін аялдады. Көшеде шаң басылмады, өрттің түтініндей үйіріліп тұрып алды. Бұл Австрияда шапқылап жүрген король Этцельдің нөкерлерінің аттарының тұяғынан ұшқан тозаң еді» [7, 215].

Этцельдің қалыңдығын қарсы алуы, оның тілекетрін орындауы, ғұндар еліндегі тұрмыс-тіршілік, салт-ғұрып аталмыш хикая авентюраларында бірсыпыра көрінген.

Атилла туралы аңыздаулардың желісіне құрылып, IX ғасырда дүниеге келген, неміс халқының батырлық эпосы ретінде бағаланатын ежелгі жәдігерліктердің біреуі – «Алып қолды Вальтария» («Вальтарий могучая рука») – («Waltarius vanu fortis») немесе қысқаша «Вальтария» деп қана аталатын әдеби мұра. Бұл поэма ежелгі герман тайпалары мен Еуропалық ғұндардың арасындағы қарым-қатынастарды танытады. Бұл аталған жәдігерліктердің жазылуы туралы пікір білдірген зерттеуші-ғалымдардың (Н.Келіметов, М.Аджи) пікірінше, «Нибелунг туралы жыр» мен «Алып қолды Вальтария» («Вальтарий могучая рука») деп аталатын поэмалардың авторлары қыпшақ текті болуы керек деп болжамдар бар. Өйткені, бұл туындыларда жолдарында қыпшақтың салт-санасы, әдет-ғұрпы айқын аңғарылады. Бұл поэма ежелгі герман тайпалары мен Еуропалық ғұндардың арасындағы сан-қырлы қарым-қатынастарды бейнелейді. Герман жұрты Аттиланы өздерінің ұлттық қаһарманы етіп көрсетуге барынша әрекет жасаған. Бұл жайтты Мурад Аджи жан-жақты талдай келіп, төмендегідей пікір айтады: *«Первыми, кто заявил на него свои права были германцы, сделавшие историческое лицо – царя кипчаков Аттилу – национальным героем, персонажем своих эпических произведений. Его именем даже названы горы – Этцельские Альпы. Это уже серьезно! Подумать только: даже потомки кельтов, тех самых кельтов, которых нещадно громил Аттила, назвали его своим национальным героем. Атти, Этцель – такие имена получил кипчакский полководец в германо-скандинавских былинах и сагах»* [8]. «Алып қолды Вальтария» поэмасы ғұн елін және олардың көсемі Аттиланы таныстырудан басталады:

Қандастарым, жердің үлкен бөлігі Еуропаға тиесілі,
Бұл құрлықта салты мен дәстүрі,
нәсілі сан түрлі тайпалар тіршілік кешеді.
Сөйлейтін тілі де, ұстанған діні сан түрлі.
Сол тайпалар ішінде Паннония уалаятын мекендеген халық бар.
Бұл халықты әдетте «ғұндар» деп атайды.
Майдандағы ерлігімен даңқы асқақтаған халық
Жақын тұрған көршіге ғана емес,
Сонау Мұхитқа дейінгі аралықта билік жүргізеді.
Алыс-жақын халықтармен бейбіт бітім жасайды,
Бойұсынбағандарды жазалайды.
Бұл халық осы қарқынмен
мың жылдан астам тарих төрінде болады.
Қадым замандарда халықты хас батыр Атилла басқарыпты.
Ол жеңісті, даңқты арттыруда асқан көсем»

Атилла дастанының сюжеттік желісін қайта жыр еткен «Вальтария» поэмасы оқырманын ерлікке, бірлікке, ізгілікке шақырумен бітеді [2, 66].

Атилла дастанының сюжеттік желісін қайта жыр еткен «Вальтария» поэмасы оқырманын ерлікке, бірлікке, ізгілікке шақырумен аяқталады. Мұнда авторлар қыпшақтардың әдет-ғұрпын, салт-санасын, ішкі жан дүниесін, психологиясын егжей-тегжейлі терең біліп, жеткізген. Бұл туралы Мұрат Аджи: «Авторы «Песни о Нибелунгах», и «Вальтария», вне всякого сомнения, по крови были кипчаками, они еще помнили степные адаты, это чувствуется по многим, очень точным деталям. Вот почему их герой Этцель (Атилла) сохранял благородства даже, казалось бы, в nepoзвoлитeльнoй, с точки зрения европейца, ситуации», – деп [8, 67] «Жусанды қыпшақ даласы» атты Мәскеуде, 1994 жылғы еңбегінде көрсетеді. Қорытындылай келе, ғұндардың даңқты әміршісі Атилла – Еділ туралы ел аузындағы эпикалық үлгідегі аңыздаулар сол қалпында сақталып жетпесе де, көптеген әлемдік фольклорлық-әдеби мұралардың желісіне алынып, кейіннен классикалық жазба туындылардың арқауына айналып, өзінің «рухани өмірін» жаңғыртып, жалғастырғанын, сөйтіп, бүгінгі күнге дейін жеткенін айтқымыз келеді. Мысалы, алғашқы түрік қағандарының бірі Ашин өзінің арғы ата-бабасы қасқыр тұқымынан тараған деген түсінік қалыптастырған. Бүгінгі күні қазақ елінің тәуелсіздік алған тұста, өткен дәуірдегі ата-бабаларымыздың Еуропа еліндегі Атилла секілді ерлерімізді насихаттау, оның шынайы болмысын ғылыми тұрғыда таныту басты мақсат екенін баса айтқан жөн. Болашаққа қадам басар сәтте арғы-бергі тарихымызды танып-білуіміз үшін, оның рас-өтірігін саралай алуымыз үшін батырларымыз бен бектерімізге деген құрметті күшейтуіміз керек.

Эпикалық аңыздаулар фольклорлық жыр, дастан үлгілерінде көмескіленгенімен, өзінің рухани мұра ретіндегі мәңгілік өмірін басқа пішінде, басқа жанрларда жалғастырып, аңызға айналған, тарихта ерекше орын алған тұлғалар болмысы мен даңқын сақтауда қайнар көз болғанын Атилла туралы мотивтер дәлелдей түседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. / Н. Назарбаев – Алматы: Атамұра, 1999. – 257 б.
- 2 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. / Н. Келімбетов – Алматы: Атамұра, 2005. – 322 б.
- 3 Өтениязов С. Атилла. / С. Өтениязов – Алматы: Арыс, 2000. – 96 б.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалар. / М. Жұмабаев – Алматы: Білім, 1995. – 256 б.
- 5 Thierry A. Histoire d' Attila et de ses successeurs (1864; 6 изд., 1876)

6 Нибелунгтер туралы хикая. / Аударғандар: Х. Мағзұмов, А. Қалиева // «Әлем әдебиеті» журналы. № 4, 2007. - 121 б.

7 Нибелунгтер туралы хикая. / Аударғандар: Х. Мағзұмов, А. Қалиева // «Әлем әдебиеті» журналы. № 5, 2007. -78 б.

8 Аджи М. Полин половецкого поля. / М. Аджи – Москва: Новости, 2000. – 456 с.

Ж.А. Аймухамбет, Л. Макаш

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Легенды об Атилле

Аннотация. В данной статье рассматривается отражение в художественной литературе легенд о славном правителе империи гунов Атиллы. Поскольку место в мифах предков казахского народа гунов и их короля Атиллы образ художественный мы анализировали информацию о их героическом облике. В результате анализа того факта, что славный правитель, основанный на легендах народов мира, стал основой для создания государства и укрепления страны в качестве основы для ее художественного сюжетного образа. В древнегерманских эпосах «Песня о Нибелунгах», «Вальтаний могучая рука», исландской «Саге о Вельсунгах», норвежской «Саге о Тидреке», скандинавской саге «Эдда» сравнивали образ великого царя. Выводы всемирно известных исследователей и писателей о сюжете, мотивов народного наследия Атиллы являются основой сюжетного анализа.

Ключевые слова: Атилла, «Кнут Бога», гуны, легенда, стихотворение, авантюра, героический эпос.

Zh.A. Aimukhambet, L. Makash

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Legends about Attila

Abstract. This article discusses the reflection in fiction of legends about Atilla glorious ruler of the Huns empire. Since the place in the myths of the ancestors of the Kazakh people of the guns and their king Attila is an artistic image, we analyzed information about their heroic appearance. As a result of the analysis of the fact that the glorious ruler, based on the world legends, became the basis for creating a state and strengthening the country as the basis for its artistic image. Was compared in the ancient German epos «The Song of the Nibelungs», «Valtarius the Mighty Hand», the Icelandic «Saga of the Welsungs», the Norwegian «Saga of Tidrek», the Scandinavian saga «Edda» compared The image of the great king. The conclusions of the world-famous researchers and writers about the plot, the motives of the folk heritage of Attila are the basis of the analysis.

Keywords: Atilla, “Whip of God”, the Huns, legend, poem, aventure, heroic epic.

References

- 1 Nazarbayev N. Tarih tolqynynda [In the stream of history]. (Almaty, 1999, 257 p.). [In Kazakh]
- 2 Kelimbetov N. Ejelgi dáýir ádebieti [Ancient Literature]. (Almaty, 2005, 322 p.). [In Kazakh]
- 3 Oteniazov S. Atilla [Attila]. (Arys, Almaty, 2000, 96 p.). [In Kazakh]
- 4 Jumabaev M. Shyǵarmalar [Extras]. (Bilim, Almaty, 1995, 256 p.). [In Kazakh]
- 5 Thierry A. Histoire d' Attila et de ses successeurs (1864; № 6, 1876)
- 6 Nibelýngter týraly hıkaıa [The story of Nibelunger]. / Alǵysóz. Aýdarǵandar. H. Maǵzumov, A. Qaliyeva [Translated by: Magzumov H., Kaliyeva A.] // «Álem ádebieti» jýrnaly [The magazine «The World of Literature»]. (4), 121 (2007). [In Kazakh]

7 Nibelýngter týraly hikaia [The story of Nibelunger]. Alǵysóz. Aýdarǵandar. Maǵzumov H., Qaliev A. [Translated by: Magzumov H., Kaliyeva A.] // «Álem ádebieti» jýrnaly [The magazine «The World of Literature»]. (5), 78 (2007). [In Kazakh]

8 Adji M. Polyn poloveskogo polia [Poly Pooveter Pole]. (Novosti, Moskva, 2000, 456 p.). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Ж.Ә. - филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Астана, Қазақстан.
Мақаш Ләззат - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ филология факультетінің 1 курс магистранты, Астана, Қазақстан.

Aimukhambet Zh.A. - Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Makash Lyazzat - Master student of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.71.90

А.А. Амангелді¹, Д.М. Тілеужан²

¹С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан

² «Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹ainur.amangeldy@mail.ru, ²dinamit_1994_94@mail.ru)

**Лиро-эпостық жырлардағы жылқыға қатысты заттық мәдениет
лексикасының берілуі**

Андатпа. Қазақ тілінде үй жануарларының төрт түріне қатысты кәсіби лексика, әсіресе жылқы туралы айтатын сөздер, ең жемісті дамыған. Қазақ тіліндегі ауызша халық шығармашылығында, атап айтқанда, лирикалық-эпикалық шығармаларда атқа жиі қолданылатын тіл туралы фактілер қолданылады. Бұл мақалада жылқы өсіруге қатысты лингвистикалық фактілерді лиро-эпикалық шығармадағы Қозы Көрпеш-Баян Сұлу жырынан ұсынады және сөзді құру, этно-лингвистикалық, лингвистикалық және мәдениеттанулық аспектілерде материалдық мәдениеттің сөздік қорын кешенді талдауды қамтамасыз етеді. Жырға арқау болып отырған оқиғалар өткен тарихи кезеңге байланысты, көшпенді өмір салтын ұстанған далалықтар үшін жылқының маңызы өте зор болғандықтан зерттеу мақалаға негізгі арқау болды.

Түйін сөздер: рухани мәдениет, материалдық мәдениет, кәсіби сөздік, дүниетаным, символдық мағына, салт-дәстүрлер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-15-25>

Кіріспе. Қазақ тіліндегі төрт түлікке, соның ішінде жылқыға байланысты туындап, қалыптасқан, сөздік қорымыздың ең құнарлысы болып саналатын кәсіби сөздер біршама. Сонымен қатар бұл атауларды тілдің ең көне қабатына жатқызуға болады. Өйткені бұл сөздер он екі мың жылдан астам уақыт бойы белсенді қолданылуда болып, уақыттың қатал тезінен, сұрыптауынан өтіп, нешеме ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, біздерге жетті.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінде, сол сияқты, лиро-эпостық жырларда жылқыға қатысты тілдік деректер молынан ұшырасады. Мәселен, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында жылқыға қатысты тілдік деректер өте көп. Сонымен қатар жылқы шаруашылығы-

на қатысты заттық мәдениет лексикасы да молынан қамтылған. Бұл түсінікті де. Өйткені, көшпенді өмір салтын ұстанған далалықтар үшін жылқының маңызы өте зор еді. Мінсе – көлік, ішсе – сусын, жесе – тамақ болған жылқының орны бөлек болатын. Ат үстінен ұйқы алған жаугершілік заманда елдің ішкі, сыртқы саясатын реттеу, азаттығын сақтап қалу сияқты ірі мемлекеттік мәселелердің шешімін табуы атты әскерсіз мүмкін емес еді. Сыртқы жаудан қорғану, келешек ұрпақтарға ата-бабадан мирас болып келе жатқан ұлы даланы бөлшектемей аманат ету үшін жауынгер халыққа тек түгі бар жүрек, қуатты білек қана емес, жауынан қашса, құтылып, қуса жететін, төзімді, белді әрі жүрдек жылқы ауадай қажет еді. Ұшы-қиыры жоқ ұлан даланы мекендеген аз ғана қазақ халқы үшін жылқының маңызының зор болғанын айтып жатудың қажеті де болмас.

Зерттеудің өзектілігі мен мақсаты. Жылқы шаруашылығына қатысты сөздерге: ер-тоқым, ат көрпе, ат дорба, ат жабу, атұлтан, ат-арба, ат-сайман, ат-тұрман тағы сол сияқты сөздер жатады. Жырда жылқы шаруашылығына қатысты төмендегідей тілдік деректер кездеседі: ер-тоқым, ат дорба, терлік, ауыздық т.с.с.

Жырдағы жылқы шаруашылығына қатысты лексиканы өз ішінде шағын топшаларға бөліп қарастыруға болады, мәселен: 1) кәсіп иелерінің атаулары; 2) ер-тұрман атаулары; 3) жылқыны бағуға, сынауға, баптауға қатысты сөздер, 4) жылқыдан алынатын өнім атаулары және өнім алуға, сақтауға қажетті заттар (ыдыстар).

Мәселенің міндеті мен нәтижесі. Біз мақалада жыр мәтінінде көрініс тапқан жылқыға қатысты заттық мәдениет лексикасына тоқталуды көздеп отырмыз. Атжанды халық болғандықтан, қазақ тілінде ер-тұрман атаулары өте көптеп кездеседі. Ер-тұрманның әрбір бөлшегі атқұмар халықтың көзінен таса қалмай, белгілі атауға ие болған. С. Қасимановтың “Қазақ халқының колөнері” [1] атты еңбегінен ер-тұрман атаулары, оларды қалай жасау керек, неден жасау керек деген сауалдарға жауап табуға болады.

Ат-тұрман атауларына ер, тоқым, тебінгі тоқым, ішпек, ішкілік, терлік, айыл, шап айыл, төс айыл, кер айыл, құр айыл, тартпа айыл, алдыңғы айыл, жүген, жырым, ауыздық, тізгін, қос тізгін, жақтау, желкелік, сағалдырық, кекілдік, кеңсірік, сулық, шаужай т.т. жатады.

Жырда ең жиі қолданылған осы ер-тоқым, әбзелдер атаулары. Жаугершілік заманында ат-тұрманы сай жауынгер ерекше құрметке ие еді. Осы атқа қажетті құрал-жабдықтарды түгендеп сайлау үшін, әрине, сарбазға құрал-жабдықтардың атауларын ғана емес, олардың құрамдас бөлшектерінің де атауларын білуі шарт. Жырда атқа қажетті құрал-жабдықтар мен олардың бөлшектерінің атаулары да молынан қамтылған. Жырдан мысалдар келтірейік.

Қурайлы құйғанынан атқа мінді.

Екпіндетіп келеді сексен сері,

Айбастың бұрын келіп, көрген жері.

Алысып ауыздықпен аласұрып,

Ылғи саңлақ бәрінің мінгендері

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 335].

Дейді де, Көктұлпарға қамшы ұрады,

Тер жерге тебінгіден тамшылады

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 273].

Қозыке сөз сөйлейді серілікпенен

Көңілі қорқар емес ерлікпенен.

Қодар құлға қайратын көрсеткелі,

Бір құлды жібереді терлікпенен

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 176].

Осы топшаға қатысты ер-тоқым, ат-тұрман лексемалары жинақтаушы мәнде жұмсалады. Ер-тоқым деп атқа мініп-түсуге лайықталған, ер-тоқымды ат үстіне бекітетін бүкіл тұрманы толық, атқа ерттей салып, айылын тартқан соң, міне жөнелуге дайын тұрған тас

түйін жабдықты айтатын болса, ал ат-тұрман лексемасы аттың “ер-тұрманға”, “айыл-тұрманға” жататын барлық жабдық тобы деген мағынада жұмсалады. Демек, ат-тұрман лексемасының мағынасы ер-тоқым дегеннен гөрі кеңірек ұғымды қамтиды. Яғни, ат-тұрманға ер-тоқыммен қоса айыл-тұрмандар (баулар, тартпалар, белдіктер т.с.с.) атаулары қоса енеді. Ер-тоқым – жалпы атау, оның құрамдас бөліктері: ер, тоқым. Тоқым ұғымына – тебінгі тоқым, ішпек, ішкілік, терлік сияқты төсеніш жабдықтар кіреді. Тоқым атаулының барлығы да таза киізден жасалады. Ал ер деп атқа салт міну үшін ағаштан, темірден, киізден жасаған жабдықты, ердің қаңқасын атайды. Аттың басарқасын баспайтын (атқа тимейтін) етіп жасалған ер-тоқымның негізгі бөлігі. Ердің өзінің бірнеше түрі болады, мәселен: “қазақ ері”, “қоқан ері”, “құранды ер”, “ашамай ер”, “қазықбас ер”, “орыс ері” деп аталатын түрлері бар. Ердің жасалу үлгісіне қарай “арғын ері”, “найман ері”, “дулат ері”, “мұрын ері” деп аталатын түрлері бар. Қоқан ерін негізінен әйелдер мен қарттар пайдаланады. Мұндай ердің арт жағы жалпақ, отыруға ыңғайлы келеді, бірақ атқа ауыр ер. Құранды ер – ерлердің ішінде жасалу жағынан өте күрделі, берік және жайлы да әдемісі. Мұндай ерді түрлі жеміс ағаштары, қарағаш, теректен, 18 бөлек ағаштан, кейде одан да көп бөлшектерден желімдеп құрастырады. Ердің құрамдас бөлшектерін жонып, қиюластырып қосуды ер қосу деп айтады.

Барып келген айтады: «Бардым жуық,
Пақыр асқан үш талдың басын буып.
Бір жас жігіт жолбарыс сойып жатыр,
Қасында ер-тоқымды ат тұр суып».

(Қозы Көрпеш—Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2, 287]

Қасына Таңсық таяу барады да,
Қадалып ат-тұрман, қару-жарағына.
«Тоқсан екі болды»,—деп бір жымыды,
Ай сұлу Ақ Баянға қарады да

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 273].

Тапсырдым бір өзіңе, Тайлақ биім,
Сол малды өз қолыңа түгелдеп ал.
Қылмас ем өз басымды ешбір арман,
Шешеме туар екен қандай зауал?
Деп Қозы қатуланды қайраттанып,
Күреңді қамшыменен жанып, жанып.
Жер сүзіп, күрең тұлпар желді алып

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 216].

Ер Қозыке бірталай бастады істі,
Қозыкеге бір Құдай берген күшті.
Қатқан терлік тиген соң жіберген құл,
Терлікпенен домалап бірге түсті.

Ер Қозыке бастады бір жарысты,
Көрсетеді Қодарға талай істі.
Терлікпенен бір құлды ұрып жығып,
Әли Жаппар құлменен аударысты.

Торы тайға Қозыке мініп алды,
Бір Құдайға ішінен сыйынады.
Әли Жаппар құлменен алысқанда,
Ат үстінен тымақтай жұлып алды.

Қодар құлға мойынын бұрып алды,
Жекпе-жектеп сол жерде түйіп алды.

Қысыр емген Телторы тайға мініп,
Қодар құлды ала аттан жұлып қалды.

Қодар күліп «ойын» деп ыржақтайды,
Оң қолымен «Қодеке қайда жүр?»,—деп,
Баладай алақандап салмақтайды.
- Міне, тазшаң, Әли Жаппар, түпке жетті,
Мені аударып алған соң көңілі бітті.
Тайға өңгеріп, ойнаған ойының құрсын,
Ердің қасы, қу тазша, ішіме өтті

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қоңқабай Мейірманұлы нұсқасы) [2; 177].

Ер Қозы кейде аяндап, кейде желіп,
Қопаға арық атпен зорға жетті.
Жүгенін, ер-тоқымын сыпырып ап,
Сол жерде күрең атты қоя берді

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Бекмұрат Мақанов нұсқасы) [2; 218].

Ерте тұрып ерттеді Күрең атты,
Ер салып, Күреңіне мініп апты

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Бекмұрат Мақанов нұсқасы) [2; 227].

Ердің бұлардан басқа да түрлері бар. Мәселен, ашамай ер – жас балаларға арналып жасалады, алды-арты биік сүйемелі келеді, ал ойма ер – алдыңғы, артқы қас, екі қаптал, белағаш деп аталатын бес бөлшек ағаштан ойылып жасалатындықтан ойма ер, ойма қасты ер деп аталады.

Өшекейіне қарай күміс ер, алтын ер деп те атайды. Күміс ер деп күміспен сәнделген ерді айтады. Көбінесе әйел қауымына арналады. Күміс ердің екі түрі бар: оның бірі – жаппай күміс ер, екіншісі – күмістелген ер деп аталады. Ертеде, әсіресе, қыз-бозбаланың, сал-серінің, күйеу-қалыңдықтың ерлері күмістеліп жасалатын болған. Сол сияқты мұндай ерлерді жорғалар мен атышулы сәйгүліктерге арнап жасатқызған, сыйға тартқан. Алтын ер деп күміс ер сияқты ердің бөлшектері алтынмен өрнектелген, иесіне өте қымбатқа түссе де сән-салтанат, мақтаныш үшін жасалған ерді айтады.

Айыл-тұрман атауларына: айыл, шап айыл, төс айыл, кер айыл, құр айыл, тартпа айыл, алдыңғы айыл, жырым т.б. жатады. Қайыстан, құрдан, былғарыдан жасалған, ер-тоқымды ат үстіне бекітіп тұратын, аттың бауырынан орай тартылатын жалпақ тартпа бау айыл деп аталады. Шап айыл – бұл ердің арт жақ қасының астынан тағатын айыл. Оны кейде артқы айыл деп те атайды. Ал ердің үстінен бастыра тартатын тұтас төс айыл – кер айыл делінеді.

Жүген – мініп-түсетін, артып-тартатын, жегілетін жылқының басына кигізілетін ауыздығы бар тұрман. Жүген ат басын тілеген жаққа бағыттауға, тілеген сәтте атты тоқтауға қажет. Жүген ат-көклікті ырыққа көндіру үшін, шу асауды үйрету үшін қажет. Ат басына ілінетін осы жүгеннің – ауыздық, тізгін, қос тізгін, жақтау, желкелік, сағалдырық, кекілдік, кеңсірік, сулық, шаужай атты құрамдас бөліктері бар. Ал бұлардан басқа жасалған материалдарына қарай қайыс жүген, құр жүген, өрме жүген, былғары жүген, түйме жүген, шытырмалы жүген, күміс жүген сияқты түрлері бар. Жылқының – жүгені, ауыздығы, тізгіні, түйенің – бұйдасы мен итпесі, сиырдың – мұрындығы сияқты тұрмандар аты басқа болғанмен, мазмұны – бағындыру деген бір-ақ ұғымды береді. Қазақтар тыңдамай кетті, бағынбады деудің орнына жүгенсіз кетті, жүгенсіздік деген тәрізді сөздерді қолдана береді. Жылқының жүгеніне, ауыздығына, тізгініне қатысты пайда болған сөз орамдары да тілімізде кездеседі: жүген-құрық тимеген, жүгенсіз кетті, тізгінін жиды, тізгінінен айырылды, тізгінін берді, тізгін тартты (тарта сөйледі), тізгін тартар бер!, тізгін салмады, тізгін көшті (тиді, ұстады)/тізгінін өз қолына алды, тізгіндеп ұстады, тізгінге жабысты, тізгін берді/тіз-

гінді босатты (жіберді).

Ай қараңғы сол күні тұман болды,
Ер Қозыке Баянға құмар болды.
Арда күрең тай екен жалт қараған,
Басына жүген ілген соң, құнан болды.

Ер Қозыке бірталай өлең болды,
Іліп айтқан кісіге өнер болды.
Құдіретінің Құданың пәрмен болып,
Ер тоқымын салғанда дөнен болды.

Қозыкенің күреңге көңілі толды,
Алды-артынан қарайды оңды-солды.
«Бисмилда» деп Қозыке мініп еді,
Арда күрең сол жерде бесті болды.

Арда күрең бестіге жетті дейді,
Қозыкенің көңілі кетті дейді.
Арда күрең бестіге мініп алып,
Үйге таман Қозыке кепті дейді

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қоңқабай Мейірманұлы нұсқасы) [2; 165].

Қозыкеңнің атына барғаны:
Қыстауы шат қарайды Қозыкеңнің,
Сан жетпеген жылқыдан ат қарады.
Жүгенін сылдырлатып тұрғанында,

Алдынан ардакүрең жалт қарады.
Ай қараңғы күн бұлт тұман болды,
Қозыке Баян жасқа құмар болды.
Ардакүрең тай екен жалт қараған,

Қозыке жүген салғанша құнан болды.
Баян сұлу, Қозыке өлең болды,
Құдай берген жақсыға өнер болды.
Құдайдан сол мезгілде пәрмен болды,
Ертоқымын салған соң, дөнен болды

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Молла Рахым нұсқасы) [2; 107].

-дырық/-дірік тұлғалығының мәнін тілші ғалымдар түрліше береді. Ғалым С.А-манжолов көзілдірік сөзіне талдау жасау арқылы ашады: көз – зат есім, -іл – екінші жақ бұйрық рай етістігі, -дыр - өзгелік етіс жасайтын формант немесе тұр етістігі, -ық – зат есім жасайтын жұрнақ. Ғалымның пікірін кейбір ат-әбзелдеріне қолдансақ, мәселен, сағалдырық, өмілдірік т.б. олардың мазмұны айқындала түседі.

Сағалдырық – жүген мен ноқтаның ат алқымы астынан орап тұратын бауы. Ат басынан жүген мен ноқтаның сыпырылып түспеуі үшін жасалған бөлшек. Сағалдырықтың өзі екі бөлек жасалады да, бір басы жүген жақтауына бекітілген қамшылар жақ бауы ұзындау болады да, ат сағасынан орап келіп, мінер жақ бауға тоға арқылы жалғастырылған.

Өмілдірік – ер-тоқымның кейін кетпеуі үшін ат омырауына тағылатын тұрман. Оның алдыңғы екі қапталдағы шеттікке жырым арқылы бекітілетін және ердің алдыңғы қасына іле салатын түрлері бар. Бірінші түрі әйелдер тұрманына арналған да, екінші түрі ерлер тұрманына арналған. Ердің қасына ілінетін түрлерінің мінер жағы жырымды, айылбасты немесе жырым өткізіп шалынатын бүлдіргелі келеді. Ерлер өмілдірігі – екі жақтау,

бір жырым, бір айылбас, не бүлдірге, бір салпыншақ сияқты бөлшектерден тұрады. Ал әйелдерге арналған тұрманның өмілдірігі – екі жақтау, бір не екі айылбас, бір салпыншақ, кейбірінде төс бау да болады. Жасалу үлгісіне, сән мен сапасына қарай былғары, қайыс, өрмелі, түймелі, үзбелі, шытыралы, алтын, күміс өмілдірік деп аталады.

Зерттеуші Ә. Нұрмағамбетұлының дәлелдеуіне жүгінсек, мысалдағы құйысқан атауының беретін мағынасы төмендегідей: “...түркі тілдері сөздігіне жүгінейік. Ал ондағы “кудичак” тұлғалы сөз қазіргі қазақ тіліндегі “құймышақ” дегенді білдірсе, қазіргі чуваш тіліндегі “хыдж” біздегі “арт”, “бөксе” сөздерінің орнына жүреді. Бұлардан байқайтынымыз, сөздің ең алғашқы түбірі “қуд”, қазіргі тілімізде “құй” болып өзгерген. Демек, бұл “құйысқан” сөзінің бірінші буыны.

Ал тунгус-маньчжурларда “һошшан” тұлғалы сөз “қайыс” мағынасында қолданылады. Енді алғашқы “құй” түбіріне “һошшан” сөзін қоссақ, “құйһошшан” тіркесі шығар еді. Бұл тіркес “құйрық қайыс” деген мағынаны білдіріп, қазақ тілінің заңдылығы бойынша, “құйысқан” болып өзгерген” [3; 26-27].

Тұлпармен Тайкөк деген іздеп шықты,
Төрт аяқты жылқының шығанағы.
Айылын құйысқанын, қылдан тағып,
Тәуекелге тас түссе шыдағалы

(Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 272].

Зерттеуші өмілдірік атауына да дәйекті дәлелдемелер ұсынады: “Ердің алдыңғы жағына байланып, аттың омырауы арқылы алдыңғы тартпаға бекітілетін жабдық. Оның атқаратын қызметі ерді кейін жібермеу. Аттың кеудесі түркі тілдерінің кейбіреуінде осы түбірмен дыбыстас сөздермен аталады. Мысалы, өзбекше – “өмген”, хакас тілінде “омуз” біздегі “омырау” мағынасын береді. Осы сөздер сәл өзгере келіп, “өмілдірік” сөзінің түбірін тудырған. Одан әрі “өміл” түбіріне кейінгі кезде қазақ тілінде жұрнаққа айналған “ілдірік” қосылып, “өмілдірік” сөзі пайда болған. Жұрнақ деп отырған “ілдіріктің” алғашқы кездегі мағынасы “ілу” деген етістікті білдірген. Осы арқылы «көзілдірік» сөзін еске алуға болады. Сөйтіп, “өмілдірік” дегеніміз “кеудеге ілетін” деген мағынаны береді» [3; 27-28].

Сонымен, *сағалдырық* – сағаққа ілінетін, өмілдірік – аттың омырауына (өм/ом) ілінетін тұрман атаулары болса, *тығылдырық* – ер қапталының не алды, не арты басқаны білінсе, сырт көзге байқалмайтындай етіп, қаптал астына белгілі қалыңдықта қабатталған киіз. Ер қапталының ат қапталын баспауы үшін жасалған осы әдіс – *тығылдырық* деп аталып, кейде *кепіл*, *кепіл киіз* деп аталса, құйрыққа ілініп тұратын қайыс – *құйысқан* делінеді.

Жылқыны күтуге, баптауға қатысты ұғымдарды білдіретін сөздерге сөздерге: қаңтару, тұсау, күзеу, жарату, баптау, мама ағаш, қамшы, құрық, шалма т.с.с. жатады. Бұл топшаға енетін сөздерді “нағыз кәсіптік сөздер” десе болады. Бұлар – тікелей жылқы малын күтіп-баптауға, бәйге атын сынауға, жаратуға қатысты пайда болып, қалыптасқан сөздер. Бұл топшаны: 1) жылқыны күтуге, бағуға қатысты ұғымдарды білдіретін сөздер, 2) аттың дене мүшелерінің атаулары, 3) бәйге атының белгісін, сынын сипаттайтын сөздер, 4) бәйге атын жаратуда қолданылатын сөздер, 5) қазақтың ат үсті ойындары деп жіктеуге болады.

Қазақта жылқыны жігіттің жігіті ғана бағады деген сөз бар. Өйткені жылқы жатын малына есептелмейді. Әсіресе, қазақы жылқы тебінге үйренген жануар. Қорада тұрса оның алдынан жем-шөп үзілмеуі керек, себебі, жылқы күйіс қайтармайды. Жылқы малы суыққа төзімді болғандықтан жылқышылар жылқыны үйірлеп қоста жатып бағады.

Жылқыны бағуға, сынауға, баптауға қатысты сөздер де жырда аз кездеспейді. Жылқыны бағуға, сынауға, баптауға қатысты сөздер топшасына, сондай-ақ, жылқыны байлауға, ұстауға, басқаруға, үйретуге т.б. арналған құрал-жабдық атаулары да енеді. Жырда керме, желі, шалма, күнде, тұсамыс, шідер тәрізді жылқыны (кұлынды, биені) байлап қоюға, ауыл маңында байлап ұстауға арналған заттардың атаулары да мол.

Айбас кетіп барады текіректен,
Еліне ертең түсте жетемін деп.
Жанындағы тұсау жіп түсіп қалып,
Соны айтады Өлеңті, Шідерті деп
(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Дәндібай Айтбаев нұсқасы) [2; 27].

Қаракөз ұзатуға ой қылады,
Сарыбай «жері алыс» деп қайғырады.
Шідертіде Бақа айғыр шідер үзген,
Өлеңтіде өлең айтып той қылады
(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Молла Рахым нұсқасы) [2; 196].

Жылқыны басқаруға, бағындыруға, асау үйретуге қажетті құрал атауларына: шалма, қыл арқан, қамшы, құрық т.с.с. жатады. Біз бұл топшадан қамшы сөзіне ерекше тоқталмақпыз. Қамшы деп қайыстан өрген, тобылғы сапты, көлік жүргізу үшін пайдаланылатын құралды айтады. “Жалпы “қамшы” сөзі атау болудан бұрын етістік қызметін атқарған. Оны біз чуваш, тува сияқты тілдер дерегінен білеміз. Айталық, чуваш тілінде “хамсар” біздегі “сермеу”, “кезену” мағыналарын берсе, тува тілінде “ұру, соғу” – “кымчылар” делінеді. Қазақ тілімен туыстас тілдердің ішінде ең әріден келе жатқан, ежелгісі – чуваш тілі. Бірте-бірте “қамшы” сөзі өзінің алғашқы “сермеу”, “кезену” мағыналарынан айырылып, біздің тілімізде атау болып қалыптасқан” [3; 25].

Қамшының өрілуіне, сабының неден жасалуына қарай түрліше атаулары бар: бұзау тіс, дойыр (дүр), дырау, тобыршық қамшы, шыбыртқы, төрттаспа, тобылғы сап қамшы т.б.

Қамшы иіріп, бай атын үйірлетті,
Қамшысын тазша жігіт ұстай апты.
Кекілінен ұстап алып, басып қалса,
Аққайың шөге түсіп, жата қапты
(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 192].

Біз оны «ел» деп барсақ, санап жауға,
«Барамыз» деп басымыз қалды дауға.
Айнала бәрімізді қойдай қуып,
Қамшы берді құдамыз қарғыбауға
(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 254].

«Малға жарлымын ба»,—деп ашуланды,
Бақа айғырды астына мініп алды.
Он бірі де болады қызыл шеке,
Аламойнақ қамшымен бір-бір салып
(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 254].

- «Ал» дегенді естісем, жаным сүйер,
«Бер» дегенді естісем, ішім күйер.
Былжырамай, сақау ғар, жөнің тап,
Алты таспа, бұзау тіс қамшым тиер.
- Қыз баланы қуаныш көрмейсің бе,
Қуантқалы келгенді жерлейсің бе?
Қартайғанда көрген бір перзентің,
Шынымен бір шапан бермейсің бе?!

Хан Қарабай келеді күн-түн қатып,
Егіз лақ, маралды қабат атып.
Сегіз өрме, бұзау тіс аламойнақ,
Басын жарды сақаудың сартылдатып
(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 244].

Бұл сөзге ызаланған кәрі күшті,
Қамшысын үйіреді бұзауісті.
Алтауы алты тартып қалғанда,
Аттарынан домалап, бөрікше ұшты
 («Қозы Көрпеш» өлеңі, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 244].
Қарабайдың сырты аңғал, ісі епті,
Желі мен ноқтаны алып, тазша кепті.
«Тоқпақ пенен құрықты апар» десе,
«Алар, маған не керек»,—деп кекепті.
Қодар айтты: «Ақымақ, аңғал тазша,
Басыңды жұлып алып, қазық қақса.
Тоқпақ пен құрықты алмапсың,
Сирағынан ұстарсың, құлын қашса.
Қарқ-қарқ күліп қағады арқасына:
«Қайтпайтын, қайсар таз,—деп,—салсаң тасқа»
 («Қозы Көрпеш» өлеңі, Мұқыш Нукин нұсқасы) [2; 305].

Қамшыны қазақ халқы тек шаруашылық құралы деп қарамайды, оны ер қаруы деп біледі. Қазақ ұғымында қамшының артқарар қызметтері, символикалық мәні өте зор. Қолдың қаттылығы, жұмсақтығы немесе береке бірге кетпесін, ұшығы жерде қалсын деп, қамшыны қазақ сыйға тартқанда қолға ұстатпай, жерге тастайды. Ел іші бүлініп, араздық, даудың арты жауласуға дейін баратын кездерде жаушылардың төрге қамшысын ала шығатын кездері болады. Бұл – жақсылықтың нышаны емес, қазақ жайшылықта қамшыны ұстап төрге шықпайды. Жайшылықта қамшы ұстап төрге озу ерсі қылық саналады. “Елдестірмек – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан» демекші, бұл – дөңайбат, сес көрсетуді білдіреді.

Ертеде билер кеңесінде, ірі дауларды шешу кезінде сөз алу үшін қамшысын алға тастайтын болған. Бұл дәстүр қамшы тастау деп аталады. Қамшы ұстаудың түрлі ишара белгі білдіретін мәні болған. Егер үйге келген адам қамшысын босағаға қалдырмаса, жай келмегені, білеп қолына қатты ұстаса – онда дауласып, жанжалдасуға келгені де, ...егер қамшыны төрге алып шығып, ортаға тастаса – көпке созылған жанжалдан шаршап, бітімге келейік, қашанғы созамыз дегенді білдіргені екен, кірісімен қамшысын тастамастан жамбасының астына салып отырса, дауға келдім деген ишарасы екен [4; 67-68].

Қамшыны ұстаудың өз этикеті бар: жаяу адам қамшыны бүктеп ұстаса, ал салт атты оны оң қолының білегіне іліп, сол қолымен аттың тізгінін ұстауға тиіс. Тіпті атты қамшылаудың да өз жөні бар, сәні бар.

Жалпы қазақ дүниетанымында қамшы түрлі символикалық мәнге ие. Бойжеткен қызға құда түсуге келген адамдар ертеректе қыз үйінің төріне қамшысын іліп кететін болған. Бұл – қыз енді біздікі, біздің болашақ келініміз дегенді білдірген. Кейде жігіт жақ тым ұзақ хабар-ошарсыз жатып алса, қыз әкесі қамшыны иесіне қайтарып жіберетін. Бұл дәстүр қамшы қайтару деп аталады. Қазақтардың беташарда келіннің бетін ақ желегіне қол тигізбей қамшының сабымен немесе домбырамен ашу, сол сияқты аяғы ауыр әйел босанатын үйдің төріне қамшы ілу, ауруды қамшымен ұрып емдеу тәрізді дәстүрлері мен ырым-тыйымдары қамшыны киелі санап, жын-шайтаннан сақтайды деген түсініктен пайда болған. Сол сияқты ер адамдарға әйелінің қазасын қамшының сабы сынды деген сөздермен білдіретін. Кей зерттеушілердің бұл естірту мен жұбатуды қамшының сабы сынса, ауыстырарсың, әйелің өлсе, басқасын аларсың деп түсіндіруі, біздіңше, дұрыс емес, қамшы – жолаушының жылқыдан өзге жалғыз жол серігі, жылқыны басқаратын, дұрыс бағытқа жол сілтеп отыратын құрал. Ендеше, қамшыдан айырылу немесе сабы сыну – өмір серігіңнен айырылдың, ақылшыңнан айырылдың дегенге меңзесе керек.

Шығармада жиі қолданылатын тағы бір атау – құрық. Құрық – “жылқы ұстайтын бас жағында ілмек жібі бар ұзын ағаш. Ал оның атауын ертедегі түркі тілдері сөздігінен табуға болады. Онда “уқрук” сөзі күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген “арқан” ұғымын білдіреді. Дыбыстардың орын алмастыруы нәтижесінде “уқрук” – “құрық” болып өзгерген. Кейбір түркі тілдерінде арқаннан жасалған ілмекті – “һурка” деп атайды. Бұл да арқанның алғашқы атауы “уқрук” сөзінен шыққан” [3; 27]. Ал, құрықтан құрықшы атауы жасалған.

Жылқыдан жүз биені бөліп алды,

Сол күні тазша бармай қойдан қалды.

Жылқыны Бақа айғырмен жинап келіп,

«Тоқпақ, құрық, желі»,—деп айқай салды.

Қарабай тазшасына әмір етті,

Ноқтаны желі менен алып кетті.

«Тоқпақты құрық пенен апар», десе,

«Олардың керегі жоқ, маған»,—депті

(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Бекмұрат Мақанов нұсқасы) [2; 233].

Құтқармас қашағанды салған құрық,

Жайған қойға қарайды Баян жүріп.

Қой қарасын көрген соң үш қыз шықты,

Анда-санда ақсүйек лақтырып

(«Қозы Көрпеш» өлеңі, Дәндібай Айтбаев нұсқасы) [2; 42].

Шығармада шылбыр сөзі де жиі кездеседі. Шылбыр – “атты қазыққа байлауға арналған жүгенге бекітілген ұзын жіп. ...өз атауын жүн мен қылға байланысты алған деуге болады. Өйткені ертедегі түркі тілдерінде ешкі мен қой жүні мағынасын білдіруде “чүбүр” сөзі қолданылған. Әдетте, ешкінің түбітінен басқа түгі “жүн” емес, “қыл” болып аталады. Ешкінің қылы да, қойдың жүні де ертеректе “чүбүр” деп айтылса, екі заттың қосылып келіп, есілуінен пайда болған арқан сияқты жіптің “шылбыр” аталуы да заңды деп ойлаймыз” [3;125].

Жылқыдан алынатын өнім атаулары және өнім алуға, сақтауға қажетті зат (ыдыс) атауларын аты айтып тұрғандай, үшке бөліп қарастыруға болады: 1) жылқыдан алынатын өнім атаулары, 2) жылқы өнімін алуға қажетті заттар (ыдыстар), 3) даяр өнімді құюға, сақтауға қажетті зат (ыдыс) атаулары. Жылқыдан алынатын өнімдерге: қымыз және оның түрлері, жылқы (құлын, тай) еті, қазы, қарта, жал, жая, т.с.с. сөздерді жатқызуға болады.

Қорыта келе, “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырында жылқыға қатысты кәсіби лексика молынан қамтылған. Бұны жырға арқау болып отырған оқиғалар өткен тарихи кезеңге байланысты дер едік. Жырда сипатталып отырған уақыттағы көшпенді өмір салтын ұстанған қазақ халқының күнделікті өмірін жылқысыз елестетудің өзі мүмкін емес. Ал барлық ат-әбзелі, ер-тұрманы сай болса, ол бір берекелі, дәулетті өмірге әкелетін көздей еді. Бұл жағдай жырда жылқыға қатысты кәсіби лексиканың мол қамтылуына бірден-бір сара жол ашқан. Демек, жылқымен біте қайнасқан көшпенді ата-бабаларымыздың өмірін бейбіт заманда да ішсе – сусын, жесе – ет, мінсе – көлік болған жылқысыз елестету қиын. Сол себептен де жырда жылқыға қатысты кәсіби лексиканың болмауы орынсыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері / С. Қасиманов. - Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.
- 2 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 55: Ғашықтық жырлар. - Астана: Фолиант, 2009. - 384 б.
- 3 Нұрмағамбетов Ә. Сөз сырына саяхат / Ә. Нұрмағамбетов. - Алматы: Жалын, 1990. – 128 б.
- 4 Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті / А. Тоқтабай. - Алматы, Жазушы, 2005. – 192 б.

А.А. Амангельды, Д.М. Тилеужан

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

Отражения материально-культурной лексики, применяемые к лошади в лиро-эпических произведениях

Аннотация. В казахском языке наиболее плодотворно развита профессиональная лексика, относящаяся к четырем видам домашнего животного, а особенно, слова характеризующие лошадь. В устной народной творчестве казахского языка, а именно в лиро-эпических произведениях наиболее часто встречаются языковые факты, применяемые к лошади. В данной статье приводятся языковые факты, связанные с коневодством в лиро-эпическом произведении Козы Корпеш - Баян сулу и дается комплексный анализ лексики материальной культуры в словообразовательном, этнолингвистическом и лингвокультурологическом аспекте. Также в статье авторами был проведен подробный словообразовательный, этимологический анализ слов, касающихся коневодства, которые встречаются в поэме. Комплексно проанализированы названия продуктов и изделий, получаемых из лошадей. Этнолексика в эпосе, связанная с лошадью, коневодством, изучалась с разбивкой на определенные лексико-грамматические группы.

Ключевые слова: духовная культура, материальная культура, профессиональная лексика, мировоззрение, символическое значение, традиции и обычаи

A.A. Amangeldy, D.M. Tilouzen

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

Reflections of material and cultural vocabulary associated with the horse in lyric-epic works

Abstract. In the Kazakh language the most fruitfully developed professional vocabulary relating to the four types of domestic animals, and especially the words characterizing the horse. In the Kazakh folklore, namely in the lyric-epic works language facts applied to the horse are leryetten found. This article presents the linguistic facts related to horse breeding in the lyric-epic work of the Kozy Korpesh – Bayan Sulu and provides a comprehensive analysis of the vocabulary of material culture in the word-formation, ethnolinguistic and linguistic-cultural aspect. Also in the article the authors conducted a detailed word-formation, etymological analysis of the words relating to horse breeding, which are found in the poem. The names of products derived from horses are analyzed comprehensively. Ethnolexis in the epic associated with the horse, horse breeding was studied by certain lexico-grammatical groups

Key words: spiritual culture, material culture, professional vocabulary, worldview, symbolic meaning, traditions and customs

References

- 1 Qasimanov S. Qazaq qalqynyń qolóneri [Crafts of the Kazakh people], (Kazakhstan, Almaty, 1995, 240 p.). [In Kazakh]
- 2 Babalar sózi: Júztomdyq [The word of ancestors: one hundred volumes], (Foliant, Astana, 2009. T. 55: Romantic epics. 384 p.). [In Kazakh]
- 3 Nurmağambetov Ä. Sóz syryna saiaqat [Journey to the mysteries of words]. (Zhalyń, Almaty, 1990. 128 p.). [In Kazakh]
- 4 Toqtabay A., Seitqulova J. Tórt túliktiń qasieti [Sanctity of four kinds of domestic animals]. (Almaty, 2005. 192 p.). [In Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Амангелді А.А. – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ және орыс тілдері кафедрасының аға оқытушысы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті. Астана, Қазақстан.

Тилеужан Д.М. – «қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының магистранты, «Тұран-Астана» университеті. Астана, Қазақстан.

Amangeldi A.A. – Candidate of Philology, Senior lecturer of the Kazakh and Russian languages Department, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.

Tileuzhan D.M. – master student in the specialty «Kazakh language and literature», University «Turan-Astana», Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 16.21.33

А.А. Байбатырова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: *baibatyrova.a@yandex.kz*)

Когнитивно-прагматическая модель макроструктуры англоязычной научной статьи

Аннотация. Публикация научной статьи в журналах с высоким индексом цитирования оказывается огромным вызовом как для опытных, так и для начинающих ученых. Написание такой статьи подразумевает не только глубокое знание о предмете исследования, но и умение представить результаты в форме, соответствующей общепринятым в англоязычной академической культуре требованиям. Эти требования включают умения структурирования текста с точки зрения его коммуникативно-прагматических целей и семантической информации, распределенной в конвенциональных разделах Introduction-Methodology-Result-Discussion (IMRD). Данная статья имеет целью представить, как IMRD реализуется в 60 научных статьях из журналов гуманитарного цикла с высоким импакт-фактором, авторы которых сами являются экспертными учеными в области академического дискурса, жанровых исследований и текстологии. Основным методом является квантитативный анализ статей, который способствовал идентификации наиболее частотных моделей макроструктуры, таких как Abstract-Introduction-(Other Heading)-Methodology-Results-Discussion-Conclusion и Abstract-Introduction-Methodology-(Results & Discussion)-Conclusion. Кроме того, дискурсивный анализ статей также позволил выделить текстовые фрагменты, которые наиболее ярко представляют коммуникативную цель отдельного раздела статьи. Результаты изучения организации научной статьи показывают, что структурирование текста по своей природе когнитивно, так как включает знания области исследования, организации текста и ожиданий адресатов. Структурирование текста также прагматично, так как автор преследует цель убедительно представить исследование и получить желаемый перлокутивный эффект от реципиентов текста. В связи с этим в работе составлена когнитивно-прагматическая модель макроструктуры исследованных научных статей. Результаты данного исследования могут быть использованы начинающими учеными при написании эмпирических статей.

Ключевые слова: эмпирическая статья, макроструктура, когнитивно-прагматическая модель, структурирование, стратегия.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-25-41>

Введение. Макроструктура, включающая разделы Введение–Методология–Результаты–Обсуждение является, возможно, самой распространенной и известной структурой эмпирических научных статей, которая считается прототипной, стандартной или конвенциональной [например, 1; 2; 3; 4]. Именно эта макроструктура представляет огромный интерес для анализа, отдельные разделы которой изучены с точки зрения ее риторико–коммуникативных и метадискурсивных особенностей [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Современные исследования научных статей

сфокусированы на дисциплинарных и междисциплинарных особенностях структурирования текста [4; 12]. Несмотря на стандартность данной макроструктуры были отмечены случаи несоблюдения последовательности разделов IRDM [1; 8]. Также были указаны случаи редкого присутствия Методов или Результатов [13; 14]. В то же время в зависимости от области исследования можно отметить появление новых разделов, например, Literature Review (Анализ Литературы) или Implications (Практическая значимость исследования). Было отмечено, что в статьях, посвященным информационным технологиям Результаты были только в половине исследованных статей, а раздел Методов отсутствовал совсем [6]. Л. Лин и М.Эванс в 400 статьях по 39 дисциплинам обнаружили, что разделы варьируются в зависимости от дисциплинарной области исследования [8]. Предполагается, что дисциплины представляют собой укрепившуюся систему с единой когнитивной парадигмой знаний, отражающее специфичное восприятие мира и методологию исследования. Эти элементы парадигмы конструируют специфику научных исследований и в определенной дисциплине, влияющих на практику научного письма. Разнообразие структурных моделей привело к развитию моделей, основанных на специфике дисциплин, к примеру, информационных систем [4], химии [15] и биохимии [7].

Постановка задачи. Несмотря на существующие исследования макроструктуры научных статей в различных дисциплинах, они носят предварительный и не системный характер. Более того, макроструктура англоязычных статей гуманитарного блока не получила достаточно подробного освещения и анализа. Следовательно, данная работа является попыткой заполнить этот пробел. Для этой цели значительный интерес представляет изучение макроструктуры статей, в которых исследуются риторика, макро–и–микроструктура текстов различных жанров и прагма–лингвистические характеристики различных видов дискурса. Целью данного исследования является представление когнитивно–прагматической модели макроструктуры англоязычных научных статей гуманитарного направления на основе выявленных разделов и их заглавий.

Методология исследования. Для данного исследования были выбраны 60 научных статей, состоящих из основных разделов Введения, Методологии, Результатов, Обсуждения и Заключения (IMRDC в английском варианте) из журналов с высоким индексом цитирования, таких как English for Academic Purposes (EAP), English for Specific Purposes (ESP), Journal of Pragmatics (JP), Written Communication (WC), Discourse Studies (DS), Journal of Second Language Writing (SLW), Ampersand (Amp), Language and Communication (LC), опубликованных в период с 2004 по 2018 годы. Все журналы относятся к гуманитарным наукам, посвященным изучению функционирования языка в различных социокультурных условиях. Кроме того, большинство авторов статей в этих журналах сами исследуют макро–и–микро – структуру текстов, что представляет особый интерес, так как позволяет проследить как экспертные ученые сами структурируют научную статью.

Для реализации поставленной цели было проведено шифрование текстов, которое приобрело особую значимость в жанровых исследованиях при проведении и описании процедур анализа материала [4]. Во-первых, каждая статья была проанализировано несколько раз для идентификации пропозиционального содержания и прагматических целей текстовых фрагментов. Во-вторых, названия разделов статей были классифицированы согласно их коммуникативным целям и распределены по блокам. В данной работе приводятся английские варианты названий разделов как конвенциональные заглавия IMRDC. Названия, не соответствующие общепринятым оглавлениям были кодированы как тематические (Other Headings в английском варианте). Под No Headings подразумевается то, что разделы не имеют заглавия. Для определения частотности разделов научных статей был проведен квантитативный анализ, включающий статистический подсчет количества названий глав.

В работе был использован семантико–прагматический подход, так как определение разделов значительно усложнялось в случаях отсутствия языковых маркеров типа Results (Результаты) или Literature Review (Анализ литературы), при которых только выявление семантической

Результаты. Исследование позволило установить наиболее типичные разделы научных статей, показавших вариации названий. Разнообразие заглавий, которые в своем содержании представляли информацию типичную для соответствующих разделов, были классифицированы в блоки Введения, Методологии, Результатов, Обсуждения и Практической Значимости (Таблица 1). На основе названий и содержания выявленных разделов составлена когнитивно-прагматическая модель макроструктуры научной статьи (Рис. 1), которая прослеживает как авторы конструируют знания и структурируют их в текстовой форме. Заглавия статей также сопровождаются цифровыми показателями, разделяющими разделы и подразделы, хотя, к примеру, в статьях из *Written Communication* только жирный шрифт, курсив или прописная буква показывают эти различия. Признанные ученые допускают больше разнообразия и даже могут не озаглавливать текстовый фрагмент. К таким относится К. Хайланд, который не стандартно подходит к структурированию текста, не включив название *Introduction*, являющееся конвенциональным в журнале *English for Specific Purposes*.

Самым частотным разделом ожидаемо является *Abstract* (Аннотация), вводящий и резюмирующий основной текст статьи. Русский термин Аннотация не полностью совпадает с английским *Abstract* как по содержанию вкладываемого смысла, так и по информации, передаваемой в этом разделе, однако в данной работе он принят как эквивалент английскому варианту строго по укоренившейся русскоязычной традиции. Необходимо упомянуть, что *Abstract* не включен в конвенциональную схему *Introduction-Methodology-Results-Discussion-Conclusion - IMRDC* (Введение – Методология – Результаты – Обсуждение – Заключение – ВМРОЗ), однако является необходимой частью статьи при ее публикации. В связи с этим, в данной работе этот раздел по праву включен в обязательную структуру научной статьи, тем более, что его семантико-прагматические функции значительно отличаются от других глав, к примеру, Введения [16, p. 82], хотя и многое их объединяет в коммуникативной цели и структурной организации [17, p. 147]. Существуют исследования, в которых этот раздел описывается как конститутивная часть статьи [15].

В целом, *Abstract* как отдельный жанр стратегически указывает на цели, методы, результаты и выводы, которые являются основными компонентами статьи и не всегда отчетливо отражаются в русскоязычной Аннотации. Обычно *Abstract* включает три основные стратегии. Первая - формулирование цели и установление актуальности предмета изучения с указанием на пробелы в исследуемой области. Вторая стратегия описывает методы и/или материалы, подробность описания зависит от целей исследования. Третья стратегия демонстрирует ключевые результаты, которые могут сопровождаться авторским комментированием и оценкой и отвечает на три прагматические цели: что сделано, как сделано и к чему пришли [15].

Результаты исследования блока «Введение в тему исследования» показали, что *Introduction* является обязательным разделом научной статьи, хотя не всегда носит одноименное название (88,3%), как в случае с журналом *Written Communication*. Вводная часть статей из этого журнала не озаглавляется как *Introduction*, хотя риторика письма и содержащаяся семантическая информация соответствует стандарту Введения. В связи с этим, эти образцы были включены в статистические показатели *Introduction* в Таблице 1 как конвенционально практикуемые разделы без одноименного заглавия в данном журнале. Кроме того, одна статья в *English for Specific Purposes* также была не озаглавлена, хотя *Introduction* является стандартным заглавием в данном журнале. Такой отход от «правила» может объясняться личностью автора - К. Хайланда, который является одним из известных мировых ученых в области жанрово-дискурсивных исследований академического текста. В целом, большинство его статей отличаются индивидуальным стилем структурирования текста и метадискурсивных стратегий письма. Кроме того, 6 из 60 (10%) изученных Введений озаглавлены согласно тематическому содержанию раздела, отмеченных в таблице как *Other*

Heading, что можно интерпретировать как стремление авторов уточнять и ясно представлять адресатам то, о чем идет речь в данном текстовом фрагменте. Фактический материал свидетельствует, что нестандартные заглавия позволяют себе ученые с мировым именем или же те, для которых английский является первым языком. Интересно, что авторы, для которых английский второй, соблюдают конвенциональные требования академического письма, несмотря на их высокий уровень научного языка и знания структурирования текста.

Блок «Введение в тему исследования» составляют разделы статей, в которых пропозициональное содержание имеет отношение к представлению предшествующих исследований темы, где описываются достижения и/или пробелы, на основании которых формируется актуальность авторского исследования. Сюда включаются Introduction (I), Literature Review (LR), Background (B) и Other introductory sections (Other). Авторами отмечались различные прагматические функции Introduction (I) и другими дополнительными главами, таких как Background (B) или Literature Review (LR) [18]. В Introduction основными пропозициональным содержанием является постановка проблемы и обоснование ее актуальности, тогда как во втором расширенный и подробный анализ предшествующей литературы. Однако, Introduction, если не сопровождается Literature Review, также включает информацию о существующих исследованиях, которые подтверждают, что область изучения имеет достаточно долгую историю развития и также усиливают идею актуальности темы и надежно обосновывают ее.

Указав на достаточно богатую литературу по теме, авторы также упоминают пробелы, которые явились основанием для их исследования. Авторы указывают в общих чертах на достигнутые результаты, тем самым, показывая как их работа заполнила пробелы в изучении темы. В целом, описание исследования во Введении движется от представления общей ситуации в области изучения темы к ее частным вопросам. Обосновав важность изучения темы, авторы ясно указывают на цель исследования, а также могут подчеркнуть новизну исследования:

(1) This article pioneers a new line of enquiry into criticism actions in PhD vivas, focusing on the sequential organization of criticism–criticism response interactions and the interactional achievement of face (Bardovi-Harlig and Hartford, 2005). (Don & Izadi, LC, 2013).

Таким образом, Введение как раздел является прототипичным и обязательным компонентом статьи, предваряющий собственную авторскую эмпирическую часть работы. В большинстве журналов оно озаглавляется как Introduction.

В блок «Введение в тему исследования» также входит раздел, посвященный анализу научной литературы, предшествующего опыта исследований, существующих теоретико-методологических направлений и практических достижений. Эти аспекты могут служить фундаментальной базой или мотивационной основой для дальнейших авторских исследований, что объясняет их наличие в дополнительных разделах, озаглавленных различными способами, такими как Literature Review (4), Background (3), Previous Research (1), Theory (1) или другими тематическими названиями, которые оказались наиболее частотными (32). Важно указать, что появление такого раздела наметилось в статьях за последние десятилетия, скорее всего в связи с большей прагматичной направленностью научных текстов на адресата. Авторы научных статей стремятся убедить реципиентов в доказательности результатов исследования и учитывать их ожидания и возможный перлокутивный эффект. Больше половины изученных статей включают дополнительные теоретические разделы, что может объясняться несколькими причинами. Во-первых, коммуникативно-прагматические цели авторов влияют на степень подробного описания предшествующей истории исследования: займет ли она только Introduction или потребует дополнительных разделов. К тому же, история изученности темы влияет на степень подробного описания: чем больше и глубже изучена тема предшествующими учеными, тем больше внимания и пространства

в статье она занимает. Тем не менее, только автор решает насколько подробно представить предыдущие исследования. Во-вторых, ожидания адресатов также оказывают влияние на авторское структурирование текста, которыми являются как члены научного сообщества, так и редакционная коллегия журнала, выносящая решение о возможности опубликования рукописи статьи. Их уровень фоновых знаний может оказывать влияние на подробность описания: более глубокая изученность темы известна большинству, следовательно, не требует повторного изложения, однако ее авторское интерпретирование значимо для читателей. В-третьих, в связи с все большей комплексностью и сложностью проводимых исследований, требующих использования ни одних, а нескольких концепций, многие статьи посвящают отдельные главы для их описания, так как они служат теоретико-методологической базой для анализа фактического материала. Масштабность исследования требует подробного описания предшествующей истории в дополнительных разделах. Они обычно расположены между Введением и Методологией:

(2) Roles of citations have been widely studied (see the review in White, 2004) but few analysts have examined how they may vary across different sections of an article. Among the few whose work is of particular pertinence to the current study is Peritz (1983), who examined how citations function in different sections of articles published in *American Journal of Education Research and Demography*. The findings of her work show two predominant roles in the Results and the Discussion sections of the two journals. One is comparative, and the other is what she refers to as “argumental, speculative and hypothetical” (abbreviated as ASH hereafter). (Kwan & Chang, EAP, 2014).

В целом, блок «Введение в тему исследования» реализует несколько основных прагматических функций. Во-первых, аргументирование актуальности темы составляет наибольшую часть, так как устанавливает связь между предшествующими изысканиями и данным исследованием автора посредством их цитирования. Важным в данной тактике является указание на то, что данная область исследования является интересной для большинства изысканий:

(3) **Within the broader knowledge territory**, the Methods section anchors the study **in the space of a well-established methodological tradition. ... Discourse analyses of the Methods section, albeit scant, offer informative representations of its composition** (Lim, 2006). (Cotos et al., ESP, 2017).

Кроме того, подтверждением актуальности темы служит указание на пробелы в ее изучении в существующей литературе, выявленное в 99% статей. Такие указания аргументируют необходимость изысканий, что обосновывает важность предпринятого автором исследования. Пробелы включают как незначительные недостатки, так и серьезные упущения в исследованиях, представленные разнообразными языковыми средствами:

(4) **The scarcity of investigation** on the realization of claiming centrality (Move 1 Step 1, Swales, 1990) as a promotional strategy **is noticeable in the literature**. In studies which aimed to account for the generic structures of RAIs across disciplines (e.g., 17 citations), there is indeed occasional mentioning that certain moves or steps in RAIs carry promotional intentions. ..., **but Move 1 has been insufficiently, though insightfully, studied (e.g., 3 citations)**. (Wang & Yang, EAP, 2015).

Одной из функций блока Введения является формулирование целей, а также указание на то, как отмеченные пробелы в изучении темы могут быть компенсированы в данном исследовании. Более того, указание на практическую значимость полученных результатов усиливает важность всего предпринятого автором исследования, как в примере (5):

(5) **The goal of this study** is to explore the forms of citations and their rhetorical functions in these student and published texts **in order to contribute to a taxonomy of citation uses**, informed by previous taxonomies (such as those proposed in Harwood, 2009; Petric & Harwood,

2013) **that can be used in graduate-level EAP courses** with the goal of facilitating L2 students' successful construction of genres such as master's theses and PhD. dissertations. **A secondary goal** is to look for possible variation in citation use between novice and experienced writers in this discipline. As such, **it is hoped that the results of this study would be used** in the construction of further instructional materials for graduate and junior scholars, following the call by EAP scholars such as Harwood (2004) and Thompson and Tribble (2001) for materials focusing on citations beyond mechanistic or superficial features. **Such materials could also benefit English L1 novice writers** as they acculturate into disciplinary communities. (Samraj, EAP, 2013).

В целом, блок Введения наиболее подробно и широко представлен цитированием других источников, что обосновано стремлением авторов провести связь и преемственность между их работой и предшествующими исследованиями. Блок «Методология исследования» представлен многообразием оглавлений, содержащих подробное описание различных аспектов работы над эмпирическим материалом: методы, средства, инструменты, процедуры, фактический материал, участников эксперимента и др. В частности, статьи последних лет отличаются разветвленной моделью Методологии, отраженной во множестве отдельных подразделов: «Методов», «Данных», «Корпуса текстов», «Анализа фактического материала», «Шифрование текстов», «Участников интервью» и др. Масштабное и подробное описание методологии исследования стратегически обосновано стремлением авторов усилить достоверность полученных результатов и убедить научное сообщество в значимости своего исследования. Наиболее частотными оглавлениями оказались Methodology (11) Method (s) (10) и (Present) Study (9), которые охватывают широкий круг компонентов, включая теоретическую базу, выборку, шифрование и процедуры анализа фактического материала, используемые средства и в некоторых случаях участников эксперимента. В примере (6) Методология представлена подразделами, отражающими очень подробные процедуры анализа корпуса текстов:

(6) 3.Compiling relevant corpora of research articles. 3.1. Choosing comparable corpora for pedagogic purposes. 3.2. The EXEMPRAES corpus. 3.3. The pilot sample + 4. Carrying out a structural analysis 4.1. Subdividing the ERAs into functionally meaningful sections. 4.2. Segmenting the sections into meaningful fragments,. 4.2.1. The segmentation protocol. 4.2.2. Dealing with fuzzy boundaries: extra segmentation rules, 4.3. Categorizing the fragments obtained, 4.3.1.- 4.3.7. (Moreno & Swales, ESP, 2018). Несмотря на небольшую литературу, посвященную Methodology, одна работа заслуживает особого внимания, так как она была проведена над большим корпусом текстов (900 экземпляров) из 30 дисциплинарных областей. Данное исследование выявила междисциплинарные сходства и различия в стратегиях и тактиках структурирования этого раздела статьи [19]. В Methodology ученые дают подробный отчет о проведенном исследовании: об использованном методе, инструментах, процедурах и сроках анализа, описании участников эксперимента, количестве иллюстративного материала и обосновании его выбора и других аспектах.

К примеру, в (8) автор очень подробно характеризует консультантов эксперимента, отмечая их регалии и опыт научной деятельности, что является важным для всего исследования. Также, в (8) при всех положительных аспектах, автор также признает, что корпус текстов из 30 статей не демонстрирует необходимое разнообразие дисциплин. В (9) автор подробно описывает процедуры анализа, как важные шаги всего исследования. Текстовый фрагмент (10) фокусирует внимание на инструментах анализа материала, которым является специальная компьютерная программа. Все примеры доказывают, что методология составляет основу исследования, в связи с чем авторы стратегически включили всю информацию, необходимую для анализа фактического материала:

(7) Considering the importance of replicability and generalizability, we adopted the top-down approach to corpus analysis described by Biber, Connor, and Upton (2007), which Upton and Cohen (2009) call the BCU approach. BCU move analysis was complemented by an inductive analysis that forefronts cognitive judgment and produces a balance between the textual data and the researcher's knowledge of underlying rhetorical functions (see Kwan, 2006). (Cotos et al., ESP, 2017).

(8) The Methods corpus used in this study contains a total of 1,423,131 words (see Table 2). It is a sub-set of a specialized corpus of 900 RAs from 30 disciplines, each represented by 30 texts, which was created for a bigger project with a pedagogical focus (Cotos, Huffman, & Link, 2015). The corpus was compiled in collaboration with faculty consultants, who were full professors and associate professors with strong publication records and active research agendas. ... Also, we acknowledge that a 30-text selection cannot accurately represent the diversity of disciplines (see Bazerman et al., 2005; Trowler, 2012), and we cannot affirm that these texts reflect no idiosyncratic preferences; however, we attempted to account for an adequate corpus representation and avoid bias through the following selection criteria... (Cotos et al., ESP, 2017).

(9) The procedures for analyzing students' papers were recursive, but they can be broken down into four stages: (a) coding of engagement resources in the small corpus, (b) interpretation of sequencing and configuration of engagement values, (c) concordance investigations of the large corpus for pattern verification, and (d) contextualization of stance patterns in light of instructors' interview responses. (Lankaster, WC, 2014).

(10) The data for the two corpora were converted into plain text files, then into a searchable corpus using UAMCCorpustool (O'Donnell, 2008). UAMCCorpustool allows for both manual and automatic annotation using Corpus Query Language expressions to bring up all instances of a given word or phrase, which can then be annotated simultaneously. (Crosthwaite et al., ESP, 2017).

Таким образом, раздел Методологии является обязательной, семантически обширной и стратегически доказательной частью статьи. Стремление усилить достоверность и надежность результатов приводит ученых к подробному описанию всех действий, начиная с критериев выборки фактического материала, и заканчивая подробным описанием процедур анализа. К тому же, традиционные оглавления этого раздела имеют тенденцию к постоянству, несмотря на другие способы, показавшие не высокий уровень частотности в исследованном корпусе текстов. Также разделы Методологии демонстрируют множество подразделов с названиями, отражающими конкретный аспект методики исследования.

В исследуемом материале также выявились пограничная зона между Методологией и Результатами: четыре статьи объединили Методы, Корпус и Процедуры анализа с Результатами, демонстрируя некоторый девиантный способ структурирования текстов.

Блок «Результаты исследования» представлен преимущественно конвенциональными названиями Results (12), Findings (5), а также другими тематическими оглавлениями (8), которые фокусируют внимание адресатов на конкретных результатах. Представленная статистика демонстрирует то, что из 60 текстов только 25 образцов отделяют Результаты от Обсуждения, и большая часть статей объединяет эти две главы.

В Results/Findings представляются ключевые данные, полученные вследствие глубокого и всестороннего анализа фактического материала, которые указывают на тенденции или закономерности в исследуемой области знания и/или, напротив, на неожиданные результаты, не предполагавшиеся в начале и во время анализа фактического материала. Этот раздел состоит не только из текста, но и таблиц и/или графиков, которые представляют собой доказательную базу всего исследования. Результаты огромного и комплексного анализа материала демонстрируются в сжатой текстовой форме и необязательно в хронологической последовательности.

Результаты преимущественно представлены без авторской оценки как объективная информация для реципиентов. Однако, они также могут сопровождаться авторским комментированием, что несколько смысляет разницу между отдельными Результатами (P) и Обсуждением (O) и комбинированными PO. В связи с этим неудивительно, что в современных статьях наметилась тенденция объединять Results и Discussion, так как данная стратегия позволяет автору интерпретировать результаты непосредственно при их демонстрации:

(11) **Fig. 4 shows** that at first mention (in introduction), constructed action **was explicitly introduced by at least** a noun phrase identifying the referent (NP CA) and **often** other constituents after the NP with the same actor as well (NP. . CA). Contiguous reference (NP CA) was preferred in introduction over half the time (65% of introduction tokens). Reintroducing a referent after the first mention in the narrative, i.e. a switch in reference, **shows more or less the same picture**: that is, contiguous reference was preferred over half the time (68% of reintroduction tokens). **The primary difference** between introduction and reintroduction in Fig. 4 is that reintroduction includes some ZeroNP CA (12%) while introduction does not include any. **This is not surprising** if we consider the importance of establishing reference at first mention. In later mentions, **even** if the reference changes, contextual and other cues **can** help the addressee recover the previously mentioned referent. (Cornier et al., JP, 2013)

Комбинированные РО составили пограничную зону между двумя отдельными Результатами и Обсуждением с довольно высокой частотностью и представляют три вида названий Results и Discussion (14), Findings and Discussion (7) и другие тематические заглавия (9). Обоснованием такой тенденции может служить наметившееся разнообразие теоретико-методологических подходов, используемых в одной работе и, следовательно, требующих одновременного описания и объяснения всех процедур анализа. К примеру, количественный подход к анализу иллюстративного материала, включающий статистические данные и их интерпретацию комбинируется с дискурсивным анализом текстов, который также показывает авторское отношение к содержанию. Эти два подхода дают два вида результатов, которые требуют одновременную интерпретацию автора. Частотными оказываются выводы авторов, как результат анализа фактического материала:

(12) Another possible inference to be made from our cluster analysis is that the disciplines' comparability in the use of steps may be indicative of 'fast' and 'slow' Methods sections (Swales & Feak, 1994, 2000). (Cotos et al., ESP, 2017). Блок «Обсуждение Результатов» представлен в большинстве образцов Discussion (15), стандартное заглавие, которое демонстрирует авторскую интерпретацию, включающую объяснение, оценку, предположения, сравнения с предыдущими исследованиями, в целом все стратегии и тактики аргументирования полученных результатов. В таком дискурсе проявляется субъективная позиция ученого, стремящегося убедить адресатов в достоверности полученных данных и адекватности их интерпретации. Именно в этом разделе ученые демонстрируют ключевые утверждения и выражают свою позицию на результаты исследования. Как показывает статистика, из 60 образцов только 15 Discussion являются отдельными разделами статьи, что связано со стремлением авторов объединять Результаты и Обсуждение.

Раздел Discussion исследования наиболее изученная часть научной статьи, включающая стратегии представления, интерпретации результатов, включающих объяснение, сравнение с результатами в предыдущих исследованиях, оценку значимости результатов [20; 21; 22]. Возьмем пример из статьи самой Х. Бастуркмен, где есть объяснение, сравнение и оценка автора. В первом высказывании автор вводит мысль о высокой частотности объяснений полученных результатов в исследованных текстах. Далее автор предлагает три интерпретации такой тенденции: первое объяснение причины связано с использованным количественным методом исследования, которое потребовало больше обсуждения результатов, чем это было бы необходимо для описательного метода. Второе объяснение соотносится со стремлением авторов придать больше достоверности исследованию, используя значительно больше аргументов в поддержку полученных результатов. Третья причина связана, по мнению автора, с тенденцией использовать тактику объяснения результатов в значительной степени в статьях из журнала Language Teaching, вызванной его жанровыми характеристиками и коммуникативными нормами. В рамках тактик объяснения автор так-

же выражает свое оценочное отношение к комментируемым фактам. Также автор использует тактику сравнения своих данных с результатами в предыдущих исследованиях, которое также выполняет функцию поддержки авторской позиции, так как есть ссылка на литературу:

(13) There are a number of possible reasons for this strong focus on explanations. **(Объяснение 1) Given that** the study had focused on reports of quantitative and outcome or relationship type research, **it may not be surprising (оценка)** that the writers afforded so much effort to discussions of factors or processes that could explain why and how the result under discussion had come about. **It may be the case that this focus would be less pronounced (оценка)** in the discussion of results in reports on other types of research, such as descriptive or qualitative research. (Объяснение 2) It is also possible that explanations of a result constitute what Andrews (2005) refers to as ‘soundness’ for a claim. If a result can be explained, it is credible, but this might not be the case if a result is cannot be explained or is inexplicable. **(Объяснение 3) A further possibility** is that explanations are much valued in Language Teaching. This interpretation can be related to the correspondence between genre and community norms and epistemology described by Berkenkotter and Huckin (1993) and Hyland’s argument (2004) that different disciplines frame arguments according to their own understandings of what ideas are of importance (2004: 151). It may be the case that explanations would be less valued and pervasive in commenting on results in other disciplines. Research into discussion of results in biomedical research articles (Dubois, 1997 pp. 86), for example, found ‘no typical content configuration. **(сравнение и поддержка предыдущей мысли)**. (Basturkmen, EAP, 2009).

Обсуждение предполагает, что авторы представят свои аргументы для объяснения и оценки результатов, которые также могут подкрепляться цитированием работ, позволяющим связать их результаты с доказательствами, представленными в других источниках. В комплексных исследованиях с большим количеством процедур авторы используют подразделы, озаглавленные согласно полученным результатам. Они обычно представлены в цифровой последовательности, к примеру: (14) 5. Discussion of genre-analysis findings: 5. 1. Correspondence between findings and Style Guide recommendations. 5.2. Comparison of findings with Kanoksilapatham. 5.2.1.- 5.2.4. (Stoller and Robinson, ESP, 2013).

Исследуемый материал также выявил пограничную зону между Обсуждением и Заключением, а также Практической Значимости, выраженном в заглавиях Discussion and Conclusion (5) и Discussion and Implications (1), соответственно. Несмотря на небольшой процент их частотности, они могут подтвердить, что ученые иногда объединяют две главы на основе их общей составляющей – выводов исследования.

Блок «Заключение – Выводы исследования» в большинстве случаев представлен конвенциональным Conclusion(s) (35), который ясно отражает семантическую информацию, ожидаемую адресатами. Заключение включает разнообразие стратегий, начиная от описания выводов, заканчивая указанием значимости результатов исследования для их практического применения. Также, авторы могут повторно дать краткое описание темы, предмета, метода и процедур исследования, упомянутые в других разделах:

(15) In this article, **we have described our interdisciplinary approach to genre analysis, reported the predominant organizational features of the chemistry journal article, and compared our findings to Kanoksilapatham (2005, 2007)**. The results of our analyses have been converted into easy-to-interpret move structures that have served as effective pedagogical tools for introducing and reinforcing widely accepted organizational conventions (and some of their variations) in chemistry. (Stoller & Robinson, ESP, 2013).

Также авторы часто указывают на необходимость продолжения исследований темы, определяя, тем самым, теоретическую значимость работы автора. Авторы часто упоминают, что тема должна быть развита в дальнейших исследованиях, так как она остается актуальной, несмотря на его работу:

(16) Moreover, **further research could broaden the examination of the types of article errors learners make. For instance, the contexts of the-errors might be further investigated.** Previous methods and emphases used in the analysis of articles in NPs could be adopted to analyze articles in LBs—that is, semantic categorization (e.g., Huebner, 1983), countability (e.g., Amuzie & Spinner, 2013; Yoon, 1993), the effects of L1 transfer (e.g., Ionin, Ko, & Wexler, 2004), and L2 developmental acquisition of articles (e.g., Ekiert & Park, 2010). **Future studies should employ a fine-grained categorization that would better cover the full range of article usages.** (Shin et al., SLW, 2018).

В Заключении авторы суммируют все исследование, кратко излагают полученные результаты, отмечая их вклад в развитие исследуемой темы. Также Заключение может включать информацию о значимости результатов исследования для практического применения:

(17) **The study has contributed to the existing understanding of MS.** It shows that the MS of the RA is a manifestation of both disciplinary and paradigmatic conventions. This may explain the variability reported in some MS studies (cf., 3 references). **The study has also made several methodological contributions. It has demonstrated** that a cross-paradigm comparative approach is promising for the study of MSs in multi-paradigmatic disciplines. **It has shown the importance** of grounding MS analyses not only in the attributes of the paradigms in question but also their sources of influence and historical development in the target discipline. (Kwan, ESP, 2017).

(18) The relatively fine-grained description offered by the present study can be of value to supervisors and students of Language Teaching writing their dissertations, and to teachers of academic writing programs that focus on research reporting. **Supervisors may be able to make use of the categories in the description** in order to make detailed feedback on their students' drafts and students might be able to make use of them to reflect on their own drafts. (Baturkmen, EAP, 2009).

Кроме того, авторы также могут указать на недостатки в своей работе, предвосхищая возможные вопросы, контраргументы или критику адресатов, что говорит об учете их мнения при исследовании. Эти недостатки в исследовании ни в коей мере не умаляют достоинств всей работы, однако авторы считают необходимым их упомянуть, что говорит об их объективности к своей работе. Более того, это свидетельствует об их предупредительности к адресатам, учитывая их возможные вопросы, также заметивших эти минусы в исследовании. Отмечая эти недостатки, авторы также могут акцентировать внимание на вкладе своей работы в исследование темы и практическую значимость:

(19) There are, however, **several limitations in this study.** **First**, by focusing only on RAs published in and after 2008, it did not examine how writing of the two paradigms has changed over time in the IS history. Diachronic studies will be needed to examine the evolution of MS of the two types of articles. **Second**, only DSR-marked articles were analysed. Yet, DSR articles published in IS journals are not necessarily explicitly framed as DSR. (Kwan, ESP, 2017).

Более того, анализируемый корпус обнаружил пограничную зону между Заключением и Практической Значимостью, которая прослеживается в журналах EAP и ESP, фокусированных на изучении языка и использования результатов исследования в его преподавании. В связи с этим, Conclusion and (Pedagogical) Implications (4), Conclusion and Future Lines of Research (1) указывают на связь заключительных выводов и их значимость для последующих исследований и использования в практике.

Блок «Практическая Значимость» (Implications) появился в современных статьях, что может объясняться тенденцией науки не только предоставлять достоверные результаты и надежную аргументацию, но и указать их значимость для социума. Несмотря на невысокий процентный показатель, важность этого аспекта не вызывает сомнения: исследованный корпус показывает, что практическая значимость выделяется во многих статьях не только

как отдельная глава, а как коммуникативная стратегия в Conclusion(s), что в последнем случае не вошло в статистику, представленную в таблице.

Приведенный анализ выявил не только особенности содержания компонентов структуры статьи, но и их последовательность и функции. В итоге, превалирующими моделями макроструктуры экспериментальных научных статей оказались A-I(OH)MRDC и A-IM(RD) C. Компоненты этой структуры по большей части конвенциональны, чем обязательны, что предполагает некоторую вариативность. К тому же, многие разделы состоят из более чем двух озаглавленных подразделов, что говорит о творческом подходе к структурированию текста, нежели это стандартно представляется.

Обсуждение. Структурирование текста по своей природе когнитивно, так как сюда вовлечены знания автора об общих стандартах организации научной статьи, как часть мыслительного процесса. Также в мыслительный процесс структурирования текста включаются знания об объекте описания и области познания, которые влияют на планирование и организацию макроструктуры как всей статьи, так ее фрагментов. Более того, когнитивный процесс подразумевает и знания требований адресатов, которые ожидают определенного уровня компетенций от авторов в плане знаний объекта исследования и умений презентации его результатов в текстовой форме. Автор также стремится получить перлокутивный эффект в виде изменения знаний адресатов благодаря важной по их мнению семантической информации в тексте. Отсутствие таких знаний у автора может отрицательно сказаться на написании статьи: она может быть не принята как читателями, так и редакционной коллегией журнала.

Структурирование также прагматично, так как текст, не смотря на его письменную форму, контекстуализован в определенное социальное сообщество, в частности в научное сообщество, обладающим более или менее соответствующим фондом общих и специальных знаний. Это сообщество накладывает определенные правила взаимоотношений между коммуникантами, регулируемые как адресантами, так и адресатами.

Таким образом, когнитивный и прагматический аспекты научного письма накладывают отпечаток на структурировании текста, которое можно схематично представить в виде модели (Рис 1). Она представляет собой области фрагментов текста, отражающими когнитивно-прагматическое видение изложения содержания, интерпретации и организации научного дискурса, отвечающим конвенциональным требованиям в этом жанре письма. Фрагменты текста представлены как области с покрывающими друг друга границами и направлены на продвижение всей статьи как одного целого. Пересекающиеся границы свидетельствуют о том, что, несмотря на различную коммуникативную направленность отдельных разделов, некоторая семантико-прагматическая информация неоднократно повторяется в риторике письма статьи. К примеру, коммуникативная стратегия цитирования присутствует во всех главах, различные тактики аргументации также более или менее равномерно распределены по всей статье. В связи с этим, порой очень сложно провести семантико-прагматические границы между разделами, несмотря на представленные авторами конвенциональные и тематические заглавия. Необходимо отметить, что Abstract не вошел в эту схему в связи с резюмирующим характером, охватывающим все разделы и, следовательно, в целом повторяющим всю структуру статьи в краткой версии.

Рис. 1 Когнитивно–прагматическая модель макроструктуры научной статьи

Информация в целом релевантна коммуникативной цели отдельной главы, к примеру, результаты исследования демонстрируются в соответствующем разделе, хотя в некоторых случаях они кратко проецируются во Введении и Аннотации, а также в большинстве случаев более подробно в Обсуждении. Это свидетельствует о том, что девиантные вариации возможны. С другой стороны, ни одно из известных журнальных издательств не предписывает жестких стандартов по поводу релевантности описываемой информации, кроме как конвенционально сложившуюся макроструктуру. В связи с этим, неправомерным становится утверждение, что существуют «неправильное» структурирование. Именно вариативность является отражением баланса индивидуального и социального парадигм в научном дискурсе. Корреляция между пропозициональным содержанием и ситуацией общения особенно значима для научной коммуникации, так как референты определяются согласно языковому значению в контексте его употребления. Так, статистические показатели анализа фактического материала отражают прагматические цели авторов и согласно им интерпретируются для убедительной презентации на суд научного сообщества. Интерпретируя данные, авторы демонстрируют свою позицию, то есть совершают прагматический акт позиционирования, релевантный контексту коммуникации [23, p. 210]. Прагматический акт позиционирует авторов как компетентных ученых, поскольку главная цель убедить реципиентов в достоверности фактов и правомерности их точек зрения. Таким образом, могут быть выделены два основных прагматических актов: позиционирование себя в тексте и убеждение адресатов в своей позиции. Конвенциональные прагматические акты, такие как этика изложения и убеждения, ссылка к предшествующей литературе, аргументативная природа академического письма всем известны и, следовательно, ожидаемы. Еще одна прагматическая цель, лежащая в основе письма научной статьи, это убеждение редакционной коллегии, что исследование представляет интерес и вносит вклад развитие определенной области познания и, следовательно, заслуживает быть опубликованной в одной из перечисленных журнальных изданий, которые имеют высокий индекс цитирования и влияния (импакт-фактор). Таким образом, статья имеет не только социальный, личный, но и когнитивный эффект, так как влияет на умы читателей, их познание и мировоззрение. Когнитивный эффект основан на оценке адресатами предложенного исследования, их понимании и степени релевантности сообщаемого. Конвенциональный характер статьи и ожидания адресатов создают когнитивную модель презентации знания, которую автор приспособливает к своим прагматическим целям. Академическое общение прагматично, так как оно совершается с коммуникативной целью в определенном социальном контексте

и направлено на определенное сообщество с адекватным уровнем знания. Более того, оно диалогично, так как ждет поддержки и одобрения, отвечая на ожидания реципиентов, выражающаяся, к примеру, в индексе цитирования.

Заключение. В целом, благодаря структурированию статьи и авторскому позиционированию авторы ориентируют адресатов по всей статье, акцентируя их внимание на ключевых моментах. Для необходимого восприятия и понимания текста позиция автора в статье значима, так как полученные результаты в определенной степени нуждаются в интерпретации и убеждении адресатов в их доказательности. Как показывает корпус текстов позиция автора также значима при сравнении результатов с достижениями предыдущих исследований, при котором возможны, как согласие, так и опровержение. К тому же авторы стремятся высветить различия в своих и других исследованиях с целью показать новизну работы, несмотря на то, что многие из них опирались на уже принятые методологические базы или концептуальные теории. Таким образом, авторы вводят свои статьи в контекст всеобщих исследований, позиционируя их как вносящих вклад в изыскания по теме. Однако, нельзя утверждать, что макроструктура текстов продиктована лишь конвенциональными требованиями жанра и целями авторского исследования. Так как дискурс направлен определенным адресатам с более или менее адекватными фоновыми знаниями, то одобрение с их стороны является важнейшей составляющей современного исследования, что в дальнейшем проявляется в форме цитирований. Сегодня индексы цитирования являются показателями интереса и/или одобрения адресатов к работе ученого, что не может не влиять на планирование исследования и его структурирования в текстовой форме. Следовательно, авторы, соблюдая стандарты научного письма, тем не менее, стремятся проявлять творческий подход, продиктованный все более усложненными процедурами анализа и целями исследования. Как результат, исследованные статьи показали разнообразие макроструктуры текста, как на уровне содержания, так и на уровне языковых манифестаций. Такое само-позиционирование и учет ожиданий адресатов позволяет сохранить баланс между личностными стремлениями и общественными требованиями в отношении научного письма и достичь прагматических целей в диалоге с адресатами.

Список литературы

- 1 Cargill, M., O'Connor, P. Writing scientific research articles: Strategy and steps. - Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2009. - 173 p.
- 2 Cotos E., Huffman S., Link S. Furthering and applying move/step constructs: Technology-driven marshalling of Swalesian genre theory for EAP pedagogy // Journal of English for Academic Purposes. – 2015. № 19. – Pp. 52-72.
- 3 Englander K. Writing and publishing research papers in English: A global perspective. - New York: Springer, 2014. - 90 p.
- 4 Kwan B. S.C. A cross-paradigm macro-structure analysis of research articles in Information Systems // English for Specific Purposes. - 2017. - № 45. – Pp. 14-30.
- 5 Swales J. M. Genre analysis: English in academic and research settings. New York: Cambridge University Press, 1990. – 261p.
- 6 Posteguillo S. The schematic structure of Computer Science research articles // English for Specific Purposes. – 1999. - №18. - Pp. 139-160.
- 7 Kanoksilapatham B. Rhetorical structure of biochemistry research articles // English for Specific Purposes. – 2005. № 24. – Pp. 269-292.
- 8 Lin L., Evans S. Structural patterns in empirical research articles: A cross-disciplinary study // English for Specific Purposes. – 2012. - № 31. - Pp. 150-160.

- 9 Maswana S., Kamaru T., Tajino A. Move analysis of research articles across five engineering fields: What they share and what they do not // *Ampersand*. – 2015. - № 2. – Pp. 1-11.
- 10 Loi C.- K., Lim J. H.-M., Wharton S. Expressing an evaluative stance in English and Malay research article conclusions: International publications versus local publications // *Journal of English for Academic Purposes*. – 2016. - № 21. – Pp.1-16.
- 11 Tessuto G. Generic structure and rhetorical moves in English-language empirical law research articles: Sites of interdisciplinary and interdiscursive cross-overs // *English for Specific Purposes*. – 2015. - № 37. Pp. 13-26.
- 12 Kanoksilapatham B. Distinguishing textual features characterizing structural variation in research articles across three engineering sub-discipline corpora // *English for Specific Purposes*. – 2015. - № 37. – Pp. 74-86.
- 13 Graves H., Moghaddasi S., Hashim A. Mathematics is the method: Exploring the macro-organizational structure of research articles in mathematics // *Discourse Studies*. – 2014. - №15. – Pp. 421-438.
- 14 Kuteeva M., McGrath L. The theoretical research article as a reflection of disciplinary practices: The case of Pure Mathematics // *Applied Linguistics*. – 2015. - № 36. – Pp. 215-235.
- 15 Stoller F. L., Robinson M.S. Chemistry journal articles: An interdisciplinary approach to move analysis with pedagogical aims // *English for Specific Purposes*. – 2013. - № 32. – Pp. 45-57.
- 16 Bhatia V.K. *Analyzing genre: Language use in professional settings*. London: Longman. 1993. -247 p.
- 17 Samraj B. An exploration of a genre set: Research article abstracts and introductions in two disciplines // *English for Specific Purposes*. - 2005. № 24. Pp. 141-156.
- 18 Ozturk I. The textual organisation of research article introductions in applied linguistics: Variability within a single discipline // *English for Specific Purposes*. -2007. – № 26. – Pp. 25-38.
- 19 Cotos E., Huffman S., Link S. A move/step model for methods sections: Demonstrating Rigour and Credibility // *English for Specific Purposes*. – 2017. - № 46. – Pp. 90-106.
- 20 Yang R. Allison D. Research articles in applied linguistics: moving from results to conclusions // *English for Specific Purposes*. – 2003. - № 22. Pp. 365-385.
- 21 Basturkmen H. Commenting on results in published research articles and masters dissertations in Language Teaching // *English for Academic Purposes*. - 2009. - № 8. – Pp. 41-251.
- 22 Basturkmen H. A genre-based investigation of discussion sections of research articles in Dentistry and disciplinary variation // *English for Academic Purposes*. – 2012. - № 11. – Pp. 134-144.
- 23 Mey J. L. *Pragmatics: An introduction*. 2nd edn. Oxford: Blackwell, 2001. – 399p.
- Sperber D., Wilson D. *Relevance: Communication and cognition*. 2nd ed. Oxford: Blackwell, 1995. – 326 p.

А.А. Байбатырова

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Ағылшын тілінде жазылған ғылыми мақаланың макро-құрылымының
когнитивтік және прагматикалық моделі**

Андатпа. Жоғары дәйексөз индиксі бар журналда ғылыми мақала жариялау тәжірибелі және бастаушы ғылымдарға қиындық тудырады. Мақала жазу тек қана тақырып білімін ғана емес сонымен қатар ағылшын тілінде негізделген академиялық мәдениет стандартты нысанда нәтиже көрсету шеберлігін қамтиды. Бұл стандарттар коммуникативтік және прагматикалық мақсаттар, сонымен қатар семантикалық ақпарат бойынша мәтін құрылымдау шеберлігін білдіреді. Мәтін құрылымдау Introduction-Methodology-Result-Discussion (IMRD) модельде көрінеді. Бұл зерттеу жоғары импакт-фактор гуманитарлық журналдардан алынған 60 ғылыми мақалалардың IMRD макро-құрылымын білдіреді. Олардың авторлары академиялық дискурс, жанр және мәтін зерттеу expertтік ғалымдар болым саналады. Мақалалардың квантитативтік зерттеуі - басты әдісі болып алынған, оның нәтижелері бойынша Abstract-Introduction-(Other Heading)-Methodology-Results-

Discussion-Conclusion и Abstract-Introduction-Methodology-(Results & Discussion)-Conclusion ең жиі қолданыстағы модельдер болып шықты. Сонымен қатар, дискурсивтік талдау мақала бөлімінің коммуникативтік мақсатын ең анық білдіретін текст бөліктері көрсетілген. Мәтін құрылымдау терең когнитивтік негіздерімен байланысты: зерттеу тақырыбы бойынша ойлау үдерісін, мәтін құру дағдысын және адресаттардың қалауын білу қажеттігін растайды. Сонымен қатар, мәтін құрылымдау автордың зерттеуді сенімділікпен дәлелдеуі прагматикалық мақсатымен байланысты, себебі ол реципиенттерден перлокутивтік тиімділігін қалайды. Осыған байланысты ғылыми мақалалардың когнитивтік және прагматикалық моделі құрылған. Бұл зерттеу нәтижелерін эмпирикалық мақала жазу кезінде бастаушы ғалымдар пайдалану мүмкін.

Түйін сөздер: эмпирикалық мақала, макро-құрылымы, когнитивтік және прагматикалық модель, құрылымдау, стратегия.

A.A. Baibatyrova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Cognitive-Pragmatic Model of Macrostructure of Research Articles Written in English

Abstract. Having an article published in high index citation journals turns to be a considerable challenge for both professional and new researchers. Writing such an article supposes not only deep awareness of the topic of investigation but also adequate skills to present the results in the form that follows the conventions of the English language academic culture. These canons include the abilities to structure a text according to its communicative and pragmatic purposes as well as semantic information, presented in the conventional sections of Introduction-Methodology-Result-Discussion (IMRD). This paper aims to show how IMRD is realized in 60 research articles from the high impact factor Humanities journals whose authors are experts in the academic discourse, genre and text studies. The main method is the quantitative analysis of the articles which contributed to the identification of most frequent models of the textual macrostructure, such as Abstract-Introduction-(Other Heading)-Methodology-Results-Discussion-Conclusion and Abstract-Introduction-Methodology-(Results & Discussion)-Conclusion. Besides, the qualitative discursive analysis of the articles also allowed distinguishing the text fragments that clearly show the communicative purpose of the article section. The findings demonstrate that structuring a text is deeply cognitive as it includes knowledge of discipline, text organization and readers' expectations. Structuring a text is also pragmatic because aims to convincingly present the research and have the perlocutionary effect from recipients. In this regard, this paper highlights the cognitive and pragmatic model of the macrostructure of the analyzed papers. The results of the investigation can be helpful for novice authors of empirical articles.

Key words: empirical article, macro-structure, cognitive and pragmatic model, structuring, strategy.

References

- 1 Cargill, M., O'Connor, P. Writing scientific research articles: Strategy and steps. (Wiley-Blackwell UK, Chichester, 2009, 173 p.).
- 2 Cotos E., Huffman S., Link S. Furthering and applying move/step constructs: Technology-driven marshalling of Swalesian genre theory for EAP pedagogy *Journal of English for Academic Purposes*, (19), 52-72, (2019).
- 3 Englander K. Writing and publishing research papers in English: A global perspective]. (Springer, New York, 2014, 90 p.).
- 4 Kwan B. S.C. A cross-paradigm macro-structure analysis of research articles in Information Systems, *English for Specific Purposes*, (45), 14-30 (2017).
- 5 Swales J. M. Genre analysis: English in academic and research settings. (Cambridge University Press, New York, 1990, 261 p.).
- 6 Posteguillo S. The schematic structure of Computer Science research articles, *English for Specific Purposes*, (18), 139-160 (1999).

- 7 Kanoksilapatham B. Rhetorical structure of biochemistry research articles, English for Specific Purposes, (24), 269-292 (2005).
- 8 Lin L., Evans S. Structural patterns in empirical research articles: A cross-disciplinary study // English for Specific Purposes, (31), 150-160 (2012).
- 9 Maswana S., Kamaru T., Tajino A. Move analysis of research articles across five engineering fields: What they share and what they do not, Ampersand, (2), 1-11 (2015).
- 10 Loi C.- K., Lim J. H.-M., Wharton S. Expressing an evaluative stance in English and Malay research article conclusions: International publications versus local publications, Journal of English for Academic Purposes, (21), 1-16 (2016).
- 11 Tessuto G. Generic structure and rhetorical moves in English-language empirical law research articles: Sites of interdisciplinary and interdiscursive cross-overs, English for Specific Purposes, (37), 13-26, (2015).
- 12 Kanoksilapatham B. Distinguishing textual features characterizing structural variation in research articles across three engineering sub-discipline corpora, English for Specific Purposes, (37), 74-86 (2015).
- 13 Graves H., Moghaddasi S., Hashim A. Mathematics is the method: Exploring the macro-organizational structure of research articles in mathematics, Discourse Studies, (15), 421-438 (2014).
- 14 Kuteeva M., McGrath L. The theoretical research article as a reflection of disciplinary practices: The case of Pure Mathematics, Applied Linguistics, (36), 215-235 (2015).
- 15 Stoller F. L., Robinson M.S. Chemistry journal articles: An interdisciplinary approach to move analysis with pedagogical aims, English for Specific Purposes, (32), 45-57 (2013).
- 16 Bhatia V.K. Analyzing genre: Language use in professional settings. (Longman, London, 1993, 247 p.).
- 17 Samraj B. An exploration of a genre set: Research article abstracts and introductions in two disciplines, English for Specific Purposes, (24), 141-156 (2005).
- 18 Ozturk I. The textual organisation of research article introductions in applied linguistics: Variability within a single discipline, English for Specific Purposes, (26), 25-38 (2007).
- 19 Cotos E., Huffman S., Link S. A move/step model for methods sections: Demonstrating Rigour and Credibility, English for Specific Purposes, (46), 90-106 (2017).
- 20 Yang R. Allison D. Research articles in applied linguistics: moving from results to conclusions, English for Specific Purposes, (22), 365-385 (2003).
- 21 Basturkmen H. Commenting on results in published research articles and masters dissertations in Language Teaching, English for Academic Purposes, (8), 41-251 (2009).
- 22 Basturkmen H. A genre-based investigation of discussion sections of research articles in Dentistry and disciplinary variation, English for Academic Purposes, (11), 134-144 (2012).
- 23 Mey J. L. Pragmatics: An introduction. 2nd edn. (Blackwell, Oxford, 2001, 399 p.).
- Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and cognition. 2nd ed. (Blackwell, Oxford, 1995, 326 p.).

Автор туралы мәлімет:

Байбатырова А.А. – Магистр иностранной филологии, докторант, филологический факультет Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.
Baibatyrova A.A. – Master’s in Foreign Philology, PhD student at Philology faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 16.21.29

Г.З. Бейсембаева¹, А.К. Калибасова²

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ¹vip.beisembaeva@list.ru, ²a_kalibasova@mail.ru)

Гендерлік лингвистикадағы эмоцияны айқындайтын лексика (ағылшын және қазақ тілдері негізінде)

Андатпа. Мақалада адамның ішкі жай-күйі мен эмоциясын танытатын сөздер гендерлік аспектіде қарастырылды. Зерттеу барысында ағылшын және қазақ тіліндегі материалдарға талдау жүргізілді. Ерлер мен әйелдердің тілдік қолданысындағы эмоцияны көрсететін сөздердің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері анықталды. Сондай-ақ, талдау кезінде ағылшын және қазақ тілінде келтірілген мысалдар негізінде эмоцияны білдіретін сөздердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары көрсетілді.

Автор гендерлік лингвистиканы жан-жақты зерттеген О.В. Добрунова, А.В. Вандышева, А.В. Кирилина сынды ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып эмоцияны білдірудің гендерлік жіктеліміне талдау жасаған. Сондай-ақ, гендерлік аспектіде эмоцияға қатысты теориялық мәселелерді сипаттай отырып, практика жүзінде дәлелдеп көрсетті. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктердің табиғатына тоқталып, мақала төңірегінде дәлелдемелер мен нақты мысалдар келтіріп өткен. Адамдардың гендерлік жіктелім бойынша эмоцияны танытуда тілдік қолданыстың әртүрлі болатындығы ғылыми негізде дәлелдеген.

Түйін сөздер: гендерлік аспект, гендерология, эмоция, лексика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-42-49>

Кіріспе. Гендерлік лингвистика тіл білімі мен гендерологияның тоғысында қалыптасты және оның әлеуметтану, саясаттану, әлеуметтік және психолінгвистикамен тығыз байланысы бар. Гендерлік лингвистика тілді және гендерология құралдарын қолдану арқылы жүзеге асқан сөйлеу мінез-құлқын зерттейді. Гендерлік зерттеулер әйелдер мен ерлердің қасиеттері туралы таптаурын түсініктерді, жынысына байланысты тұлғалардың сөйлеу мінез-құлқын, тілдегі тек категориясын, гендерлік асимметрияның санын және т.б. басты назарға алады. Адамның ішкі әлемінің жай-күйі оның сыртқы іс-әрекетінен көрініс табады. Оны зерттеу кезінде адамның сыртқы ортамен қалай байланыс жасайтындығын аңғарамыз. Ал сыртқы ортамен байланыс көбіне тіл арқылы жүзеге асатындықтан, индивидтің тіліне басты назар аударуымыз керек. Адамның, ер мен әйелдің тіліндегі ерекшелікті анықтау адам психологиясын толық түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда лингвистиканың бұл мәселені айқындауда орны ерекше.

Зерттеу нысаны. Кез келген ұлттың өзіне тән тілдік қолданыстары мен лингвомәдени бірліктері болады. Сол секілді қазақ және ағылшын тілдерінде де бір-біріне ұқсайтын не ерекшеленетін гендерлік белгілер бар. Екі тілдегі эмоцияны танытатын сөздерді салғастыра зерттеу арқылы ер мен әйелдің эмоционалдық жай-күйін анықтай аламыз. Зерттеудің мақсаты. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерді анықтау, жеке сөздер тобы мен құрылымдарды зерттеу.

Тақырыптың зерттелуі. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап барлық ғылым салаларында адамды басты назарда зерттеу кең өріс алды. Яғни құрылымдық парадигманың кемшіл тұстары анықталып, жаңа антропоэзектік бағыт ғылыми айналымға енді. Осыған орай сан саладағы зерттеу бағыты адамға бағыттталып, адамның ішкі жай-күйіне, адамның ұлттық, жеке тұлғалық ерекшеліктеріне басты назар аударыла бастады. Осыдан келіп линг-

вистикада жаңа бағыттар дамыды. Тіл білімінде этнолингвистика, психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика, прагматлингвистика, когнитивті лингвистика, гендерлік лингвистика сынды зерттеу объектілері пайда болды.

Гендерлік лингвистика психологиямен тығыз байланысты. Өйткені ер мен әйелге тән тілдік бірліктердің көрініс табуы олардың психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Әсіресе эмоцияны білдіретін сөздер тобын зерттеуде психологияға жүгінгеніміз абзал. О.Добрунова мен Е. Кондрашина адам баласына тән эмоциялық қасиеттерді лингвистика тұрасынан зерттеудің маңыздылығын айта келіп: «Психология ғылымы алдымен адам өміріндегі эмоцияның қызметін зерттейді. Бұл ғылыми позицияның нақтылығына қарамастан, психологтар тарапынан адамның эмоциясын зерттеу көңіл көншітерлік нәтиже бермей отыр. Бұл адам эмоциясын тілдік тұрғыдан зерттейтін лингвистерге қиындық тудырады» деп жазады [1,63]. Ал бұл мәселені гендерлік аспектіде зерттеу ғылымға көп нәрсе берері анық. А.В.Вандышева гендерлік лингвистиканың келешегінің мол екендігін айтады. Өйткені бұл аспект арқылы ер мен әйелдің ішкі жан күйзелістерінің сипатын толық анықтай алатындығымызды айтады [2,147]. Н.Буренина кез келген қоғамда әйел мен ер адамның тілді әр түрлі пайдалатындығын атап көрсетеді [3, 43]. Бұл тұста психологиялық зерттеулерге сүйенсек те әр адамның эмоцияны сыртқа шығаруы әр түрлі екендігін дәлелдей түсеміз. Яғни әйел мен еркектің эмоциялық қарым-қабілеттері бір-біріне ұқсамайды. Мұны ғалымдар ер мен әйелдің физиологиялық ерекшеліктерімен байланыстырады. Демек, эмоцияны көрсетуде адамның іс-қимылынан бөлек, сөйлеу мәнері мен сөз талғауында да гендерлік ерекшелік, алшақтық болады.

Эмоция – біздің ішкі күйіміздің индикаторы. Адамзаттың ішкі күйзеліс, жай-күйі, қуаныш-мұңы эмоциялары арқылы сыртқа шығып отырады. Олар, әрине, вербалды немесе вербалды емес бірліктер арқылы көрініс табуы мүмкін. Ғылымда адам баласының эмоциялық күйінің көрінісін түрлі іс-қимылдар, мимика, жест арқылы берілуін психология зерттесе, ал лингвистикада адамның ішкі әлемін сыртқа шығаруда қандай тілдік бірліктерді қолданғандығын зерттейді. Ер мен әйелдің антропологиялық жағынан бір-бірінен ерекшеленетіні секілді, эмоцияны көрсетуде де қолданатын тілдік бірліктері әр түрлі. Бұдан ерлер мен әйелдерге ғана тән эмоцияны көрсететін сөздер тобын бөліп алып қарастырамыз.

Лингвистикалық құралдар арқылы адамның эмоциясын жеткізу, көрсету механизмдері ғылыми парадигмаларда қашан да өзекті болып келді. Бұны бірнеше ғылым салалары, оның ішінде, психология, әлеуметтану, физиология, философия, этика, медицина, лингвистика, әдебиеттану зерттейді.

Эмоцияны жүзеге асыруда кең тараған тәсіл оны сөйлеу әрекетінде арнайы тілдік құралдармен және сөйлеу механизмдерінің көмегімен бейнелеу болып табылады. Арнайы тілдік құралдар дегеніміздің астарында біз эмотивті сөздерді және олардың тілде көрініс табуын айтып отырмыз [4,39]. Эмотивті сөздер қатарына одағайларды, қыстырма конструкцияларды, эмоциялық мәні бар сөз таптарын жатқызамыз. Эмоциялық мәні бар сөз таптарына көбіне сын есім, етістік және зат есім жатады.

Ағылшын тілінде эмоция етістіктерге қарағанда көбіне сын есімдермен беріледі. Мысалы: *to be sad, pleased, afraid, angry, happy, disgusted, glad, etc.* Бұл аталған сын есімдер белсенді эмоцияны емес, керісінше пассив адамның жай-күйін көрсетеді. Ал қазақ тілінде жағымсыз мәнде эмоция көбіне көп ашуланды, қатуланды, қамықты, жынданды, долданды, күйзелді, жалықты, күңірелді, жабықты, т.б. сынды етістіктермен беріледі. В.Потаповтың зерттеуінше, әйелдердің сөйлеу әрекетінде көбіне бағалауыштық сын есімдер қолданылады. Ал егер ер адам бағалауыштық сын есімдерді қолданған болса, оның өзі көлемдік және параметрлік қарым-қатынаста болатындығын айтады, әйелдің *very* немесе *so* сөздерінің орнына *awful* боламаса *pretty* сын есімдерін қолданатындығын көрсетіп өтеді [5,127].

Тақырыптың өзектілігі мен практикалық мәні. Ер мен әйелдің тіліндегі ерекшелік диалогқа түскенде айқын көрінеді. Мысалы,

- Well, I think a rather terrific movie, actually.

- Not bad, no [6].

Мұндағы бірінші сөз ер адамға тиесілі болса, екінші реплика – әйел адамның сөзі. Бұдан әйелдер көбіне модаль мәнді етістіктерді жиірек қолданатындығын көре аламыз. Сондай-ақ, ағылшын тілінде ер адамдар екі ұдайлы модаль мәнді сөздерді қолданатындығы анықталған. Бұл сызба «модаль мәнді етістік» + «үстеу» формасында келеді. “And I just wondered how what’s interesting to me, looking at your career, is that Fellini and many other Italian directors...perhaps you could talk about the contrast between that and working in Hollywood” [6].

Аффектілі лексиканы (awfully, pretty, terribly nice) жиі қолдану әйелдердің жоғары эмоционалдылығымен байланысты [5, 164б.]. В.В.Потаповтың зерттеулеріне сүйенсек, әйел адамның ішкі көңіл-күйіне үңілуі ер адамдарға қарағанда көбірек жүзеге асады. Осыдан бастап эмоцияны танытатын көптеген тілдік бірліктер әйел адамның тіліне тән болып кеткен [5, 173б.]. Сонымен қатар, әйелдер эмоцияны білдіру барысында екпін және дауыс ырғағы сынды тілдік емес құралдарға да жүгінеді.

“It’s fantastic because I’ve been living thousands of lives, not only my life. Lots. I’ve also been doing all the literature, Italian literature” [6].

Алайда жиі болмаса да, мұндай құрылымдар ер адамдардың да сөйлеу актісінде кездесіп жатады. Мысалы:

You’ve mentioned that you rehearsed for three months before shooting – what did that actually involve?

- I’m obsessed [6].

- ...do you think people equate your life and art a little bit too closely?

- Yes, I do think that. I think that for some reason it gives people pleasure to equate the life of certain movie actors or actresses with their actual lives [6].

- I’m afraid that’s all we have time for.

- Thank you all for coming. I’m flattered and astounded that you showed up, and if you see my movie, don’t be too harsh on it [6].

Ғалымдардың зерттеуінше, көңіл-күйді, эмоцияны көрсетуде одағай сөздердің алатын орны – ерекше. Одағай сөздер сөйлем құрамында талдауға түспейтін, өзге сөйлем мүшелірімен жымдаспайтын оқшау құрылым болғанымен, сөйлеу әрекеті кезінде адамның түрлі көңіл-күйін жеткізуде таптырмас тілдік бірлік болып саналады. Өйткені одағай сөз табы табиғатынан көңіл-күй лексикасын беруге бейім келеді.

Көптеген эмоционалды сөздер, әсіресе, одағай эмоцияны жалпы түрде көрсетеді. Негізгі контексті тұтас зерделеу барысында оның оң не теріс мағынасында жұмсалғандығын аңғара аламыз. Мысалы, «Ой» одағайын алайық, бұл сөз қуанышты да өкінішті де білдіре алады. «Ой, бәрежелді» десек, оң мағынасында, яғни таңырау, сүйсіну мәніне ие екендігін көреміз. Ал «Ой, мұның не?» десек, керісінше бір іске көңілі толмау мағынасында жұмсалады. Яғни, эмоционалды сөздер сол кездегі жағдаятқа тікелей байланысты. Т.Е.Змееваның пайымдауынша, эмоцияны танытудың бірнеше деңгейлері болады [7, 104]. Яғни эмоция оң және теріс, бәсең және жоғары болуы мүмкін. Бұл негізінен адамның темпераменті мен мінез-құлқына тікелей байланысты. Ер адамға көбіне салқынқанды, көтеріңкі тондағы сөздер тән болғанымен, мінезі жағынан жуастау келетін ерлердің тілінде мұндай сөздер орын алмауы мүмкін. Өйткені ғалымдардың нақтылауынша, адам сөздерді өзінің мінезіне байланысты жұмсайды. Сондай-ақ, әйелдердің сөйлеу әрекетінде қыстырма сөздер, одағайлар мен қаратпа сөздердің, сөйлеушінің өзіне деген сенімділігін танытатын немесе өзгенің пікіріне деген көзқарасын айқындайтын оқшау сөздер де көптеп қолданылады. Ағылшын

тілінде мұндай құрылымдарға probably, possibly, certainly, I think, I suppose, you see, to seem, to my mind сынды тілдік бірліктер жатса, қазақ тілінде де модаль мәнді, сенімсіздікті білдіретін мүмкін, менің ойымша секілді қыстырма конструкциялармен қатар ойбай, апырмай сияқты одағай сөздер де қолданылады. Мысалы:

- *Ойбай-ау, мен оны ойламаппын-ау. Бәсе, не апарсақ екен?* – деді [8, 8]. Мұнда әйел адам жай ғана бір іске күйбеліктік танытқанда «ойбай» одағайын қолданса, келесі бір жағдайда жаны қысылған, жақынына алаңдаған әйел осы одағайды жұмсайды.

- *Ойбай-ай, ойбай-ай, Сейілхан-ай, жетсейші. Жынды қатын өлтіреді ғой* [8, 30]. Бұл екі жағдайдағы бір одағайдың эмоциялық реңкі екі түрлі. Демек, белгілі бір жағдаятқа байланысты әйел тіліндегі құрылымдар түрлі бояумен түрлі бағалауыштық қызмет атқарады. Келесі әйел тілінде жиі қолданылатын одағай - «япырай». Мысалы: «...Света кішкене қабағын шытып отырды да: - *Япырай, бекер болған екен мұның,* - деді.» [8, 21]. Демек, әйел адам белгілі бір іске қатысты өзінің эмоциясын танытуда соған сай конструкцияларды таңдап, жұмсап отырады. Бұл жердегі одағай өзінің табиғатынан таңдану мәнін беретіндіктен, таңдау процесіндегі әйел адамның тілінен көрініс табады.

Әйел адам ер адаммен салыстырғанда қорқуға бейім келеді. Сондықтан әйел адам қорыққанда бірнеше сөзді не сөйлемді қатырынан айтуы мүмкін. Мысалы, - Бұл не маскара! Қаран қалғыр кілең, адамсындарма, хайуансындар ма? Баладан, жас баладан неге ұялмайсындар? Өңшең ұятсыз! Көргенсіздер [8, 64]. Мұнда көріп тұрғанымыздай, бір мәндегі жеку, ұрысу процесіндегі сөздер қатарынан келген. Әйелдің эмоциясын анық беріп тұрған «маскара» сөзі мен сұрау мағынасындағы сөйлемдер және «өңшең ұятсыз», «көргенсіз» сынды эмоциялық реңкі көтеріңкі сөздер.

- *Түү, кісіні осыншама қорқыттың ғой, өзің бұ дүниеде бар екенсің.* – деп аймалай берем [8, 73]. Қазақ тілінде қорыққанда немесе бір істен көңілі қалғанда қолданылатын «түү» сөзі де көбіне әйел тіліне тән.

Ер адамның тілдік қолданысына көбіне бұйыру мәніндегі сөздер тән. Бұйрық райдағы сөздерді жиі жұмсау ер адамның мінезінің өткірлігімен, батылдығымен және қатқылдығымен байланысты. Мысалы: «*I wish I could absorb them even more because these are the great profound cinema artists of my lifetime*» [6]. Мұндай мысалды қазақ тілінен де келтіруге болады. - *Жоғал деймін саған, көзіме көрінбей!* [8,976.]. Ашуға берілген ер адамның сөзінен қатқыл ыза мен бұйыру мәніндегі сөзді аңғара аламыз.

Ер адамның сөйлеу әрекеті кезінде эмоциясын анық танытатын тілдік бірліктер әйел адамның тілдік қолданысына қарағанда сирек жұмсалады. Бұл негізінен ер адамның эмоцияға тым берілгіш болмайтындығынан және өзін кез келген жағдайда байыпты ұстай алатындығынан туындайды [9,2096.]. Ал әйел адам көбінесе тым әсерленгіш, әр нәрсені жүрекпен қабылдайтын мінезге ие болып келеді. Сондықтан да әйел тілінде көңіл білдіремін, алақай, көңілім қалды, өкпеледім секілді тілдік құрылымдар жиі ұшырасады. Ер адамдарда көбіне жағымсыз эмоцияны білдіру жаргон сөздермен не десфимизмдермен қатар келіп жатады. Мысалы, - *Ой, ақымақ, шешеңнің етегіне жармасқан бәле емес пе едің?* [8, 209]. Мұндағы теріс мәнді «ақымақ» субстантивтенген сын есімі – дөректілік мәнді білдіретін қаратпа сөз. Тілде мұндай дөрекі сөйлеу ер адамдарға тән. Бұл, әрине ер адамның физиологиялық табиғатымен тығыз байланысты. Өйткені ер адам әйел адамға қарағанда доминант болып келеді. Яғни көп жағдайда ер адам үстемдік етеді. Соған сай ер адамның тілдік қолданысында дөрекі мәнді лексика көптеп ұшырасады. Әрине, мұндай конструкциялар әдетте ер адам ашуланғанда, көңіліне тиетін жағдайлар болғанда қолданылады.

- *Әтеңелеттің қатыны бұрын шалып жығатын еді, енді алып жығатын болыпты ғой,* - деп күңк ете қалды [8, 41]. Келесі бір мысалдан байқанымыздай, ер адам ашу үстінде теріс мағынадағы боқауыз сөздерді жиі қолданады. Мұнда ер адамның ашуын танытып тұрған сөз – «*әтеңелет*» сөзі.

- *Қап, сен қатынды ма... -деп кіжініп тұрды да, кенет асығыс шешіне бастады* [8,406.]. Бұл сөйлеу әрекетіндегі айтылым ер адамға тиесілі екендігін бірден білуге болады. Біріншіден, жеку, ашулану кезінде «**қап**», «**тәйт**» конструкциялары ер адамда көбірек жұмсалса, екіншіден «**қатын**» сөзі әдеби нормадағы сөз болғанымен, ер азаматтар ашу шақырғанда жекіру екпінінде қолданатын сөздер қатарына жатады. Сондай-ақ, кейіпкердің эмоциясын автор «**кіжініп**» етістігімен де анықтап көрсетеді.

Гендерлік лингвистиканы зерттеуші-ғалым А.В.Кирилина адамның табиғи жынысын негізге алатын гендерлік фактор тұлғаның нақты мінездемесін беруде ерекше орын алатындығын баса айтады [10, 96]. Яғни әр адамды жеке тұлға, индивид деп алатын болсақ, адамға тән тұлғалық қасиеттерді анықтауда гендерлік лингвистика шешуші орын алады.

Ер адам сөйлеу барысында көбіне тосылып қалады. Яғни олар өз ойын жеткізуде әйелдер секілді бірнеше сөзбен шұбалтып бермейді. Көбіне ойланып, айтқалы жатқан ойын үзіліс жасап барып сөйлеу әрекетіне көшеді.

- Енді... Жалпы ертерек жиналайық [8, 58].

- Сен... сен жата бер, Назираш... Әншейін жаттығу тревогасы шығар, - деді Қасымбек [8, 37].

- І-і... пәлендей еш нәрсе жоқ. Командирлер орнында болсын, әскер дайын тұрсын депті. Мүмкін жоғарғы жақтан тексеру келетін шығар [8, 37].

Ер адамның ашу-ызасын сипаттауда қазақтың әйгілі қаламгері Б.Майлин: «*Темір сияқтанған қатты саусақ оң жақ білегінен қапсыра ұстаған екен, кесіп тастамаса айырылар емес... Ызғарлы ашу, уытты кек мағын түгел қоршап алғандай*» [11, 4]. Бұл – ер адамға тән мінез. Бұл жерде ер адамың мінезіне тән қаттылық, шу мен кектің соншалықты зәрлі екендігі «ызғарлы, уытты» сын есімдерімен берілген. Әлбетте, әйел адамның ішкі көңіл-күйін сипаттауда «*ызғарлы ашу*», «*уытты кек*» сөз тіркестері қолданылмайды. Өйткені ызаға берілгіш, кек сақтағыш келетін – ер адамдар. Ал әйел адамға табиғатынан нәзіктік тән. Демек, әйелдің ашу шақыруының өзінде де асқан бір дәрежелілік болмайды.

Қазақы таным-түсінікте әйел адамның тілінде уайымдағанда, не разы болғанда Жаратқанға жалбарыну бар. Бұл негізінен «*Құдай-ай*», «*Жасаған*», «*Тәңірім*» сынды сөздермен келеді. - *Жасаған Құдайға мың да бір рахмет*, - деді әйелі қолын бүріп маңдайына тигізіп шоқынып жатып [8,616.].

Мұндағы әйелдің қуаныш, разылығы Жаратқанға алғыс айту арқылы берілсе, керісінше, өзінің қазіргі күйіне күйзелгеннің жанның сөзі былай өріледі: – *Құдай-ай!.. Не қылмысымыздан бұл күйге түстік екен?* – деді [8,636.].

Бұл екі мысал да «Құдай» сөзі әйелдің эмоциясын тануда кілт сөз екендігі анық. Алайда бір сөзді қандай мәнде, қандай мақсатта жұмсағандығына байланысты контексте түрлі реңкке ие болады. Ғалым Г.Шоқым осы «Құдай», «Жаратқан» сөздерінің әйел тіліне тән екендігін айтады [12, 18].

Әйел тіліне, сондай-ақ, бір сөзді бірнеше рет қайталау тән. Бұл негізінен әйелдің ер адамдармен салыстырғанда, сенімсіздігімен байланысты. Мысалы: - *Ағатайлар, ағатайлар... Бізді өлтірмеңдер, өлтірмеңдер!* [8, 97].

Бұл сөйлеу әрекетінен екі сөздің жеке-жеке екі рет қайталанып айтылғандығын көреміз. Бірі - қаратпа сөз болса, екіншісі – іске итермелейтін етістік. Ал бұл шығармадағы оқиға желісіне жүгінсек, жау тылына түскен қыз баланың жанын арашалаудағы сөздері екендігін аңғарамыз. Яғни қорыққан адам көбіне тілдік конструкцияларды қайталаумен болады. Бұл тұста сөйлеу актісінің психологиямен тікелей байланысты екенін көреміз. Өйткені адам бойын үрей билегенде, мидың болып жатқан іске объективті жауап бере алмайтындығы белгілі. Соған сай адам қолданысындағы сөз де бір-біріне жымдаспай, түрлі тавтологиялармен берілуі мүмкін.

Әйел тілінде бір сөзді қайталай қолдану, сонымен қатар, бір нәрсені нақтылап айту да көрініс табады. - *Миша, Миша, мына вазаны сынбайтын жерге қойшы*, - деді офицерге [8, 39]. Мұнда қаратпа мәндегі сөз қайталанып қолданылған. Яғни кейіпкер өзі қарата айтқан адамға міндеттеген іс-әрекеттің толық орындалуын шегелей айтады.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмоцияны көрсететін сөздерді гендерлік аспектіде зерттеу өзекті болып табылатындығын аңғарамыз. Өйткені адамның эмоциясы мен ішкі әлемінің жай-күйі сыртқы ортаға сөз болып арнайы тілдік құралдар арқылы шығады. Бұл тілдік құралдарды пайдаланып жұмсауда ерлер мен әйелдер арасында біршама айырмашылық бар екенін байқадық. Мұндай айырмашылық әйел мен ердің темперамент, мінез-құлық жағынан бір-бірінен ерекшеленетіндігімен байланысты. Ер адамдарға көбіне байыпты, салқынқанды лексика тән болса, әйел адамдарға эмоцияны айқын танытатын сөздер тән.

Адамның көңіл-күйі мен эмоциясы психологияда зерттелетіндіктен, оны психология мен лингвистиканы байланыстыра отырып гендерлік аспектіде зерделеуіміз керек. Әйел адамдар одағай сөздер мен түрлі эмотивті сөздерді, сондай-ақ, сұраулы және лепті сөйлемдерді жиі қолданады. Ағылшын және қазақ тіліндегі әйел тілі мен ер тілінің бір-біріне жақындасатын тұстарын байқаймыз. Екі тілде де әйелдер көбіне эмоцияға берілгіш келетіндіктен, эмоцияны айқын танытатын сөздерді көп жұмсау, сөйлеу барысында эмоциясын танытуда сөздерді шұбалтып қолдану басым болады. Ал ер адам мінез-құлқы жағынан байсалды, сабырлы болатындықтан, олар көбіне жалаң сөйлейді, әрі бұйыру мәндегі сөздерді көп қолданады. Ал ашуға берілгенде көбіне дөрекі сөздер мен десфимизмді айту да – ер адамға тән тілдік белгілердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Добрунова, О.В. Влияние эмоций на синтаксический строй разговорной речи (на материале немецкого языка): Автореф. ... канд. филол. наук. / О.В. Добрунова – Москва, 1990. – 25 с.
- 2 Вандышева, А.В. Гендерно ориентированная лексика в языковой картине мира (на материале английского, русского и немецкого языков): Дисс... канд. филол. наук. / А.В. Вандышева – Ростов-на-Дону, 2007. – 180 с.
- 3 Буренина, Н.В. Диалог и эмотивная функция языка // Диалог о диалоге: Межвуз. сб. науч. тр. Саранск. / Н.В. Буренина – Саранск, изд-во Мордовского ун-та, 1991. – С. 28-35.
- 4 Шаховский, В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. / В.И. Шаховский – Воронеж: Воронежский университет, 1987.- 192 с.
- 5 Потапов, В.В. Современное состояние гендерных исследований в англоязычных странах // Гендер как интрига познания. / В.В. Потапов – Москва: МГУ им. Ломоносова, 2002. – С. 94-117.
- 6 Донченко, Ю.И., Агапова С.Г. Анализ гендерных особенностей эмоциональных высказываний говорящих (на материале английского языка). [Электронный ресурс] – <http://journal.org/articles/2008/fill27.html> (қаралды 10.10.2018)
- 7 Змеева, Т.Е. ИмPLICITное выражение эмоций в функционально-коммуникативном аспекте (на материале современного французского языка): Автореф. ... канд. филол. наук. / Т.Е. Змеева – Москва, 1989. – 24 с.
- 8 Ахтанов Т. Көп томдық шығармалар жинағы. / Т. Ахтанов – Алматы, Мерекелік баспалар үйі, 2014. Т.4. – 392 б.
- 9 Conklin, N.F. Toward a feminist analysis of linguistic behaviour // Papers in women's studies. / N.F. Conklin - London, Michigan Publishing, 1974. №1.
- 10 Кирилина, А.В. Гендер: лингвистические аспекты. / А.В. Кирилина- Москва: Изд-во Институт социологии РАН, 1999. – 180 с.

11 Майлин Бейімбет. Шығармалар./ Бейімбет Майлин – Алматы: Қазмемкөркемәдебас, 1962 Т.4. – 400 б.

12 Шоқым Г. Тілдің гендерлік жіктелімінің тілдік негіздері. Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындаған авторефераты. / Г. Шоқым – Алматы, 2009. – 24 б.

Г.З. Бейсембаева, А.К. Калибасова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Гендерный аспект выражении эмоции в английском и казахских языках

Аннотация. В представленной статье проведен анализ гендерного аспекта эмоций на материале художественных произведений в английском и казахском языках. Рассмотрены структурно-семантические особенности мужского и женского дискурса, отражающие эмотивное состояние субъекта. Выявленные сходства и различия в высказываниях субъектов, подтверждаются рядом примеров, приведенных в данной статье.

Всесторонне изучившие гендерную лингвистику такие ученые, как О.В. Добрунова, А.В. Вандышева, А.В., Кирилина опираясь на их работы автор анализирует то, что, эмоции можно классифицировать на гендер. Поэтому, теорические аспекты, касающиеся эмоции доказаны на практике на материале художественных материале английском и казахском языках. Научно доказано, что люди опираясь на гендерные классификации применяют разные слова при выражении эмоции.

Ключевые слова: гендерный аспект, гендерология, эмоция, лексика.

G.Z. Beisembayeva, A.K. Kalibasova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Gender aspect of the emotion expression in English and Kazakh languages

Abstract. The article presents an analysis of the gender aspect of emotions on the material of fiction of English and Kazakh languages. Structural and semantic features of male and female discourse reflecting the emotional state of the subject are considered. Listed similarities and differences in the statements of subjects, are confirmed by a number of examples cited in this article.

Having comprehensively studied gender linguistics such scientists as Dobrunova O.V., Vandysheva A.V., Kirilina A.V.. relying on their work the author analyzis that emotion can be classified for gender. Therefore theoretical gender aspects concerning emotions are proven in practice and examples are given on the material in English and Kazakh languages. It has been scientifically proven that people, based on gender classification use different words to express emotions,

Key words: gender aspect, gender study, emotion, linguistics.

References

- 1 Dobrunova O.V. Vliyanie emocii na sintaksi4eskii stroi razgovornoj re4i (na materiale nemeckogo yazyka) [Influence of emotions on the syntactic structure of colloquial speech (On the material of the German language)]: avtoref... kand. filol. nauk. [Abstract of phil. cand.] (Moscow, 1990, 25 p.). [in Russian]
- 2 Vandysheva A.V. Genderno orientirovannaya leksika v yazykavoi kartine mira (na materiale angliiskogo, russkogo i nemeckogo yazykov) [Gender-oriented vocabulary in the language of picture the world]. (On the material of English, Russian and German languages): Filolog. kand. dis. [Dissertation of phil. cand.]. (Rostov-on-Don, 2007. 180 p.).

- 3 Burenina N.V. Dialog i emotivnaya funkciya yazyka [Language dialogue and emotion function] // Dialog o dialoge [Dialogue about dialogue]: Mejevuz. sb. nauch. tr. Saransk [Intercollege collec. of sc. tr. of Saransk] (Pub. house of Mordovia University, Saransk, 1991, P. 28-35). [in Russian]
- 4 Shahnovskij V.I. Kategorizacij v leksiko-semanti4eskoj sisteme ijazyka [Categorization in the lexico-symantic language system], (Voronezh University, Voronezh, 1987, 192 p.). [in Russian]
- 5 Potapov V.V. Sovremennoe sostojanie gendernyh issledovanij v anglojazы4nyh stranah [Modern state of gender studies in English-speaking countries]. (MSU by Lomonosov, Moscow, 2002, P. 94-117). [in Russian]
- 6 Donchenko Y.I., Agapova S.G. Analiz gendernyh osobennostej emotcional'nyh vyskazybanij govornjashih [Analysis of the gender characteristics of the emotional statements of speakers] (na materiale anglijskogo ijazyka) [on the material of English language] Available at : <http://jurnal.org/articles/2008/fill27.html> (Accessed: 10.10,2018) [in Russian]
- 7 Zmeeva T. E. Implicitnoe vyrazhenie emocij v funkcional'no- kommunikativnom aspect [The implicit dissolution of the emotion in the functional-communicative aspect] (na materiale sovremennogo francuzkogo ijazyka) (on the material of contemporary French language): Avtoref... kand. filol. Nauk. [Abstract of phil. cand.] (Moskow, 1989. 24 p.). [in Russian]
- 8 Ahtanov T. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Multi-volume collection of works] (Holliday publishing house, Almaty, 2014. T.4, 392 p.). [in Kazakh]
- 9 Conklin, N.F. Toward a feminist analysis of linguistic behaviour // Papers in women's studies. (Michigan Publishing, London, 1974, №1). [in English]
- 10 Kirilina A.V. Gender: lingvisticheskie aspekty [Gender: linguistic aspects] In-t sociologii RAN [Institut of Sociology RAN], (Moscow, 2016).
- 11 Mailin Beijmbet Shygarmalar [Compositions]. (Kazgovficpub, Almaty, 1962, 400 p.). [in Kazakh]
- 12 Shokym G. Tildin gendorlyk zhikteliminini tildik negizdery [Language basis of the genre classification of languages]: Filologija gylymdarynyn doctory atagyn alu ushin daiyndalghan avtoreferat [Author's abstract prepared for the title of Doctor of Philology]. (Almaty, 2009, 24 p.).

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсембаева Г.З. – PhD, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Қ.Мұңайтпасов 12 көш., Астана, Қазақстан.

Калибасова А.К. – филология факультетінің (021000) II курс магистранты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті I курс, Қ.Мұңайтпасов көш.12, Астана, Қазақстан.

Beisembayeva G.Z. – Doctor of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Munaytpassov str. 12, Astana, Kazakhstan.

Kalibasova A.K. – master student of foreign philology department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaytpassov str. 12, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 16.01.45

Zh.A. Beisembayeva¹, R.K. Baryamova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Regional Social-Innovative University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: ¹beisembayeva_zha@enu.kz, ²top.translationplus@mail.ru)

Technical Skills and Readiness of English Language teachers in Kazakhstan to teach online

Abstract. The article is written on the basis of the master's study on online foreign languages teaching, in this case, the English language. Online teaching or distance learning is no longer a "novelty" in modern methods of teaching foreign languages. However, the question that requires close attention today in the process of online teaching is the preparedness of teachers to teach online and their possession of necessary skills for this. This study presents the results of a small survey (n = 378) among teachers of English as a second language (TEFL), where they determine their level of technical skills necessary for teaching languages online. The survey was conducted in online and traditional modes and included 32 questions exclusively in English. The data were correlated with the skills offered in the Internet language learning system according to L.K.L. Compton's theory. The results of the study allowed us to trace the readiness of modern Kazakhstan teachers and teachers of English to switch to online mode while working with students.

Keywords: online language learning, computer language learning (CALL)

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-50-61>

Introduction. Today we live in the era of digital technologies. Many universities, language schools and various language teaching centers in the attempt to attract more students and be in trend, offer online education, which enables learners to get knowledge and diploma by studying while staying at home. However, online programs demand new format teachers. According to Hampel and Stickler [1, 315], teaching a language online requires skills that are different from those used to teach a language in face-to-face classrooms. It requires more than just knowledge of "which buttons to press in order to send an email or which HTML coding is required to insert an image on a web page" [2, 14]. It is a big mistake to think that teachers can teach the same way as their colleagues did 50 or 80 years ago. In order to compete and keep pace, teachers need to be able to do the same things in a different way, by using and applying various technological devices and gadgets. Teachers need to be ubiquitous and "penetrate" into smartphones and all sorts of apps of users. However, it requires skills that differ from those teachers acquired at universities many years ago. Moreover, they should start studying totally new methods on their own and develop new skills which enable them to teach via or with technologies.

The issues to be analyzed in this paper are: whether foreign language teachers (English) in Kazakhstan are ready to run their classes in an online environment; if they possess specific technical skills for the software and have a clear notion of key competences needed for online language teaching today. To answer these questions, a survey was conducted with 32 questions in it, where some questions were on the implementation of technological devices by foreign language teachers and the second part of questions was on teachers' readiness and preparedness to teach a foreign language (English) online.

Research questions and methods. Teachers' level of competence on teaching language online in this survey will be processed in accordance with the framework on online language teaching skills elaborated by L.K.L.Compton [3, 82], including three groups: Novice teacher, Proficient teacher and Expert teacher. The framework focuses solely on the skills of an online language teacher and excludes any other roles played by a teaching institution, student services or instructional technological devices.

The questions in this survey were divided into two groups. The first group addresses teachers' experience and willingness to teach online, while the second group of questions covers the issue on their technical readiness, preparedness and competence to teach online. The main questions for analysis are:

- Do teachers have any experience to teach online?
- Is online studying effective?
- What style of teaching do they prefer?
- How would they describe their own level in online teaching?
- Can teachers create a basic web page? (WYSIWYG)
- Do teachers have technical skills to use computer-assisted classes and create e-books?
- Do they agree with the statement that those teachers who teach online need special qualifications in Technologies?
- What tools do they often apply?
- Have teachers ever invited another local teacher or a native speaker to their classes via video-conferencing?

Methods. This paper is written in accordance with the responses of foreign language teachers on their preparedness and readiness to teach foreign languages online. The survey involves 32 items, which are multiple-choice questions (see Appendix). There are also questions on implementation of different technological devices for online language teaching. These questions were analyzed in the previously published paper. The questionnaire was created online with the help of SURVIO application on the website www.survio.com. The survey was possible only in English and was conducted both online and personally handed to teacher respondents. The respondents were mostly teachers who were registered on Facebook and are active participants of the group “Professional Development of English Teachers”, while others who were asked personally, were teachers of different schools, colleges and universities. Some teacher respondents from villages received our questionnaire by email. A link to this survey asking potential participants to take part was sent as a message in Facebook. No incentive was offered for taking part in the research. Nothing was asked from the participants of the survey in exchange, other than being able to see a summary of the main results at the end of the survey. The survey was open during one month in August 2018 and a total of 378 unique valid responses were collected. As none of the questions of the survey were compulsory, not all of the questions collected the same number of responses.

Skills for online language teaching were analyzed in accordance with the subgroup of technical skills offered by L.K.L.Compton [3, 82].

Online Language Teaching Skills	
Technology in Online Language Teaching	
Novice teacher	Basic technological skills (prerequisite) Usage – Ability to use a range of software – Ability to identify features of different software – Understanding of constraints and possibilities of different software
Proficient teacher	Choice – Ability to choose suitable technology to match online language learning task – Ability to deal with constraints and possibilities of different software – Ability to create basic Web Pages – Ability to troubleshoot basic browser problem

Expert teacher	Creativity – Creativity in using and adapting technology for online language learning tasks – Ability to constraint interactive web pages – Knowledge of basic programming language
-----------------------	---

Results. The results of the survey are presented here in relation to research questions.
 – Do teachers have any experience to teach online?

Figure 1 represents data about the experience of teachers in teaching foreign language (English) online. 84% of respondents have never taught online, while 11% have some experience and only 5% of teachers tried it only once (see Figure 1). According to the analysis from the previous article we know that the survey was intentionally distributed among school, college and university teachers. The respondents were asked to choose the area of their living (a city, a town and a village). Most of the respondents were city dwellers (64%), the second big slice was represented by village dwellers (31%) and there were 5% of people who lived in towns [4, 30] (see Figure 1). The results showed that there were more school teachers (56%). As there were 31% of teachers who lived in the villages, it might be the reason why there were 84% of teacher respondents who did not have any experience in teaching online. We may suppose in case of a bigger number of university and language center teachers we would have gained a larger number of teachers with teaching online experience.

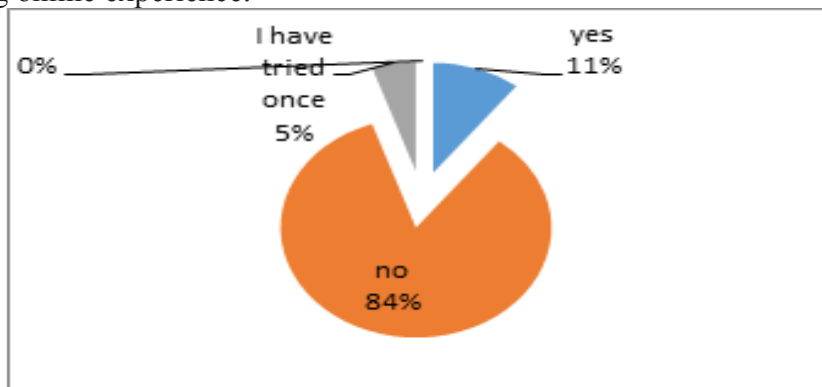

Figure 1. Experience to teach online

– Is online studying effective?

Figure 2 shows the fact whether teachers find online studying effective. 63% of teachers choose “I do not know” answer, while 37% of them find it effective. “No” response is never chosen (see Figure 2). These striking figures can be explained by the fact that there is a big number of respondents who had never taught online (84%) and 100% preferred face-to-face teaching of foreign languages which is clearly seen in Figure 3.

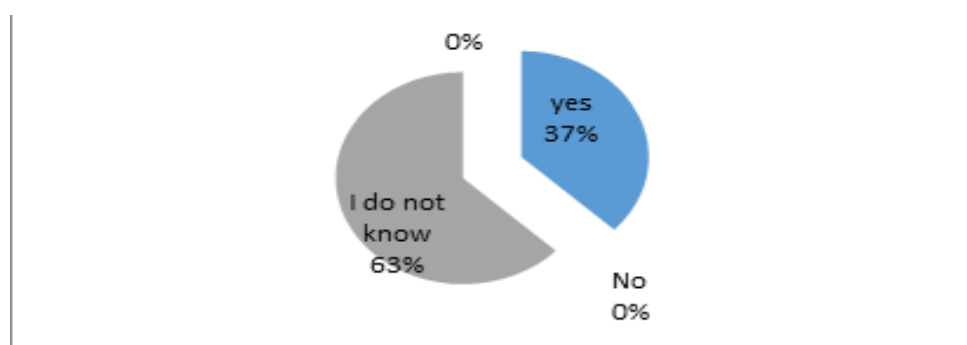

Figure 2. Effectiveness to study online

– What style of teaching do they prefer?

Figure 3 shows teachers' preferences in ways of teaching foreign languages: traditional and online. 100 % of respondents gave their preference to face-to-face teaching of foreign languages (see Figure 3).

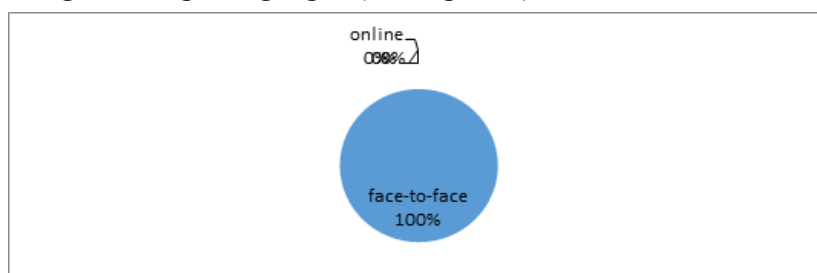

Figure 3. Styles of teaching

– How would they describe their own level in online teaching?

The respondents were also asked to describe their own level in online language teaching in accordance with three categories: novice, proficient and expert. Nobody defined themselves as an expert, 92% of respondents were inclined to believe they were novice, while only 8% defined themselves as proficient (see Figure 6). According to L.K.L. Compton's framework on online language teaching skills, "novice teachers" are those who have only basic technological skills with the ability to use a range of software. "Proficient" ones are those who have an ability to deal with constraints and possibilities of different software and have the ability to create basic web pages as well as the ability to troubleshoot basic browser problems. "Expert teachers" have creativity in using and adapting technology for online language teaching and with the ability to construct interactive web pages and knowledge of the basic programming language.

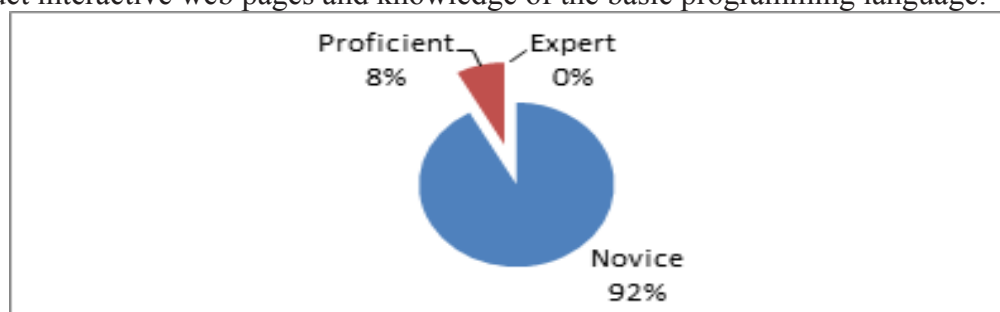

Figure 4. Teachers' level to teach online

– Can teachers create a basic web page? (WYSIWYG)

In the following question teacher respondents were asked about their ability to create a basic web page. 63% of teachers said they were not able to do it, while 37% of teacher respondents gave a positive answer (see Figure 5). According to L.K.L. Compton's framework, proficient teachers should be able to create basic web pages. Thus, it complies with the results presented in Figure 4 where only 8% of teachers found themselves as "proficient teachers".

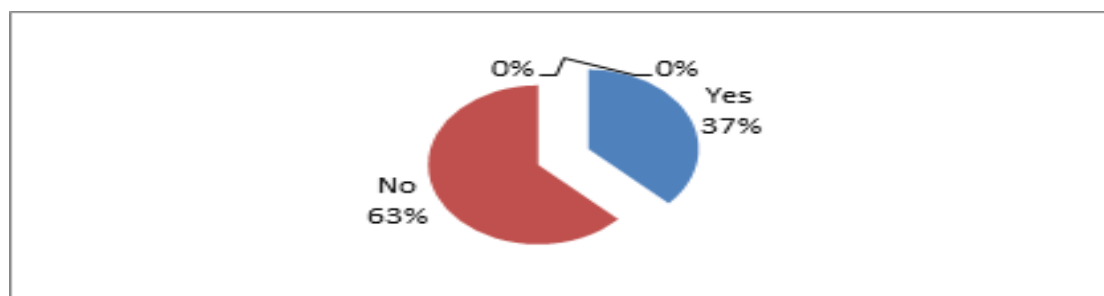

Figure 5. Ability to create a basic web page

– Do teachers have technical skills to use computer-assisted classes and create e-books?

Figure 6 represents teachers' technical skills to use computer-assisted classes and the ability to create e-books. Half of the teachers did not have such skills and abilities, almost the same number of teacher respondents did have these skills and only 1 % of teachers were not sure, whether they had these skills or no (see Figure 6).

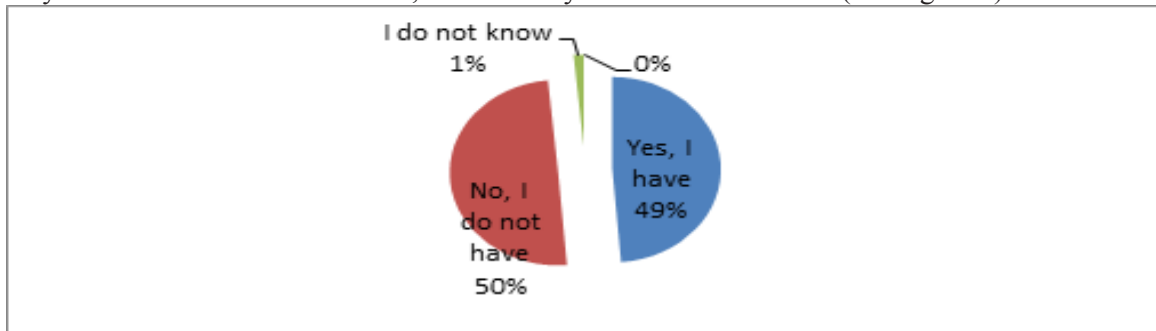

Figure 6. Use of computer-assisted classes and e-books

– Do they agree with the statement that those teachers who teach online need special qualifications in Technologies?

In the following question teacher respondents were asked if they needed to obtain special qualifications in technologies in order to teach online. According to the data in Figure 7, most of teacher respondents considered this qualification as high important, while 26% did not agree with the statement and 13% did not know whether they needed to have such qualification or no.

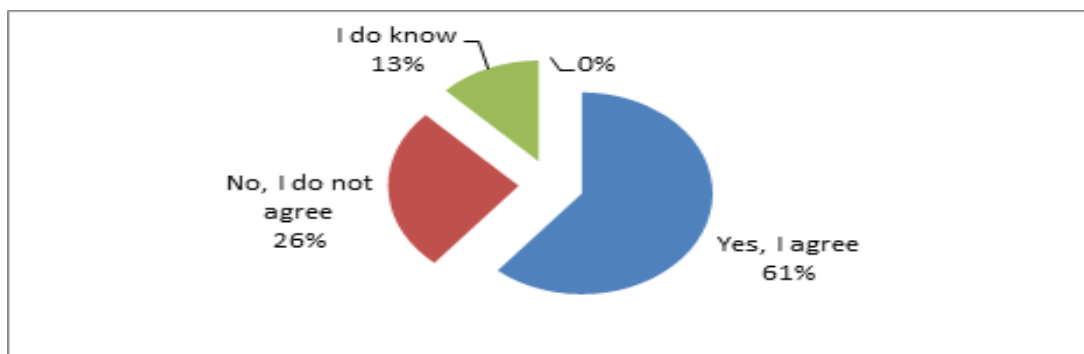

Figure 7. Need in special qualification in Technologies

– What tools do they often apply?

Figure 8 represents the use of tools in online language teaching. The most striking figure was that 94% of teachers used none of them. 4% of teacher respondents regularly use video-conferencing and online interaction, while only 2% gave their preference to email, blogging and wikis (see Figure 8). In accordance with the presented figures, we can presume that neither asynchronous nor synchronous tools are widely used as a result of face-to-face way of teaching foreign languages and it is clearly shown in Figure 9, where only 4% of respondents invite a native speaker via video-conferencing.

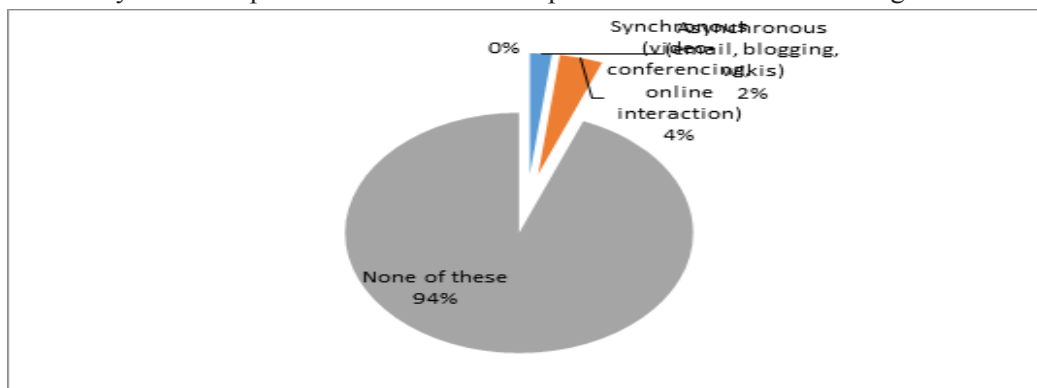

Figure 8. Types of tools teachers often apply

– Have teachers ever invited another local teacher or a native speaker to their classes via video-conferencing?

In case of video-conferencing, teacher respondents do not invite their colleagues at all, while about 4 % of teachers always practice video-conferencing with native speakers. However, their desire to practice video-conferencing with a native speaker and a colleague is almost the same (70 and 55 respectively). About 18 respondents do not find invitation of another teacher or a native speaker to a video-conferencing effective (20 and 9 respectively) (see Figure 9).

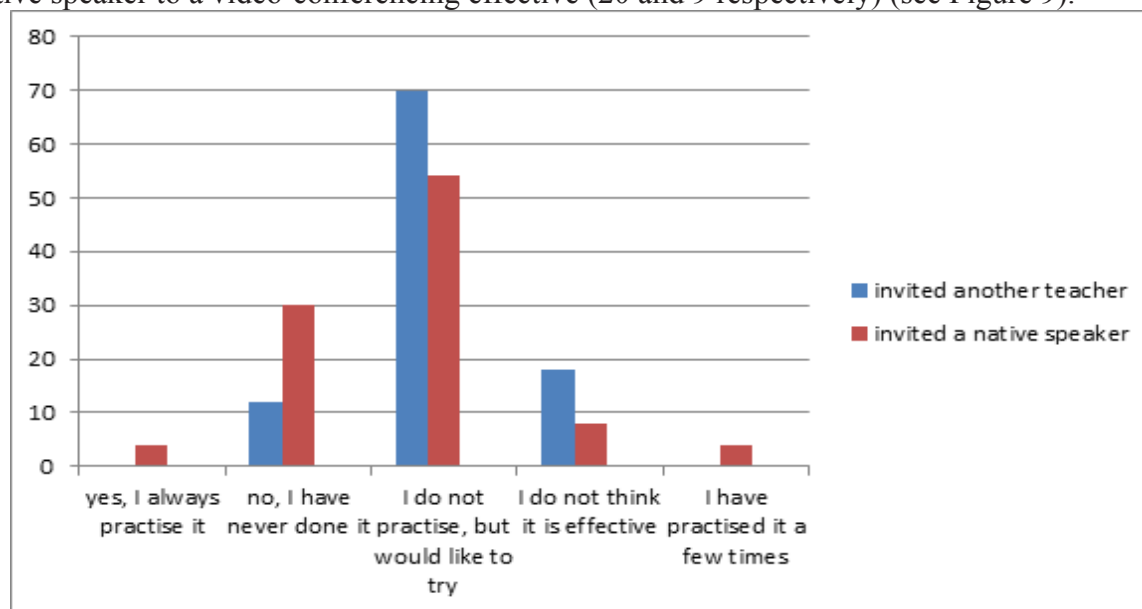

Figure 9. Video-conferencing at the lessons

Limitations. This research has a number of limitations. The first and the most important one is the number of respondents. As it is a small-scale survey, the results cannot be considered as totally reliable as they do not reflect a true picture of teachers’ technical skills and readiness to teach foreign languages online. Some limitations of this study represented above provide possible lines of inquiry for further research.

Conclusion. This paper was only the first attempt in further and deeper analysis of the state of technological skills and readiness of foreign language teachers to teach online in Kazakhstan. The survey was distributed among teacher respondents who live in villages, cities and towns and who work at universities, colleges and secondary schools. The survey involved a big number of foreign language teachers who work at secondary schools and language teaching center in cities. That is why teacher respondents showed low figures of their experience in teaching foreign languages online. However, they also did not show their willingness to teach online, 100% teachers still prefer the traditional face-to-face mode of teaching. At the same time low percentage of teacher respondents today in Kazakhstan have good knowledge in creating e-books, constructing web-pages and actively using different types of online teaching such as wikis, blogging, video-conferencing or online interaction itself. The level of their expertise in technological skills is shown as very low. Nobody defined themselves as an Expert. All teachers see themselves mostly as Novice with basic technological skills but with a low ability to create a web-page or an e-book. The results of the survey presented in this paper clearly reveal the true situation in Kazakhstan today in the domain of online language teaching. Teachers position themselves as novice in case of dealing and applying technological skills which are under the priority in online language teaching. Even while teaching face-to-face in the class room environment, teachers do not involve native speakers via video-conferencing or e-mailing. The explanation may be simple and evident. Some teachers simply do not know how to do it, because they do not possess necessary technological skills, while others just follow the traditional curriculum and do not want to change it and attempt anything new.

It is a mistake and a myth to think that a teacher who is good at teaching in a face-to-face class can easily indulge in an online environment and teach there [5, 25]. The new generation teachers need to have a paradigm shift in perception of instructional time and space, virtual management techniques and ways of engaging students through virtual communications in addition to the communication skills already required for general effective classroom teaching [6, 88]. For a better and clearer picture of the readiness and preparedness of foreign languages teachers to teach online, it is necessary to conduct a large compulsory survey among teachers of all secondary and higher education institutions and areas of location by the Ministry of Education and Science in order to see teachers' skills in work and implementation of technologies which are of high importance for those who will teach foreign languages (English) online.

In case of online language teaching, we need to start preparing new format graduates of foreign language departments who will possess not only good knowledge of a foreign language itself but easily and readily deal with a wide range of digital and software programs and troubleshoot basic browser problems and construct various kinds of e-books and web-pages on a professional level. The priority of software disciplines should be in the curriculum of foreign language departments that train foreign language teachers and instructors.

References

- 1 Hampel R. Stikler Ý. Novye navyki dlia novogo klassa: obýchenie ýchitelei obýchat iazykam onlain. Obýchenie iazykam s pomoiú kompiútera, 18(4), 311-326 (2005).
- 2 Bennet S. & Marsh, D. My ojidaem, chto ýchitelia smogýt begat, prejde chem oni smogýt hodit? Innovatsii v obrazovanii i mejdýnarodnom obýchenii, 29(1), 14-204 (2006).
- 3 Kompton Lılı K.L. Podgotovka ýchitel prepodavat onlain: vzgliad na navyki, roli i otvetstvennost. Obýchenie iazykam s pomoiú kompiútera, 22(1), 73-99 (2009).
- 4 Beisembaeva J.A., Bariamova R.K. Ispolzovanie innovatsionnyh tehnologii v prepodavanii mostrannogo iazyka. Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo ýniversiteta imeni L.N.Gýmilyova, №3 (124)/2018, 29-38. (2018).
- 5 Devis D., & Roýz R. Professionalnoe razvitie virtýalnoi shkoly i onlain obýchenia Fevral 26, 2008.
- 6 Iston S., Opredelenie roli instrýktora v distantsionnom onlain obýchenii. Kommýnikatsionnoe obýchenie 52(2), 87-105 (2003).

Appendix

1. Where do you work?
 - A) School
 - B) College
 - C) University
 - D) Language courses
2. Where do you live?
 - A) a city
 - B) a town
 - C) a village
3. Which device do you mostly use at your lessons?
 - A) smartphone (Galaxy, iPhone, others)
 - B) tablet (iPad, Samsung, others)
 - C) interactive board
 - D) computer-assisted class

4. How long have you been using technologies?
 - A) Less than a month
 - B) Between 1 or 5 years
 - C) Between 5-10 years
5. How often do you use devices at your lessons?
 - A) every class
 - B) once a week
 - C) once a term
 - D) never
6. How do you use devices?
 - A) Mostly in planned learning sessions?
 - B) Mostly informally, when an opportunity or a need arises
7. What student skills are developed better when you use technological devices?
 - A) Listening skills
 - B) Reading skills
 - C) Writing skills
 - D) Speaking Skills
8. Why do you use the Internet more while preparing for classes?
 - A) to borrow grammar exercises
 - B) to borrow grammar explanations
 - C) to borrow listening tasks
 - D) to download podcasts
 - E) to borrow more translation tasks
 - F) to borrow speaking tasks
 - G) to borrow pronunciation exercises
 - H) to organize speaking practice with native speakers
 - I) to organize online classes with professional teachers from abroad
 - J) others
9. Do you believe that using technological tools at lessons will improve students' skills?
 - A) Strongly believe
 - B) Believe
 - C) Do not believe
 - E) Strongly disbelieve
 - F) Neither believe nor disbelieve
10. What do you think have improved in your students while using technological tools?
 - A) Grammar
 - B) Vocabulary
 - C) Writing
 - D) Reading
 - E) Speaking
 - F) Listening
 - G) Pronunciation
 - H) Translation
 - I) none
11. Have you ever taught online?
 - A) Yes
 - B) No
 - C) I have tried once
12. If you have taught English online, are you satisfied with the quality of the lessons you ran?

- A) Yes
B) No
C) I am sure
13. If you have taught English online, would you like to run such kind of lessons in the future?
A) Yes
B) No
C) I am not sure
14. What style of teaching do you prefer?
A) face-to-face in the calls room (traditional)
B) online
15. Do you believe in the effect of digital games (DGB)
A) Yes
B) No
C) I am sure
16. Have you ever used video-conferencing at your lessons?
A) Yes
B) No
C) I tried once
17. Do you use podcasts at your lessons?
A) Yes
B) No
C) I tried once
18. Do you use talking books?
A) Yes
B) No
C) I tried once
19. Can you create a basic web page? (WYSIWYG)
A) Yes
B) No
20. How would you describe your own level in online teaching?
A) novice
B) proficient
C) expert
21. What tools do you often apply?
A) Asynchronous (e-mail, blogging, wikis)
B) Synchronous (video-conferencing, online interaction)
C) None
22. Do you think you have enough skills and qualification to teach online?
A) Yes, I do
B) No, I don't
C) I am sure
23. Is online studying effective?
A) Yes
B) No
C) I am sure
24. Do you share your experience and problems with teachers from other parts of the world?
A) Yes, I always practice it.
B) No, I have never done it.
C) I do not practice, but I would like to try.

- D) I do not think it is effective.
E) I have practiced it a few times.
25. Have you ever invited another teacher to your lesson via video-conferencing?
A) Yes, I always practice it.
B) No, I have never done it.
C) I do not practice, but I would like to try.
D) I do not think it is effective.
E) I have practiced it a few times.
26. Do you invite a native speaker to your lesson via video-conferencing?
A) Yes, I always practice it.
B) No, I have never done it.
C) I do not practice, but I would like to try.
D) I do not think it is effective.
E) I have practiced it a few times.
27. Are your students allowed to use mobiles for studying at your lessons?
A) Yes, allowed but not always.
B) Yes, allowed but not often.
C) No, they are not allowed.
D) It is prohibited in accordance with the rules of our school.
28. Do your students use the Internet and mobiles when they do their home tasks?
A) Yes, always.
B) Yes, but not often.
C) No, they do not.
D) Never.
E) I am not sure.
29. Do you have enough technical skills to use computer-assisted classes and create e-books?
A) Yes, I have.
B) No, I do not have.
C) I do not know.
30. Can computers replace teachers?
A) Yes
B) No
C) I am not sure.
D) Never
31. Do you have a membership in any online groups for Teachers of English to Speakers of Other languages? (TESOL)
A) Yes
B) No
C) No, but I would like to have one.
D) No, I do not see any sense in it.
31. Do you think you have enough skills and qualification to teach English online?
A) Yes
B) No
C) I am not sure.
32. Do you agree with the statement that teachers who teach online need special qualifications in Technologies?
A) Yes, I agree.
B) No, I do not agree.
C) I am not sure.

Ж.А. Бейсембаева¹, Р.К. Барямова²

¹Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

Техникалық дағдылар және ағылшын тілі оқытушыларының онлайн оқыту дайындығы

Андатпа. Берілген мақала ағылшын тілін онлайн-оқыту туралы магистрлік диссертация негізінде жазылған. Бүгінгі оқыту жүйесінде онлайн немесе қашықтықтан оқыту жаңа әдіс ретінде саналмайды. Бірақ онлайн оқыту процесінде бүгінгі күнге ерекше назар аударуды талап ететін мәселе мұғалімдердің онлайнда оқытуға және қажетті дағдыларды игеруге дайын екендігі болып табылады. Бұл мақала екінші тіл (ағылшын тілі) ретінде ағылшын тілін үйрететін мұғалімдер арасында (n = 378) шағын сауалнама нәтижелерін ұсынады, онда олар тілдерді онлайнда оқыту үшін қажетті техникалық дағдылар деңгейін анықтайды. Деректер онлайн-сауалнама арқылы жиналды және оған 32 сұрақ қойды. Сауалнама тек ағылшын тілінде жүргізілді. Зерттеудің нәтижелері бізге қазіргі қазақстандық ағылшын тілінің мұғалімдері мен оқушыларының жұмыс істеудің онлайн тәртібіне ауысуға дайындығын қадағалауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: онлайн тілін оқыту, компьютермен жұмыс істейтін тіл үйрету (CALL).

Ж.А. Бейсембаева¹, Р.К. Барямова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан

Технические навыки и готовность учителей английского языка обучать онлайн

Аннотация. Статья написана на основе магистерского исследования по онлайн-обучению иностранным языкам, в данном случае, английскому языку. Обучение онлайн или дистанционное обучение уже не является «новинкой» в современной методике обучения иностранным языкам. Однако вопрос, который требует пристального внимания сегодня в процессе онлайн обучения, это подготовленность преподавателей обучать в онлайн режиме и владение ими необходимыми для этого навыками. В данном исследовании представлены результаты небольшого опроса (n = 378) среди преподавателей английского языка как второго языка (TEFL), где они определяют свой уровень владения техническими навыками, необходимыми для преподавания языкам в онлайн режиме. Анкетирование проводилось в онлайн и традиционном режимах и включало в себя 32 вопроса исключительно английском языке. Данные соотносились с навыками, предлагаемыми в системе Интернет обучения языку по теории Л.К.Л.Комптон. Результаты исследования позволили проследить готовность современных казахстанских учителей и преподавателей английского языка к переходу на онлайн режим в работе с обучающимися.

Ключевые слова: онлайн-обучение языкам, обучение языку с помощью компьютера (CALL).

References

- 1 Hampel, R. &Stickler, U. New Skills for New Classroom: Training Tutors to Teach Languages Online. Computer Assisted Language Learning, 18(4), 311-326. (2005).
- 2 Bennett, S., & Marsh, D. (2006) are we expecting online tutors to run before they can walk? Innovations in Education and Teaching International, 29(1), 14-204
- 3 Compton Lily K.L. (2009). 3 Preparing Language Teachers to Teach Online: a Look at Skills, Roles and Responsibilities. Computer Assisted Language Learning, 22(1), 73-99 (2005).

4 Zh.A.Beisembayeva, R.K.Baryamova. The Use of Innovative Technologies in Foreign Language Teaching. Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University, №3 (124)/2018, 29-38 (2005).

5 Davis, D., & Rose, R. Professional Developments of Virtual Schooling and Online Learning. Retrieved February 26, (2008).

6 Easton, S. (2003) Clarifying the Instructor's Role in Online Distance Learning. Communication Education 52(2), 87-105 (2003).

Авторлар туралы мәлімет:

Бейсембаева Ж.А. – Филология ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдері теориясы мен тәжірибесі кафедрасының меңгерушісі, Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Барямова Р.К. – «6М011900 – Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының II курс магистранты, Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Beisembayeva Zh.A. – Candidate of Philology, Head of Foreign Languages Theory and Practice Department, the L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baryamova R.K. – II year master student with a major in «6M011900 – Foreign Language: Two Foreign Languages», Regional Social-Innovative University, Shymkent, Kazakhstan.

ГРНТИ 16.31.41

А.Е. Бижкенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: bizhkenova_aye@enu.kz)

Моделирование дериватов в современном казахском языке

Аннотация. Статья содержит теоретические и практические результаты исследования внутреннего и смыслового содержания новых слов в современном казахском языке. Акцент сделан на важности модели нового слова в ее тесной взаимосвязи с выражаемым значением. Автор предлагает рассматривать моделирование как основу в процессе формирования новой языковой единицы, отмечает лингво-коммуникативные особенности модели, а также демонстрирует результаты восприятия новых словоформ, полученных эмпирически.

Ключевые слова: номинативная деятельность, модель, моделирование, морфема, словообразовательное значение, модельная парадигма, прайминг

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-62-69>

Введение. В настоящей статье речь пойдет о номинативной деятельности современного казахского языка и о моделировании, как одном из важных и регулярных механизмов в словообразовании. Моделирование относится к основополагающим словообразовательным средствам, имманентным в каждом живом языке и требующим учета и анализа из-за своей множественности и флексибельности.

В результате этих языковых процессов появляются новые слова и выражения. Язык как социальное явление развивается синхронно с общественными изменениями, его словообразовательная функция обусловлена необходимостью называния новых предметов или явлений. Современные внутриязыковые процессы, таким образом, не являются оторванными от активных внеязыковых явлений. Наблюдения за новым тезаурусом позволяют провести параллель между стремительными темпами развития общественно-политической жизни и языковыми формами в их семантической репрезентации. Последние также стремятся к контаминации, аббревиации, сокращению, гибридизации, заимствованию, морфемному нагромождению (сложные основы) и т.д.

Постановка задачи. Казахский язык переживает на данный момент настоящий «бум» в процессах обновления и расширения словаря. При этом наблюдаются такие разные формы новых слов, что зачастую приводит не только к неправильному восприятию значения, тем более, если этимон у единицы непрозрачен, но и прямо выражаемому прагматическому «сопротивлению» к восприятию незнакомых языковых единиц. Актуальность нашего краткого исследования заключается в попытке разобраться и проследить отдельные модельные пути зарождения новых слов и выражений, выявить имеющиеся тенденции в словообразовании и определить продуктивность и уникальность некоторых словообразовательных моделей.

В связи с тем, что статья глобально посвящена новообразованиям в языке, необходимо определиться с рассматриваемыми категориями. Итак, как было подчеркнуто выше, новые номинации «выполняют социальный заказ», удовлетворяя потребность в обозначениях нового. В современной литературе о новых словах имеется много классификаций. Но мы возьмем за основу таблицу Х. Альтмана для получения цельного обзора видов новых слов и их функциональных характеристик [1, 49]:

Новые слова			
	Ad-hoc-образование	Окказионализм Разовые употребления (слова-однодневки) Новообразование	Неологизм
Характеристика употребления	Точное отображение, исходя из ситуативной необходимости, для определенного случая	Ситуативность, сильная контекстуальная зависимость	Относительно полное отражение ситуации
Степень известности	Минимальная	Ограничена рамками целевой группы	Относительно высокая
Интеграция в стандартной лексике	Нет	Повторение употребления внутри конкретной тематики	Использование в расширенной сфере языка
Длительность употребления	краткосрочно	Краткое или длительное (в зависимости от успешности слова)	Зачастую входит в стандартную часть общепотребимой лексики
Примеры	Нем.: Märchenland-Entdecker-Spiel «игра Найти сказочную страну», Butterkeks-Biskuit-Milchbrei «молочная каша с добавлением сливочного печенья и бисквита»	Нем.: Probiertgutschein «пробная квитанция», Pre-Nahrung «пре-питание», Muschel-Nudeln «лапша с креветками», Still-Tee «утоляющий чай»	Нем.: Obergläschen «верхние стеклышки», Vanille-Geschmack «ванильный вкус», Knabberspaß «удовольствие грызть», Bio-Rindfleisch «био-говядина»

Используя выше приведенные характеристики словесных знаков и заимствуя казахские примеры из книги Ш.Курманбайулы [2], собранные им из средств массовой информации, предпринем попытку разложить их по предложенной классификации. Итак: Ad-hoc-образования – Азия Моисейі «Ли Куан Ю», кобзар елі «Украина», қысықкөз көршілер «китайцы» и др.; Окказионализмы и разовые употребления (слова-однодневки) - ақ халатты ажал жандар «врачи, допустившие смерть», сүйінші дана «первый экземпляр», жепутат «депутат», кәрі құда «зима», келгінбай «пришелец», қатын құдай «Фемида» и др.; Неологизмы – мақұлдама «одобрение», елтану «страноведение», ем-шара «процедура», бедел-бейне «имидж», бейкәсиби «непрофессиональный», әнжинақ «песенник», арызхат «жалоба», ататек «родословная», бейнебайланыс «видеосвязь» и др.

Таким образом, видим, что конечной целью расширения и обогащения национального словаря является неологизм, под которым понимается новое слово, имеющее перспективу закрепления в лексиконе языка на длительный период.

Все выше приведенные виды новообразований в языке имеют свое строение, соответствующее закрепившимся словообразовательным моделям. Для того, чтобы перейти к их анализу, сначала выведем рабочую формулировку понятию «модель» и определим ее лингво-коммуникативные особенности. Под моделью слова понимаем его устойчивую типовую (прототипическую) структуру (схему, формулу), включающую в себя определенные в том или ином языке словообразовательные и словоизменительные компоненты, расположенные в том порядке, который способствует различению выражаемой словом семантики. Это есть лингвистическая природа словесной модели. В коммуникации же у модели другие качества. Они обусловлены повторяемостью, частотностью и устойчивостью. Устойчивость модели как раз и влечет за собой ее повторяемость на условиях первично созданного прототипа. Здесь уместно будет сказать о так называемом свойстве прайминга модели. Термин «прайминг» из психологии употребляем вслед за А.Бэддели и он «... касается на-

блюдения, что слово или предмет, будучи увиденным или услышанным более одного раза, будет воспринят с большей готовностью» [3, 229]. В целом термин в психологии, как оказалось, воспринимается двояко: с одной стороны, это действие, «влекущее за собою более точное и быстрое решение задачи в отношении идентичного или сходного воздействия», с другой стороны, это результат, т.е. ответ человека «на появление объекта, с которым он незадолго до этого встречался» [3, 229]. О.Федорова пишет, что «первое более правильно будет называть преднастройкой (Величковский 1982), подготовкой (Андерсон 2002) или подсказкой (БСП 2003), а второе – эффектом предшествования (Бэддели 2001) или прайминг-эффектом» [там же]. В связи с устойчивостью грамматических моделей словесных знаков, а вследствие этого их априори ориентирующей роли при распознавании выражаемого смысла (преднастройка), полагаем психологический метод прайминга может использоваться при анализе данных эмпирического исследования, которое мы намереваемся провести.

Итак, модель имеет самую непосредственную связь со значением слова, более того, можно, наверняка, говорить о том, что значение слова в некоторой степени зависит от его внутренней модели. Е.В.Падучева пишет, к примеру, что «модель семантической деривации – это правило, которое позволяет получить толкование производной лексемы из толкования исходной» [4, 149], напрямую связывая модель деривата с отображаемым значением. Далее у автора читаем: ... Если бы модели деривации обладали абсолютной продуктивностью, то семантика корневой морфемы позволяла бы предсказать парадигму семантической деривации [4, 149]. Абсолютно соглашаясь с российским ученым, мы бы могли предложить в рамках наших дальнейших изысканий говорить о модельной парадигме в языке, потому что множественность моделей все же исчисляема и, модель приводит не только к единой структуре, но однотипности приобретаемого значения слов, о которой мы собираемся говорить позже.

Итак, морфемы, моделирующие слова, являются значимыми частицами, это добавляет истинности выше сказанному. Так, к примеру, новое слово в казахском языке: уикилендіру «ввести в википедию» уики + -лен + -дір + -у явно восходит к казахскому варианту слова википедия – уикипедия и является по внутреннему содержанию гибридным образованием, обремененным казахским формативом, что позволяет носителям казахского языка правильно категоризировать единицу в отношении ее модели образования (мы не говорим здесь относительно смыслового наполнения, т.к. оно может вызывать определенные трудности с раскодированием в связи с малой частотностью употребления данного слова и отсутствием прайминга); или другое слово: бейнетіркегіш «видеорегистратор» бейне + тірке(у) + -гіш, модель, присутствующая в казахском языке и не вызывающая сомнения в ходе распознавания, ср.: *көрсет-кіш, тоңазыт-қыш, отыр-ғыш* [5, 559, 878, 739]. Логика выстраивания внутрисловных морфем (корневая и словообразовательная) и примыкание к ним формообразующих аффиксов ведут не только к формированию итогового значения слова, но и его грамматических форм и категорий, как видим из выше приведенных примеров: инфинитивная форма глагола и сложное имя существительное.

В языке нет ни одной лексической единицы, не основывающейся на собственной модели. Модель, как структурная основа, ведет слово к функционированию на уровне речи. Модель, на наш взгляд, относится к наиболее устойчивому и исчисляемому процессу словопроизводства, по крайней мере, на уровне синхронного изучения, она позволяет воспроизводить «серийно» новые имена «по образу и подобию».

Вернемся к мысли о модельной парадигме. Она может быть вполне правомочной, ибо модель устойчиво объединяет слова одной структуры по форме и содержанию и образует единый модельный ряд слов, который можем назвать и парадигмой, т.е. совокупностью однотипных образований, имеющих еще и единообразное направление выражаемой семантики. Модель, как базис словообразовательного механизма, имеет отношение к формированию словообразовательного значения. Вспомним известную типологию слово-

образовательного значения, упоминаемую еще в концепциях М.Докулила [6, 125] и подтверждаемую Е.А.Земской [7,94-96], где как раз и акцентируется внимание на семантических возможностях структурных элементов. Так, выделяются:

- агентивность (*nomina agentis*) как выражение деятельности,
- акториальность (*nomina actoris*) как выражение наименования лица,
- посессивность (*nomina possessiva*) как выражение принадлежности,
- квалификативность (*nomina gualificativa*) как выражение качества или признака.

Так вот, опираясь на эту историческую универсальную классификацию видов словообразовательного значения, попытаемся проследить за участием модели слова в формировании той или иной смысловой серии дериватов и выяснить степень активности той или иной модели для отражения современной реальности. По наблюдению Ш.Курманбайулы [2, 6-28], в современной активной лексике казахского языка явно выделяются по частотности определенные категории слов. Так, по его утверждению, среди новообразований доминируют модели с суффиксами – лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік, которые, как мы далее установили, имеют в своем большинстве агентивное, акториальное и квалификативное значение. Остановимся более подробно на анализе именно этой доминирующей группы слов и продемонстрируем примеры. Агентивы: тілбұзарлық «нарушение норм языка», болжалдылық «прогнозируемость», менбілермендік «самонадеянность», көшірімпаздық «склонность к копированию», жатып-ішерлік «тунеядство» и т.п. Надо заметить, все приведенные примеры в своей основной морфеме восходят к глагольной основе, а, значит, выражают определенное действие. В большинстве иллюстративных примеров этой группы глагол находится в глубинной первичной основе, на которой уже создан в свое время дериват со значением акториальности или квалификативности, поэтому значение слова в целом может нести оттенок лица/предмета или признака, выражая абстрактное действие/состояние, как то: шығар-ма-гер-ші-лік «творчество». Посмотрим на некоторые устойчивые модели этих *nomina agentis*:

S + -құмар + -лық, где S – имя существительное, а регулярный конституэнт –құмар (болу)- рассматриваем как суффиксоид с латентным значением «иметь тягу к чему-л.» (атақ-құмар-лық «тщеславность»; көлік-құмар-лық «автолюбительство»; қызмет-құмар-лық «карьеризм»; арақ-құмар-лық «алкоголизм», бүлік-құмар-лық «бунтарство»);

S + V + -лық/-лік (-дық/-дік, -тық/-тік), где V – глагольная основа (қағаз-басты-лық «бумаготворчество», тіл-білгір-лік «знание языков», отан-сүйгіш-тік «патриотизм», көз-шалым-дық «зрительное восприятие», шешім-тал-дық «решительность»);

V + Suff (Suff...) + -лік/-лық (-дық/-дік, -тық/-тік), где Suff – словообразовательный суффикс (көшір-ме-ші-лік «плагиатство», қабылда-м-паз-дық «восприимчивость», шығар-ма-гер-ші-лік «творчество»);

Adj + V + Suff + -лік/-лық (-дық/-дік, -тық/-тік), где Adj – имя прилагательное (соқыр-сенім-ді-лік «фанатизм»); әсіре- + Adj + -дық/-дік(-тық/-тік, -лық/-лік) (әсіре-әлеуметшіл-дік «сверхсоциальность», әсіре-діншіл-дік «сверхрелигиозность», әсіре-мақтаншақ-тық «сверххвастовство», әсіре-ұлтшыл-дық «сверхнационализм»).

Хочется отметить межъязыковую гармонию в том, что при переводе на русский язык используются суффиксы, придающие слову значения «деятельность» - ств-, «движение» -ость, «учение» -изм.

Как было определено выше, в этой группе новообразований присутствуют и другие смысловые слои. Из общего корпуса, приведенного Ш.Курманбайулы, выделяются квалификативы. Автор тоже замечает, что в своей модельной основе дериваты могут содержать имя прилагательное как часть речи, передающую признак и качество, такие, как: діндар, жиыншыл, кісішіл, оясыз, орыстақы и др. [2,8]. Конечная модель деривата: Adj (S + Suff) + -лік/-лық (-дық/-дік, -тық/-тік) – жиын-шы-лық, кісі-ші-лік, оя-сыз-дық, дін-дар-дық и

пр. Однако здесь имеются и другие грамматические категории слов, которые в конечном деривате выражают признаковость. Примеры: дінаралық «межконфессиональный», жатыршілік «внутриматочный», тұлғаттық «портретный», зәкірлік «стратегический» и др. Если посмотреть в модель, имеющую особую продуктивность, то она следующая: S + -ара + -лық, где -ара – суффиксоид со значением «меж» (топаралық «межгрупповой», тіларалық «межязыковой», ұлысаралық «межэтнический», өңіралық «межрегиональный», қалааралық «межгородской» и т.п.)

Акториативы в этом корпусе не так многочисленны. Среди обнаруженных примеров имеются такие, как: болашақтық «болашаковец», жатжерлік «чужеземец», қаптаулық «кавказец», мұздық «льдина», сулық «плащ», үштік «тройка», обозначающие лицо или предмет. Модель: S + -лік/-лық (-дық/-дік, -тық/-тік), ввиду ее множественного значения, а доминирующим все же, как было уже описано выше, является агентивность и квалификативность, может привести к нарушению правильной раскодировки акториальности, поэтому, полагаем, необходимо знание контекста.

Таким образом, мы из-за краткости рамок одной статьи, рассмотрели моделирование лишь в одной доминирующей группе новых слов казахского языка. Но тем не менее можем гипотетически утверждать важность словесного моделирования для смысловой интерпретации языковой единицы. Умение моделировать внутреннюю структуру однозначно способствует вскрытию этимологического мотива появления словесного знака. А это очень важно не только при изучении языка и его лексики, как иностранной, но и для ориентировки самого носителя языка в массовых слоях новых лексических фактов. С целью проверки последнего нами проведен экспресс эксперимент на корректность распознавания новых лексических введений в казахском языке и выяснить наличие и роль прайминг-эффекта словесной модели. В качестве речевых стимулов был подобран корпус из 30 наиболее частых новых словоупотреблений из разных средств массовой информации. В экспресс эксперименте приняли участие 22 магистранта казахских групп обучения ЕНУ им. Гумилева в возрасте от 23 до 36 лет. Задание было: записать смысловую ассоциацию на звучащий стимул, если слово знакомо, указать его прямое значение и выделить слова, которые звучат относительно часто.

Итак, перейдем к анализу полученных результатов. Все ответы подразделены на категории в соответствии со степенью точности раскодированного значения. Параметры категоризации следующие: «правильный ответ», «правильное направление», «параллельное значение», «неправильное значение», «нет ответа». Ниже на схеме 1 изображен общий результат.

Как хорошо видно из таблицы, около половины предъявленных слов-стимулов распознаны респондентами правильно, а более, чем 20% слов определены в правильном смысловом пространстве. Однако 27% слов поняты неправильно или вообще пропущены как незнакомые. Теперь посмотрим, какие же новые слова оказались в лидерах с правильным восприятием у большинства респондентов. 100% правильно распознаны слова жұмыстас «коллега» и сенімхат «доверенность». Далее понятными оказались слова ауабаптағыш

«кондиционер» и жолсөмке «дорожня сумка». Здесь всего лишь по одному ответу были зафиксированы неправильно, что составило 95% распознавания. Новое значение получает слово лүпіл - «лайк». На него правильно отреагировали 91% опрошенных. Достаточно прижилось слово іс-тәжірибе «практика», с ним знакомы 86% респондентов. Вышеназванные единицы являются, таким образом, полноценными неологизмами в казахском словаре, имеющими явную тенденцию к закреплению. Если говорить о количестве респондентов, правильно понимающих предъявленные слова, то это 63% или 14 человек.

Проанализируем остальную лексику и попытаемся изобразить картину схематично.

Как видно на схеме, вырисовывается достаточно выразительная пестрая картина. Среднее положение, при котором до 50 и выше процентов респондентов правильно воспринимают значение, занимают 14 слов или 47% всей предъявленной лексики. Среди них, к примеру, такие, как: жапагер «страдалец», келермен «клиент», мөртабан «штамп», тісжегі «карьер» и др. Однако оставшаяся часть лексики, а это 16 единиц или 53% все же вызывают затруднения при восприятии и корректной раскодировке основного значения.

Эту часть, исходя из критерия корректности смыслового восприятия, можно далее подразделить на две группы: «приближенную к корректности семантики» и «далекую от корректности семантики». К первой группе относим 8 слов, воспринятых правильно от 5 до 10 респондентами. Среди них такие слова: атқарым «функция», бірегейлендіру «идентификация», өтіл «стаж», шығарылым «выпуск», топтам «серия, сборник» и др. Оставшиеся 8 единиц относятся, соответственно, к самой маргинальной части семантической корректности при восприятии. Так, среди самых сложных слов оказались следующие: қатегер «корректор». Его не распознали 17 человек, что составляет 77% от всех участников. Далее идет слово қолтума «оригинал», его не поняли 15 человек или 68% респондентов. В группе слов, которые оказались нераспознанными, такие, как: алқасөз «круглый стол», безен «дизайн», туындыгер «автор». Количество слов, представивших особую сложность как по модельной структуре, так и по содержанию, составило, таким образом, 27%. Если проанализировать модели этих некорректно воспринятых слов, то можно предположить причину такого результата. Достаточная прозрачность корневой морфемы почти всех этих слов дает ложную подсказку и направляет в другое русло семантики. Вернемся к понятию прайминга. Именно

оно здесь в качестве «подсказки» играет основную роль. Повторяемость и типичность как модели, а самое главное, выражаемого модельными компонентами значения, наталкивают на моментальное неправильное толкование слова. Так, к примеру, на стимул қатегер был дан ответ «қате жіберуші адам». Явное проявление прайминга. Модель «корневая морфема + суф. –гер/-кер» формирует акториальное значение: «человек с определенным родом действия» как то: қаламгер «писатель», ғарышкер «космонавт», саудагер «торговец», айтыскер «певец-импровизатор» и др. Этот опыт или «преднастройка» по О.Федоровой, относительно устоявшейся модели привел к так называемому отрицательному прайминг-эффекту. Читаем у О.Федоровой по этому поводу: «В случае, когда преднастройка ухудшает обработку целевого стимула, говорят об отрицательном прайминг-эффекте» [3,231]. Таким образом, явление психологического прайминга или преднастройки при восприятии новых лексических единиц может иметь как положительный (сенімхат ≈ алғысхат), так и отрицательный (алқасөз полученный ответ: «крылатое выражение» < қарасөз – «назидание») эффект.

Считаем, что при моделировании дериватов в современном казахском языке с учетом знаний о прайминге необходимо при полной прозрачности этимона включать дейктические (указательные) компоненты, способствующие корректному восприятию предполагаемого значения в ходе коммуникации. Если речь идет, к примеру, о «корректоре», тогда, как минимум, должна быть еще одна часть в казахском варианте – қатежөндегер (қатежөндеуші).

Таким образом, подведем краткие итоги всему сказанному. В целом восприятие новых моделей слов соответствует ожиданиям и выполняет свою вспомогательную функцию в коммуникативной деятельности, о чем свидетельствуют результаты эмпирического экспресс-исследования. При этом надо помнить, что моделирование новых слов из-за своей высокой значимости и непосредственной связи с отражаемым значением требует тщательной подготовки, соблюдения правил этимологизации, в особенности претендующих на определенный модельно-семантический прайминг. Модель содержит не только формальные элементы структуры нового слова, но и выражает определенный смысл, объединяя однотипные слова в единое семантическое пространство. Модели и процессы моделирования в современном казахском языке заслуживают дальнейшего широкого исследования.

Список литературы

- 1 Altmann, Hans Prüfungswissen Wortbildung. - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, 2011. - 220 p.
- 2 Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен қолданыстар. / Ш. Құрманбайұлы - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2017. - 285 б.
- 3 Федорова О. Экспериментальный анализ дискурса. / О. Федорова – Москва: 2014. - 512 с.
- 4 Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. / Е.В. Падучева - Москва: Языки славянской культуры, 2004. - 608 с. (Studia philologica)
- 5 Русско-казахский словарь /под ред Н.Т.Сауранбаева. – Москва:1954. - 935 с.
- 6 Dokulil. M. et al, Danes F. Tvořeni slov v češtině, II. Odvosovani postatnich jemen. - Praha, 1967. - 600 с.
- 7 Земская Е.А. Словообразование как деятельность. / Е.А. Земская - Москва: Изд-во «Ком-Книга», 2005. - 224 с.

А.Е. Бижкенова

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазіргі қазақ тіліндегі туынды модельдеу

Аңдатпа. Мақала қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздердің ішкі және семантикалық мазмұнын зерттеудің теориялық және практикалық нәтижелерін қамтиды. Жаңа сөз моделінің маңыздылығына ерекше көңіл бөлінеді. Модельдеуді жаңа тілдік бірлікті қалыптастыру үдерісінде негіз ретінде қарастыруды ұсынамыз, модельдің лингвомәдени ерекшеліктері ескеріліп, эмпирикалық түрде алынған жаңа сөз формаларын қабылдаудың нәтижелерін көрсетеді.

Түйін сөздер: номинативті белсенділік, модель, модельдеу, морфем, деривациялық мағынасы, модельдік парадигма, астау.

А.Ye. Byzhkenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Modern modeling of the Kazakh Language

Abstract. The article contains theoretical and practical results of the study of the internal and semantic content of new words in the modern Kazakh language. Emphasis is placed on the importance of the new word model in its close relationship with the expressed value. The author offers to consider modeling as a basis in the process of forming a new language unit, notes the lingo-communicative features of the model, and also demonstrates the results of perception of new word forms obtained empirically.

Keywords: nominative activity, model, modeling, morpheme, derivational meaning, model paradigm, priming.

References

- 1 Altmann, Hans Prüfungswissen Wortbildung (Vandenhoeck & Ruprecht GmbH, Göttingen, 2011, 220 p.).
- 2 Sherubai Kurmanbayevich. New Titles and Applications (Sardar Publishing House, Almaty, 2017, 285 p.). [In Kazakh]
- 3 Fyodorova O. Experimental analysis of discourse (Moscow, 2014, 512 p.). [in Russian]
- 4 Paducheva E.V. Dynamic models in the semantics of vocabulary. (Languages of Slavic culture, Moscow, 2004, 608 p.). (Studia philologica) [in Russian]
- 5 Russian-Kazakh dictionary / edited by N. T. Sauranbayev (Moscow, 1954, 935 p.). [in Russian]
- 6 Dokulil. M. et al, Danes F. Tvořeni slov v češtině, II. Odvosovani postatnich jemen (Praha, 1967, 600 p.).
- 7 Zemskaya E.A. Word-building as an activity (Publishing house «KomKniga», Moscow, 2005, 224 p.). [in Russian]

Автор туралы мәлімет:

Бижкенова А.Е. - филология ғылымдарының кандидаты, профессор. Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті. Астана, Қазақстан.

Byzhkenova A.Ye. - Candidate of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.71.07

Ж.Т. Дәулетбекова¹, П.Қ. Юсуп²

Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹ayzhan.yusup@mail.ru, ²farhat.yusup.70@mail.ru)

Әдеби білім беру үдерісінде филолог-студенттердің интеллектуалдық құзіреттілігін қалыптастырудың психологиялық негіздері

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орындарындағы білім беру үрдісінің нәтижесі ретінде студенттердің интеллектуалдық құзіреттілігін қалыптастыру мен дамытудың жолдары қарастырылады. Интеллектуалдық ұғымының негізінен психология ғылымына тән категория ретіндегі ерекшеліктері мен оның білім берудің нәтижесі тұрғысындағы маңызы да жан-жақты сараланады. Маманның белгілі бір пән саласы бойынша игерген білім, білік, дағдыларының жиынтығы ретінде интеллектуалдық әлеуеттің қоғамдық қызметі, жеке тұлғаның кәсіби жетістіктері мен еңбекте атқаратын қызметі мен мәні де зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып қарастырылады.

Интеллектуалды құзіреттілікті тұлғаның интеллектуалдық жағынан кемелденуін білдіретін көрсеткіші ретінде қарастыру оның жоғарғы мектептегі білім беру кеңістігінде болашақ маманның алған білімінің нақты нәтижесі деп санаумен пара пар. Мақалада осы аталған мәселелер ғылыми тұрғыдан шешімін табады.

Түйін сөздер: интеллект, құзіреттілік, әлеует (потенциал), білім, білік, дағды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-70-76>

Кіріспе. Бүгінгі жоғары білім беру нәтижесі ретінде құзіреттілік категориясы басты назарға алынуда. Өйткені болашақ маманның білім, білік, дағдылары мен кәсіби деңгейінің ең негізгі өлшемі олардың құзырлылық сапасы болып табылады. Сондықтан қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында білім алған филолог-студенттің мамандық сапасы оның кәсіби және интеллектуалдылық құзіреттілігінен де танылады.

Негізінен «интеллект» термині белгілі бір ғылымның аясында ғана қызмет ететін немесе қарастырылатын ұғым емес. «Интеллект» сөзі ғылымаралық ұғымдардың қатарына жатады. Барша адамзаттың өмір сүру үрдісіндегі мәні зор көрсеткіш ретіндегі интеллекттің ғылыми анықтамасы мен түсіндірмесі әртүрлі ғылым саласында әрқилы болып келеді. Дегенмен, олардың барлығына ортақ түйін ол интеллекттің адамның ақыл-ой әрекетінің деңгейін танытатын көрсеткіш екендігінде.

«Интеллект» терминінің мәні (латынша «Intellectus») – «ақыл», «түсінік», «таным» дегенді білдіреді. Яғни ол адамның ойлау қабілетінің жемісі екендігі сөзсіз. «Интеллект» ұғымына берілген анықтамалардың бір парасы мынадай болып келеді:

Интеллект – адамның ойлай алу қабілеті;

Интеллект – мақсатқа жетуге бағытталған адаптациялық әрекеттің түрі.

Интеллекттің моделін құрушылардың өзі екіге бөлінеді. Олардың бір тобы бір факторлы модельді ұсынса, екінші топ мультифакторлы модельді ұсынады.

Интеллект латектілі құрылым болып саналады. Ол зерттеушіге әртүрлі жанама танымдар арқылы тапсырма шешу үшін берілген.

Тақырыптың өзектілігі. Бүгінгі таңда жоғары білім беру орындарындағы білім беруді ұйымдастырудағы түрлі жаңғырулар мен жаңартулардың басым бағыты жеке тұлға әлеуетін, маманның кәсіби деңгейін көтеруге негізделіп отыр. Сондықтан ЖОО-дағы білім беру үрдісі студенттің тұлғалық әлеуетін байыта отырып, оның негізгі құзіреттіліктерін қалыптастыруға, олардың мәселені өз бетімен шеше алу қабілетін дамытуға, алған біліміне сүйенуге, интеллектуалдылық мәдениетін жетілдіруге бағытталады. Ал қазақ тілі мен

әдебиеті мамандықтарында мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін ең алдымен білім алушының интеллектуалдылық құзіреттілігін қалыптастыру маңызды болмақ. Біз мақаламызда «интеллект» ұғымының оқыту үрдісіндегі білім нәтижесі ретіндегі құзырлылық табиғатын анықтау мақсатын қойып отырмыз. Ол үшін кәсіби филолог маманның интеллектуалдық құзыретін қалыптастыратын негізгі әрі басты ұстанымдарды, оқыту мен білім берудегі жүйелі қызметтердің сапалық және мәндік сипатын анықтау бағытында іздендік.

Зерттеудің дереккөздері. Әйгілі психолог Жан Пиаже интеллектіні қарастырғанда басты назарын баланың танымдық әрекетінің механизмін зерттеуге бағыттайды. Балалардың ойлауы мен сөйлеуі бойынша зерттеулерінің нәтижесінде ол психикалық даму дегеніміз интеллектуалдық даму, ал психикалық дамудың кезеңдері дегеніміз ол жеке интеллектінің даму кезеңі деген қорытындыға келеді. Бұл дамудың мәні мен мақсаты қоршаған өмір шындығына бейімделуде онымен тепе-теңдікке қол жеткізу мақсаты тұрады. Оның ойынша, интеллектінің дамуы үш кезеңнен тұрады: «сначала формируются сенсомоторные структуры (система обратных действий), затем возникают конкретные операции (система действий выполняемых в уме), потом открываются возможности для формирования формальных операций» [1].

Пиаженің пікірінше интеллект дегеніміз – өмір сүру ортасына бейімделу құралы. Адам әлеуметтік ортада өмір сүре отырып оның тепе-теңдігін бұзып, қалыпты жағдайдан ауытқуына ықпал ететін әсерін сезінеді. Кез келген адам өзін қоршаған ортамен үйлесімді қарым-қатынас орнатып, тиімді байланыс жасауға ұмтылатыны сөзсіз. Өйткені адам өзі тіршілік ететін ортадағы тепе-теңдікті сақтау үшін, кездесетін қиындықтарды шешу үшін өмірлік жағдаяттарға бейімделуі керек. Оның ойынша интеллект нақ осы мақсат жолында қызмет етеді екен.

Адамның интеллектуалдық әлеуетінің басты қызметі жолындағы осы тепе-теңдіктің механизмін ғалым ассимиляция және аккомодация деп санайды. Ассимиляция – бұрыннан қалыптасқан білік пен дағдыға сәйкес жаңа құралдармен жасалатын іс-әрекет. Аккомодация – осы білік пен дағдыларды өзгерген жағдаяттарға сәйкес өзгертуге тырысу. Аккомодация мен ассимиляция нәтижесінде адам психикасы мен іс-әрекетіндегі бұзылған тепе-теңдік орнына келеді, ал білік, дағды және жағдаяттар арасындағы сәйкессіздік жойылады. Ассимиляция мен аккомодация өзара тепе-теңдікті сақтап тұрған кезде адамнан парасатты мінез-құлық пен саналы әрекет күтуге болады. Ал бұл тепе-теңдік бұзылған жағдайда мінез-құлық пен іс-әрекетте интеллектуалдық қасиет кеміп, құрып кетеді. Бұл екі категорияның арасындағы іргелі тепе-теңдікті сақтап қалу өте қиын міндет және бұл мәселенің шешімі субъектінің интеллектуалдық дамуы деңгейімен тікелей байланысты.

Пиаже интеллекттің қалыптасуын баланың психикалық дамуындағы негізгі өзекті жүйе деп санайды. Өйткені барлық басқа психикалық үрдістер соған байланысты. Ол баланы интеллектуалдық жағынан қалыптаспаған адам деп санамайды. Ғалым баланың ойлау жүйесіндегі ерекшеліктерді көре білген. Сол себепті де өзіне осы ерекшеліктерді зерттеуді мақсат етті, оның заңдылықтарын түсінуге ұмтылды.

Адамның ойлау қабілетінің тілі шыққанға дейін-ақ қалыптасатынын түсіне тұра ғалым өз зерттеулерінде бала тілін қарастыруға көп күш жұмсайды. Балалар бақшасында жүргізілген зерттеулерде балалардың бос уақытында, ойын кезінде, сурет салғанда, ойыншықтар құрастырған кезде айтқан сөздері мен іс-әрекеттері түгелдей жүйелі түрде тіркеліп отырады. Пиаженің зерттеулері нәтижесінде алынған қорытындылар балалар тілін екі топқа бөлуге болатынын көрсетеді. Біріншісі, әлеуметтенген тіл. Әлеуметтенген тілде тілдік қатынасқа түсушілердің серіктесі тарапынан қарсы әрекет күту мүддесі көрінеді. Оның қызметі әңгімелесушіге әсер ету болып табылады. Бұл тілде сұрақ, жауап, сын, ақпарат, бұйрық және т.б. формалар болуы мүмкін. Екіншісі, өзімшіл (egocentric speech) тіл. Бұл тіл баланың тура сол кезде не ойласа соны айтуын білдіреді. Ол бұл кезде әңгімелесуші

оны тындап тұр ма, оның көзқарасы қандай деген мәселеге назар аудармайды. Бұл сөйлеу тілінде қайталау, монолог сияқты формалар жиі ұшырасады. Ғалым өзіміздік тілдің қызметі экспрессивті көңіл-күймен байланысты деп санайды.

Зерттеу нәтижелері. Интеллектуалдылық құзіреттілік ұғымы негізінен психологиялық еңбектерде көп қарастырылады. Жалпы психологияда адамның интеллектуалдылық ерекшелігін сипаттау үшін пайдаланылып келген категориялық аппараттар адамзат қоғамының бүгінгі даму деңгейіне және интеллектуалдылық мүмкіндіктердің сол қоғамдағы атқаратын рөлінің артуына сәйкес келмей отыр.

Адамның интеллектуалдылық әлеуеті мен мүмкіндіктерін әр қырынан зерттеген Р. Глейзер, У.Шнайдер, Д.Равен, М.Холодная сияқты ғалымдардың пікірлерінің негізгі өзегі бір деуге болады. Аталған ғалымдардың еңбектеріндегі түрлі тұжырымдарды саралай отырып, мынадай қорытындыға келуге болады: интеллектуалдылық құзірет дегеніміз субъектінің белгілі бір пәндік саланы меңгеру деңгейін анықтай отырып, арнайы пәндік білім алуды ұйымдастырудың ерекше түрі мен осы пән саласы бойынша қажетті шешімдерді тиімді қабылдау стратегиясымен сипатталады.

Интеллектуалдылық құзіреттіліктің өзі адам интеллектісі мен оның перцептивті-аналитикалық қабілетімен танылады. Оған жеке тұлғаның алынған ақпаратты өңдеу және қабылдау қабілеті, логикалық ойлау жүйесі, заңдылықтар мен қағидаттарды түйсіну қасиеті, іс-әрекеттік қызметі, практикалық мәселелерді жылдам әрі оңтайлы шешу қабілеті және концептуалдық икемділігі жатады. Бұл қабілеттер басты базалық түсініктер ретінде қарастырылады және де тұжырымдалған, негізделген жауапты шешімдерді қабылдауда оң нәтижеге қол жеткізеді.

М.Холодная «құзіреттілік дегеніміз кейбір нақты пән саласы бойынша жинақталған білім ғана емес, сонымен бірге тұлғаның жалпы интеллектуалдылық дамуын да танытады» деп санайды. Оның пікірінше, адамның ақыл-ой тәжірибелерінің қалыптасу кезеңдерін бірнеше деңгейлерге жіктеуге болады. Мәселен, когнитивтік тәжірибе кезеңі, яғни ақпараттарды тиімді өңдеу механизмдер деңгейі; метакогнитивті деңгей – тұлғаның өз интеллектісінің ерікті және еріксіз орындалу жұмысының механизмдері; интенционалды – өзінің ақыл-ойының ерекшеліктерін қоршаған әлеуметтік қоғам шындығының объективті талаптарымен теңдестіруге мүмкіндік беретін механизмдер. Осы тұжырымға сүйенген зерттеуші-ғалым білім беру үдерісіндегі кәсіби құзіреттіліктердің қалыптасуы білім алушының интеллектуалдылық тәрбиесімен қатар жүруі керек дейді. Соған сәйкес адамның интеллектуалды жай-күйінің оның бүкіл өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, іс-әрекетіне тікелей әсер ететінін баса айтады: «что чувство интеллектуальной состоятельности (либо интеллектуальной несостоятельности) может существеннейшим образом влиять на темп и характер интеллектуального развития личности» [2, 127].

Ғалымның сөзін ары қарай таратар болсақ, жеке тұлғаның өзіндік бағасы оның интеллектуалдық даму сапасына тікелей әсер етеді және де оның өзін-өзі тануы арқылы жоғары дәрежелі субъект деңгейіне көтереді. Сол себепті адамның интеллектуалдық құзіреттілігін кеңірек қарастыру қажеттілігі туындайды.

Жоғарыда аталған зерттеу жұмыстарын сараптай келгенде, болашақ филолог-маманның кәсіби сапасының толық қалыптасуына нақ осы интеллектуалдылық құзіреттілік ықпал ететіндігі айқындалады. Себебі интеллектуалдылық құзіреттіліктің қалыптасуы филолог-студенттердің барлық білім саласын игеруін қамтамасыз етеді және жалпы пәндер бойынша білім мазмұнының компоненттерін толық меңгеруге көмектеседі. Оларға: оқытылатын пәндер бойынша жалпы оқу дағдылары мен білім-біліктері жатады. Осының арқасында қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша оқитын студенттердің бойында ақпараттарды іздеу және өңдеу қабілеті, ақпараттар мен коммуникацияларды меңгерудің жаңа технологияларын пайдалану қабілеті, өз бетінше әрекет ету, басқалармен тиімді тілдік

қарым-қатынас жасау, рефлексияға қабілеті қалыптасады. Осыдан келіп интеллектуалды күзiреттiлiктiң психологиялық қасиетi ретiнде адамның өзiндiк ментальды, яғни ақыл-ой тәжірибесiн санауға болады деген қорытынды шығаруға болады.

Интеллектуалдық күзiреттiлiк деп жеке тұлғаның бүкiл өмiр бойында түрлiше факторлардың ықпалының нәтижесiнде қалыптасатын қасиеттерiн атауға болады. Бiрқатар авторлардың пiкiрiне сүйенсек, күзiреттiлiк сезiмiнiң негiздерi негiзiнен адамзат баласының туғанынан бастап он екi жасқа дейiнгi аралықта қалыптасады, кейiнiрек жеке тұлғаның қалыптасуының әр кезеңiнде ата-анасы мен ұстаздарының тiкелей ықпал етуiнiң арқасында құндылықтар жүйесi мен тәрбиелеу стилiнiң тағайындалуына орай одан әрi дами түседi. Бұл кезеңде жеке тұлғаға оның өмiрiнде болған барлық ситуациялық жағдаяттар, тiптi ата-анасының психикалық жағдайы да өз әсерiн тигiзедi. Бұл жерде күзiреттiлiк адамның iшкi қанағат сезiмiн реттейтiн, дамуына ықпал ететiн қозғаушы күш ретiнде қарастырылады. Осыған орай зерттеушiлер арасында жеке тұлғаның қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауында күзiреттiлiкке деген iшкi психологиялық қажеттiлiк туындайды деген көзқарас бар. Ол негiзiнен қоршаған ортаға бейiмделуден туындайды, яғни адамның биологиялық қажеттiлiктерiмен түйiспейдi. Ол ең алдымен тұлғаның өмiрлiк таңдауымен шектеседi.

Интеллектуалдылық күзiреттiлiк дегенiмiз бұл – көпдеңгейлi бiлiмнiң нақты көрсеткiшi, яғни жеке тұлғаның өзiнiң белгiлi бiр пәндiк-танымдық салада қалыптасқан бiлiмдер жүйесiне сүйене отырып туындаған проблемалық жағдаяттарды оңтайлы шешу қабiлетi. Ол бiлiм алушының бойында қалыптасқан iшкi психологиялық қабiлеттерi мен құндылықтарынан айқын көрiнедi. Мәселен, Дж.Равен аталған феномендi «жоғары жетiстiк» деп көрсетедi және де «күзiреттiлiктi интеллектуалдылық және құндылық-мотивациялық факторлармен бiрлiкте қарастыру» қажеттiгiн ұсынады. Ал А.Әлiмов бiлiм алушының интеллектуалдылық күзiреттiлiгiн қалыптастырудың басты шарты ретiнде iс-тәжірибенi, белсендi iс-әрекеттi атап өтедi. Яғни қазiргi ақпараттық қоғамда бастамашыл, шығармашылық қабiлетi жоғары, өзiндiк шешiм қабылдай алатын бiлiм алушы интеллектуалды тұлға ретiнде оң нәтижеге қол жеткiзе алады деп есептейдi. Ол өз зерттеуiнде күзiреттiлiкке мынадай баға бередi: «Құзырлылық идеясы бiлiм игеру процесiнiң қорытынды нәтижесi ретiнде зияткерлiк (парасаттық, интеллектуалдық) қабiлеттердi дамытуды қабылдайды. Ал ол қабiлеттер өз кезегiнде бiлiм алушыларға техникалық, экономикалық және мәдени өзгерiстердi саналы түрде түйсiнiп, әлеумет iшiнде жұмыс жасай бiлу, бастамашылдық пен жауапкершiлiк, шығармашылық пен конструктивтiк көзқарас, икемдiлiк пен бейiмшiлдiк сияқты қасиеттердi дамыту мүмкiншiлiгiн бередi» [3, 26]. Осылай ой қорытқан педагог күзiреттiлiк студенттi өзiн-өзi басқару мен ұйымдастыруға тәрбиелейдi, өз жұмысын бағалауға, iс-әрекетiн түзетуге үйретедi, интеллектуалдық қабiлетiн шыңдауға көмектеседi деп түйiндейдi.

Интеллектуалдылық күзiреттiлiктi интеллектуалды кемелдiлiк көрсеткiштерiнiң бiрi деп тануға болады. Өйткенi күзiреттiлiктiң жоғары даму деңгейi тұлғаның ақыл-ойының дамуына әсер етедi. Л.С.Выготский интеллектуалды кемелдiлiк жағдайында әрбiр танымдық қызмет өзiнiң таза функциясын атқаруын тоқтататынын айта келе: «восприятие выступает уже как часть наглядного мышления, процесс запоминания превращается в сплав памяти и мышления, т.д.» [4], - деген қорытындыға келедi. Интеллектуалдылық күзiреттiлiктiң ұдайы жетiлуi, ойлау қабiлетiнiң өзiндiк ерекшелiгiнiң өсуi тұлғаның үйлесiмдi дамуына қажеттi интеллект мәдениетiнiң қалыптасуын қамтамасыз етедi.

Ең басты нысаны адам болып табылатын бiлiм беру кеңiстiгi дегенiмiз бiлiм беру мақсаттарын iске асыруға бағытталған барлық ынта-жiгерлер жиынтығы. Ол үздiксiз бiлiм беру жүйесiндегi адамның жалпы тiршiлiк кеңiстiгiн де сипаттайды. Бiлiм берудiң басты мiндетi белгiлi бiр қалыптасқан үлгi бойынша адам жасау емес, керiсiнше оның өзiн-өзi тануына, өзiнiң тұлғалық әлеуетiн ашуына және жетiлдiруiне, өмiрлiк ұстанымдары мен

мақсатын таңдап, айқындай алуына, адам өмірінің мәнін түсіне білуге көмектесу болып табылады. Ал білім мазмұнын тұлғаның өзіндік және жас ерекшелігіне бейімдеп қана қоймау керек, сонымен бірге ол тұлғаның интеллектуалдылық дамуының нақты психологиялық механизмдерін есепке алу бағытында түбегейлі өзгертілуі тиіс. Бұл құбылыс еліміздегі орта білім беру саласы бойынша енгізіліп отырған жаңартылған білім беру мазмұнында толық көрініс тапқандығын айта кетуіміз керек. Жеке тұлғаға бағытталған білім беру үрдісі жаңартылған оқу бағдарламасының негізгі өзегі болып табылады. Еліміздегі орта білім берудегі жаңа реформалар әрі жедел, әрі табысты жүргізіліп жатқан бүгінгі күнде жоғары оқу орнындағы білім беру мазмұнының да жаңа сапаға көтеру өмір талабы болып отыр. Сондықтан бүгінгі таңда жоғары оқу орындарындағы білім берудің тиімділік көрсеткіші ретінде тек білім, білік, дағды ғана емес, сондай-ақ құзіреттілік, белсенділік, шығармашылық, өзін-өзі жетілдіру, бірегей ойлау қабілеті, рефлексия сияқты педагогика-психологиялық категорияларды да атауға болады. Себебі, қазіргі кезде тек формалды білім алу жеткіліксіз, яғни жеке тұлға үздіксіз білім алуы, жетілуі қажет. Өйткені білім, білік, дағдылар студенттердің интеллектуалдылық тәрбиесінің деңгейін толық көрсете алмайды. Зерттеушілер атап көрсеткендей, «...қазіргі ағымы жылдам ақпараттық заманда бүкіл дүниежүзілік қауымдастық мойындап отырғандай экономикалық дағдарыстармен қатар адами ресурстардың дамуында да дағдарыстық құбылыстар байқалады. Сол себепті «жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың академиялық білімдерімен қатар олардың адами капиталын, интеллектуалды әлеуетін дамыту үрдісі кездейсоқ емес, кезегін күттірмейтін мәселе» [5, 150]. Бұл пікір болашақ кәсіби мамандарға арнайы білімдерімен қатар олардың бойында интеллектуалдық құзіреттілігін де қалыптастыру қажет деген көзқарастан туындап отыр. Ал құрамында интеллектуалдылық құзіреттілігі бар базалық интеллектуалдылық сапалар тұлғаның интеллектуалдылық аясының нақты сипатын таныта алады. Осыған байланысты білім, білік, дағдылар жоғары оқу орындарындағы білім берудің тиімділігін бағалаудың қатардағы құрамдас бөлігі болып қана саналады.

Жоғары мектептің білім беру кеңістігіндегі интеллектуалдылық құзіреттілікті дамыту филолог-студенттің субъектілік тәжірибесін көтеруге, байыту үшін жағдай жасауға және оның өзіндік бірегейлігін дамытуға негізделген жеке тұлғаға бағытталған білім болып табылады. Зерттеуші И.С.Якиманская субъектілік тәжірибенің мазмұны ретінде үш түрлі құбылысты атап көрсетеді: ол біріншіден, заттарды, түсініктер мен ұғымдарды, екіншіден, ақыл-ой мен практикалық іс-әрекеттерді және үшіншіден, эмоционалды кодтарды атап көрсетеді. Ғалым егер дәстүрлі білім беру субъектілік тәжірибені ғылыми негізсіз, әлжуаз категория деп санайтын болса, онда «... нужно создать новый тип учебного заведения, в котором растет и развивается ученик как носитель субъектного опыта», - деген ерекше пікір айтады [6, 73].

Қорытынды. Қорыта келгенде, жеке тұлғаға бағытталған білім берудің мақсаттарын іске асыру барысында танымның оқу және оқыту сияқты негізгі екі көзінің үйлесімді қызметі іске асуы керек. Олар тұлғаның интеллектуалдылық дамуының құрамдас бөліктері ретінде қызмет етуі тиіс. Жоғары оқу орнында білім берудің басты мақсаты филолог-студенттің дара тұлғалық қасиеттерін дамыту деп тануымыз қажет. Алайда, жеке тұлғаның оның кәсіби қалыптасуына білім мен білікті игеруіне қарама-қарсы да қоюға болмайды. Тұлға дегеніміз бұл өмірлік тәжірибелердің неғұрлым жинақталған және үздіксіз дами беретін жүйесі. Сондықтан да адамның өзіндік тәжірибесі үлкен жетістіктерге жеткенін әйгілейтін білім, білік, дағдыларға ие болған тұлғаның өзіне ғана ерекшеліктерін көрмеу мүмкін емес. Тұлғаның танылуы тек когнитивті салада ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынас ерекшелігі, эмоционалдылық сияқты қасиеттерден де көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Пиаже Ж. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. / Ж. Пиаже // Избранные психологические труды. – Москва: Просвещение, 1994. – 659 с.
- 2 Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. 2-ое издание. / М.А. Холодная – Санкт Петербург: Питер, 2002. – 272 с.
- 3 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері: оқу құралы. / А. Әлімов – Алматы, Ғылым, 2013. – 448 б.
- 4 Выготский Л.С. Лекции по психологии. / Л.С. Выготский – Санкт Петербург: Перспектива союз, 2018. – 148 с.
- 5 Болашақ маманның интеллектуалды әлеуетін қалыптастыру негіздері: Оқу құралы / С.Ж.Пірәлиев және т.б. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2014. – 296 б.
- 6 Якиманская И.С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников / И.С. Якиманская // Вопросы психологии. - № 2. 2016, 64-77 с.

Ж.Т. Даулетбекова, П.Қ. Юсуп

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Психологические основы формирования интеллектуальной компетентности филологов-студентов в образовательном процессе

Аннотация. В статье рассматриваются способы формирования и развития интеллектуальной компетентности студентов в результате учебного процесса в высших учебных заведениях. Подробно проанализированы особенности интеллектуальной идентичности как категории психологической науки и ее значение с точки зрения результатов обучения. Публичная деятельность интеллектуального потенциала как совокупность знаний, умений и навыков, приобретенных специалистом в области определенной дисциплины, его профессиональных достижений и карьеры на рабочем месте, рассматривается на основе работ исследователей.

Рассмотрение интеллектуальной компетентности как показателя интеллектуального развития человека является конкретным значением того факта, что оно является реальным результатом приобретенных знаний в вузе и в образовательном пространстве. В статье эти проблемы решаются в научном аспекте.

Ключевые слова: интеллект, компетентность, потенциал, знания, навыки.

Zh.T. Dauletbekova, P.K. Yusup

Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Psychological Basis of the Formation of Philologists- Students' Intellectual Competence in the Educational Process

Abstract. The article discusses ways of forming and developing the intellectual competence of students as a result of the educational process in higher education institutions. The features of intellectual identity as a category of psychological science and its importance in terms of learning outcomes are analyzed in detail. The public activity of the intellectual potential as a combination of knowledge and skills acquired by a specialist in a particular discipline, their professional achievements and a career in the workplace is considered on the basis of the work of researchers.

Consideration of intellectual competence as an indicator of human intellectual development is the paradox of the fact that it is the real result of the acquired knowledge at university in the educational space. The article addresses these issues scientifically.

Keywords: intelligence, competence, potential, knowledge, skills, skills.

References

- 1 Piaget J. *Psichologia intelekta. Genezis shisla u rebenka. logika i psishologiai.* // Izbrannue trudy [Selected Psychological Works. The Psychology of Intelligence. The Genesis of the Number in a Child. // Logic and Psychology]. (Enlightenment, Moscow, 1994, 659 p.). [in Russian]
- 2 Cold MA *Psishologia intelekta: paradoksu issledovania. Izdanie 2* [The Psychology of Intelligence: the Paradoxes of Research. 2nd edition]. (Peter, Saint Petersburg, 2002, 272 p.). [in Russian]
- 3 Alimov A. *Interbelsendi adistemeni JOO-da qoldanu maseleleri* // Oku kuraly [Problems of the Use of Interactive Methods in Higher Education]. (Gylym, Almaty, 2013, 448 p.). [in Russian]
- 4 Vygotsky L.S. *Lekshia po psichologii* [Lectures on Psychology]. (Perspective Union, Saint Petersburg, 2018, 148 p.). [in Russian]
- 5 Praliyev S.Zh., Orazbayeva F.Sh., Imanbayeva S.T. and others *Boloshaq mamannyn intellektualdyk aleuetin qalyptastyru negizderi: oky kuraly* [Fundamentals of the formation of the intellectual potential of the future specialist: Textbook]. (Abay KazNPU «Ulagat», Almaty, 2014, 296 p.). [In Kazakh]
- 6 Yakimanskaya I.S. *Trebovanie k ushebnyim programmam, orentirovannim na lishinostnoe razvitie cholnikov* [Requirements for Curriculum-Oriented Pa Personal Development of Schoolchildren]. (Questions of Psychology, (2), 64-77). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Дәулетбекова Ж.Т. – Педагогика ғылымдарының докторы, Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Юсуп П.К. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «6D011700 – қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы 2-курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Dauletbekova Zh.T. – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Kazakh and literature Department named after Academician S.Kirabaev, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Yusup P.K. – 2 rd year PhD student of specialty «6D011700 – kazakh language and literature» specialty of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

XFTAP 17.09.91.

Дихан Қамзабекұлы

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru)

Алаштың «23 жоқтауы» - азаттықты жоқтау рәмізі

Аңдатпа. Мақалада өнердің бір түрі ретінде әдебиеттің әрі эстетикалық, әрі идеялық мақсат-міндеті бар екені қарастырылады. Көркемдік – сезім мен талғамға негізделсе, идея – ұлт, халық сұранымынан, мүддесінен бастау алады. Қазақ әлімсақтан екі дүниенің (бұл дүние және бақи дүние) обал-сауабын, жауапкершілігін терең түсінген. «Бұл дүние – о дүниенің алдындағы баспалдақ» деп санап, марқұмдардың рухы (аруағы) алдында есеп беріп отырған. Қайтқан адамды ақтық сапарға шығарып салу ерекше дәстүр ретінде орныққан. Бұл имани жоралғының поэтикалық көрінісі – жоқтау. Большевизм жылдары Алаш зиялылары қазақ жоқтауларын жеке жинақ («23 жоқтау») етіп шығарып, Қазақ елінің дамуы мен бостандығы үшін күрескен тұлғалардың тарихи орнын байыптата алған. Сырттайғы формасы «халық мұрасы» болып көрінгенімен, ішкі мазмұны «азаттықты жоқтау» екенін тұспалдай білген. Бір қызығы, осы «23 жоқтау» жинағын Мәскеуде даярлап шығаруға А. Байтұрсынұлы мен Ә. Бөкейхан қатар атсалысқан екен. Ішіне төрт ғасырдың арман-мұраты, қайғы-мұңы, намыс-шері енген еңбекті – «азаттықты жоқтаудың рәмізі» деп сеніммен айта аламыз.

Түйін сөздер: Алаш зиялылары, халық мұрасы, ел әдебиеті, елдік сарын, ұлт мүддесі, рухани сана.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-77-86>

Кіріспе. Әр елдің, мемлекеттің өзіндік қалыптасу мен даму тарихы бар. Тағдырдың бұралаң жолымен отарлаушы империяның шенгеліне түскен жұрттың басты арманы мен мұраты – азаттық болғаны және болары түсінікті. Әдебиет – елдік аңсардың, сарынның айнасы. ХҮІІІ-ХХ ғасыр аралығындағы қазақ әдебиетінің негізгі тақырыбы осыдан өрбіді. Алаш кезеңі көшбасшыларының бірі, ұлт ұстазы, аса көрнекті тілші, әдебиетші Ахмет Байтұрсынұлы ұлтты ағарту мен азаттыққа жеткізуді өмірлік қағидат етіп алды. Оның бай рухани мұрасының ішінде 1926 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан (ресми аты – «Кеңестер Одағындағы елдердің кіндік баспасы») шыққан «23 жоқтау» атты жинағы ерекше көзге түседі /1, 74-173/. Мұның төмендегідей себептері бар.

Біріншіден, алақайлап «социализм құрамыз», «бай тұқымын тап ретінде жоямыз» деп жатқан кезеңде сұлтан мен батыр, би мен қожа – жалпы бұрынығының игі жақсылары туралы жоқтаулар жинағын шығару - ерекше қадам.

Екіншіден, өткеннен безіп (бұрынғыны біржақты сызып), бәрін жаңадан бастаймыз деген кезеңде А.Байтұрсынұлы еңбектің беташар парағына «қазақ тарихының төрт жүз жылын алады» деп жазуы – таңқаларлық шешім.

Енді есептесек, 1926 жылдан 400 жыл алғанда, 1526 жыл болады. Бұл – Қазақ хандығының нағыз күш-қуат алған шағы. Сонымен бірге осы уақыт – бізбен ағайын біраз жұрт азаттығының басы бәйгеге түскен кезең. Бұл ретте ағартушы тарих пен аңыз, жазбаша дерек пен ауызша дерек арасын жақсы зерделеп отыр.

Кімдер кімді жоқтағанына көңіл бөліңіз: 1) Қараулек ананың Мамай баласын (батыр) жоқтауы; 2) Қамқаның әкесі Қазыбек биді (Қаздауысты Қазыбек) жоқтауы; 3) Кеңгірбайды жоқтау; 4) Алтай Тәтіні жоқтау; 5) Нысанбайдың Кенесары-Наурызбайды жоқтауы; 6) Қырғыз Жантайды жоқтау; 7) Қырғыз Шоқшалайды қызының жоқтауы; 8) Шақшақ ұрпағы Төлебайды қызының жоқтауы; 9) Төлебайды келінінің жоқтауы; 10) Төлебайды қатынының жоқтауы; 11) Шұбыртпалы Әйкеге шығарған Бұдабай жоқтауы; 12) Қырғыз қызының жоқтауы; 13) Найман Әбжанды жоқтау; 14) Балқын қыздың жоқтауы; 15) Байжі-

гіт Мұратты қатынының жоқтауы; 16) Ысмайыл ханды ханымы Күнжанның жоқтауы; 17) Ерторыны келінінің жоқтауы; 18) Жолдыбайды қызының жоқтауы; 19) Есмағамбетті қатынының жоқтауы; 20) Ерғазыны қатынының жоқтауы; 21) Әбдірахманды Абайдың жоқтауы; 22) Ормамбетті баласы Нарманбеттің жоқтауы; 23) Әбдіғапарды қатынының жоқтауы.

Жоғарыда «Бұдабай ақын шығарған» дегендей, бұл жоқтауларды көбінесе айтушы емес, басқа бір ақын немесе жыршы шығарғанын байқаймыз. А.Байтұрсынұлы бұл туралы: «Жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау ақын лұғатты келеді» деп жазады [2, 254]. Мысалы, «23 жоқтау» жинағындағы мұралардың әрбіріне шағын түсініктеме берген «Қыр баласы» (Әлихан Бөкейхан) «Қарпық ақын шығарған», «Найман шығарған» т.б. деп ескертеді [1, 132; 148].

Тақырыптың өзектілігі. ХХ ғасырдың 20-жылдары Алаш қайраткерлерінің әдебиет пен мәдениетке қатысты әрбір бастамасынан мемлекетшілдік негіз бен танымның арқауын үзбеу аңсары айқын көрінді. Қалыптасқан елшілдік ұстаным мен большевиктік пролеткультшілдік текетіреске түскенде, ұлт қайраткерлері ел әдебиеті (фольклор) қуатын пайдаланды. Осы мәселе бір тақырып (жоқтау) бойынша зерттеу аса көкейкесті деп білеміз.

Мәселенің зерттелу тарихы. Әрине, жоқтау – фольклор жанры. Сондықтан оның уақыт пен кеңістік аясы, деректік негіздері көп жағдайда шартты. Бірақ Қазақ хандығы дәуіріндегі оқиға, тұлға атауларында, олардың жалпы нобайында сәйкессіздік өте аз.

Қарапайым өмірде жоқтауды «дауыс салу» деп те атайды. Ежелгі әдет-ғұрпымызда адам қайтқан күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше жоқтау айтылғаны белгілі. Дегенмен оның ерекше жеткізілетін тұсы – жаназаның (ресми діни рәсім) алды-арты немесе кісіні жер қойнына беретін мезет. Ағайын-туыс қазалы үйге «ой, бауырымдап» ат қойып шауып келіп, көрісіп көңіл айтады. Мәйітті шығарарда марқұмның әйелі немесе қыз балалары жоқтау айтып, қайғысын естелікке құрылған дәстүрлі жыр сарынымен басады.

Әйгілі Байдалы би [3, 53] айтты дейтін: «Сен жоқтау айтқалы отырсың, мен тоқтау айтқалы отырмын» деген сөз бар. Жоқтау – қазақ, қырғыз сынды ұлттарда аза ғұрпымен байланыстағы әрі қаралы, әрі артындағы ұрпағын рухтандыратын имани салттың бір түрі. Нақты салыстыруға келе қоймас, бірақ белгілі жағдайда Еуропаның реквиемінің (жан азасы) философиясы, мән-мағынасы қазақ жоқтауын түсіндіріп бере алады. Бұл жерде біз католиктік ғұрыпты емес, Батыс жұртының марқұм болған жандарға деген құрметін еске салып отырмыз. Әдетте ислам қағидаттары да жоқтауды, марқұмның соңынан жылап-сықтауды қолдамайды. Бұл қағидатты қатаң ұстайтындар: «Исламның алдындағы жәһилия дәуірінде арабтарда «нияһа» деген ғұрып болған. Сол уақытта әйел кісілер бір-біріне қарама-қарсы отырып алып, зар қағып өлген адамды жоқтаған. Ислам келгеннен кейін бұл дәстүр тоқтатылады. Хадисте: «Біреудің тегін жоққа шығарушы мен өліні зар қағып жоқтайтында жәһиліктің әрекет бар» делінеді [4, 175]. Біз дауыс салып жылауды қостамаймыз» дейді. Қазақ елі ұстанатын Әбу Ханифа мазхабы бұл мәселеге оймен, ақылмен келуді нұсқайды. Ата дәстүр құр жылауға немесе жасандылыққа бармай, орнымен егіле отырып бақиға озған жанның тірісіндегі өнеге ісін ұрпаққа аманаттайды. Бүгінгі ғылым, соның ішінде медицина мен психология адам өз бойындағы қайғыны ішіне жұтпай, шығарып тұруын (немесе бөлісуін) колдайды. Қазақ жоқтауы, бір жағынан әрі жұбату, әрі ауыртпашылықты бөлісу функциясын атқарады. Бұған иманды жұртшылық түсіністікпен қараған. Жылау -сықтау шектен шығып бара жатса немесе ол жасанды сипат алса, үлкендер жағы оған тоқтау салған.

Ұлт тарихындағы классикалық жоқтау қатарында әйгілі Бұхар жыраудың Абылай ханды жоқтауы, Қаздауысты Қазыбек биді қызы Қамқаның жоқтауы, Абайұлы Әбдірахманды әйелі Мағыштың жоқтауы тұр. Бұл жоқтаулардың әрбір сөзі тарихи шындық пен ел рухының терең сезіміне суарылған.

Айтулы осы үш мұраның екеуі «23 жоқтау» жинағына енсе, А.Байтұрсынұлы ыждағатының ерекшелігі айқындала түседі.

Мәселенің талқылануы. Қазақ халқы XIV-XVI ғасырлардағы ноғайлы заманының «Едіге», «Орақ-Мамай», «Шора» сынды батырлық жырларын ертеден насихаттап, ұлттық рухани мұрасының алтын қорына қосқан. Осы мұралар күні кешеге дейін ел бірлігі мен жер тұтастығына қызмет етті дей аламыз. Сондықтан «23 жоқтаудағы» Мамай батыр рухына бағышталған сөз [1, 81-85] халыққа өте түсінікті еді.

Қараулек ана Мамай баласын жоқтауын Ораққа қаратып айтады:

Ай, Орағым, Орағым,
Жалғыз қалдың, қарағым!
Мамайжан еді ырысың,
Бір құрсақтан дүреген,
Екеу еді туысың.
Екеуің жауға барғанда,
Қалмақты жеңді ұрысың.
Серіксіз қалдың, Орағым,

Дүние шіркін құрысын!... Жоқтаудың осы бастапқы жолдарынан субъективтік, пендешілік ой аңғарыла ма? Әрине, Қараулек ана болып қайғырған халық барлық пендешіліктен жоғары тұр. Оның ойында бір арман, бір мұң, бір мүдде тұр. Ол – халық мүддесі.

Айқай, енді күн қайда,
Қойға тиген бөрідей,
Жапыра қалмақ қуатын?
Құлыны өлген ақ байтал,
Енді саған күн қайда,

Ондай бала туатын? - дейді көкірегі қарс айырылып. Халық қиялында егде жастағы Қараулек елдің өткені мен бүгінге жауапты адамдай тіл қатады. Аналық борышын сезіне отырып, ендігі халық араманынан туатын балалардың Мамай мен Орақтай жаужүрек болатынына секемі бар. Неге?

Өлдің, Мамай, қор болдың...
Өлдің, Мамай, құм болдың...
Құм ұшырған жел болдың...

Ау, батырдың анасы бұлай тым езілмеуі керек еді ғой. Тым жербауырламауы тиіс еді ғой.. Жоқ, ел анасы, халық анасы айнала қоршаған қиындықты, құрылған торды көріп, болашағын ойлап, шерменде күйге түседі:

Сауытың қалды сандықта,
Алмасың қалды тұлдықта,
Аңдасқан дұшпан көп еді –
Елің қалды құлдықта...

Мамай батырдың тірісіндегі ерлігі мен өрлігін санамалаған және оны зор мақтаныш көрген ана Жаратқан алдында тәубесіне келе отырып бүй дейді:

Құдай салды, мен көндім,
Бұл сапарды ұнаттың,
Өзіңді қалмақ қамады,
Ақ орданды талады,
Артыңда қалаған жас бала,
Қашан сендей болады?
Қырық ұл туса бір күнде,
Орның қалай толады?

Қарт ана Мамай өмірінің өрі мен ылдиын, табысы мен талқысын сипатай келе, «ақ үйдің арыстаны, боз үйдің бостаны» болған қаһарманның өліміне иман келтіреді. Егіле отырып шүкір сөзін айтады:

Артыңда қалды жиғаның,
Тарқап кетті мейманың,
Ұжмақта қылып Құдайым,
Жолдасың болсын иманың!..

Иман – пенденің пәни өмірде жинайтын абыройы, айналасына көрсететін қасиеті, төккен маңдай тері. Дәстүр мен діннің үйлесімінен шығатын осы лепесті Қараүлек ана жоқтауға енгізе алған.

Әрине, біз бұл жоқтаудан әйгілі Ноғай ордасы мен Қырым хандығы тұлғаларының тарихи дәлдігін мен дерегін іздемейміз. Біз керегі – түркінің талай жұртын, соның ішінде қазақ ұлтын рухани тәрбиелеген, әзиз жанына – азық, өрлік жалауына – тамызық болған «Қырымның қырық батыры» сынды асыл мұраның жаңғырығын білу. Мамайды жоқтау – елдік пен батырлықты жоқтау. Мамай анасы Қараүлек – берекесіз аңыраған жай біреу емес, батырға ақ сүтін беріп, ақжарма тәлімін сіңіріп баптаған елдің қуаты, дәстүрдің жалғасы.

Қазақ еліне тұтқа, жұртына қамқоршы болған Қаздауысты Қазыбек би қайтқанда, асыл әкесін қызы Қамқаның жоқтауы [1, 86-90] – күні бүгінге дейін ұлттың рухани сана-сында сақталып, жиі айтылып жүретін мұра.

Қазақ хандығының қабырғалы биі Келдібекұлы Қазыбек - бүгінгі өлшеммен айтқанда, аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, әз Тәуке хан құрған «Билер кеңесінің» мүшесі, танымал шешен, «Жеті жарғыны» жүйеліп, жүзеге асырушы тұлғалардың бірі (Алаш лидері Ә.Бөкейханның дәлелмен айтқан есебі [1, 90] бойынша Қазыбек би 1661 жылы туып, 1758 жылы қайтқан; бүгінгі энциклопедиялар 5-7 жылға өзгертіп жазады). Ел арасында әкесі Келдібектің де, анасы Тоқмейілдің де аса беделді, парасатты адамдар болғаны жиі айтылады.

«Болашақ бидің анасы сәбиін тербетіп отырып:

Айналып ерді өсірсем,
Ақ сүтімді кешірсем,
Адалдан болар нәсібің.

Тіліңнен болар кәсібің, - дейді екен» делінеді халық аңызында.

Ал, енді арғы бабаларынан (Шаншар абыз, Бұлбұл шешен) бері алқалы топта сөз бастаған жас Қазыбек қалмақ қоңтайшысы Цэван Рабданға барған елшілер ішінен «Дат, тақсыр!» деп алға шығып, алдаспандай кесіп айтқан мына сөздері халықтың эпикалық санасында жатталып қалған:

«Біз, қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден күт-береке қашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп,
Найзасына жылқының қылын таққан елміз,
Дұшпандар басынбаған елміз,
Басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Бірақ асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз» /5, 125/.

Қазақ шежіресіне қарағанда, Қазыбек биден Бекболат, Қазымбет, Базаргелді, Барқы, Сырымбет есімді бес ұл, Қамқа атты бір қыз тарайды. Жоқтау айтушы – бидің осы жар дегенде жалғыз қызы.

Қамқа жоқтауы – дәстүрлі қазақ жоқтауы. Мұнда баба жасына жетіп, ел алдындағы парызы мен қарызын молынан өтеген қайраткердің ұзақ та мәнді өмірі жеткілікті сипатталады. Ұлтқа олжа салған ерлігі мен тапқырлығы орайлы айтылады.

Қазаққа арман жол салдың,
Қолайлы қылып әр заңға.
Жесір қатын, жетім ұл,
Аруағыңа таянып,
Ие болды мал-жанға.
Жоғалмастай жол салып,
Үлгі болып сөз қалып,
Кеткен жоқ әкем арманда, - дейді Қамқа тәубасына келіп.

Әрине, қазақ ұғымында «ханда қырық кісінің ақылы бар». Бірақ ол ақыл оңай келмесі тағы да түсінікті. Ақылдың сауыты бекем болу үшін хан да, қара да парасатқа жүгініп, табысты бағалап, барды ұқсата алуы керек. Қазбек би – сол парасат өлшемі. Қамқа жоқтауына мән беріңіз:

Ақылменен мол тапқан,
Бағыменен ел тапқан.
Батыр мен хан сасқанда,
Әкеме келіп жол тапқан...

Ақылың, бағың молынан,
Елің ерді соңыңнан.
Арқасында әкемнің
Отырған жоқ бұл қазақ,
Ешкімнің кейін тобынан.

Осы орайда жоқтаушы Қазыбек бидің қазақ ауданынан шығып кеткен елшілік пен елшілік пайымын (ел шаруашылығына жайлы қоныс сайлау; қалмақ, сарт, орыс арасын таразы басы тең ұстау т.б.) айрықша баяндайды.

Заманынан оза туған, ақыл-абыройы өзінің емес, халқының олжасына айналған би зердесімен – бай, жәрдемімен – жомарт. Қамқа қыз мұны да есінен шығармайды:

Байлығын несін айтайын,
Кедей деп адам айта алмас.
Мырза деп несін айтайын,
Әркім-ақ қонақ қайтармас.

Бір сөзбен айтқанда, Қазыбекқызы Қамқа күллі қазаққа мәшһүр би әкесінің қадірін перзенті ретінде ғана емес, халықтың бір өкілі ретінде бағалай алған. Сол себепті де бұл жоқтаудың тарихи маңызы ерекше дер едік. Дәстүрге сәйкес, бұл жоқтауды сөзге ұста бір ақын жазып берді ме, жоқ әлде Қамқа қыздың өз жүрегінен шықты ма – ол жағы бір Аллаға ғана аян. Біз үшін маңыздысы - өзегін жарып шыққан өзінің халықшыл биін халықтың жоқтағаны. Бұл туындының ел жадынан өшпеуіндегі бір сыр да осында.

«23 жоқтау» жинағына енген таңдаулы бір мұра – Ысмайылханды ханымы Күнжанның жоқтауы [1, 136-141]. Оған түсініктеме берген «Қыр баласы» (Ә.Бөкейхан) Ысмайылхан – Тәукенің Арыстанбегінің перзенті екенін жазады [1,141]. *...Ел аузындағы және жазбаша деректерде Тәуке сұлтанның бір баласы Құсбек заманында Қарқаралының аға сұлтаны, дуанбасы екен. Бірде Жетісудаға Жолбарыс хан нәсілінен Рүстем төренің барымташылары Алтай жақтан әкеле жатқан жылқыларынан айырылып қалып, жолай оның 100-ден аса жылқысын олжалап әкетіпті. Істі бейбіт шешу керек. Сонда екі араның мәселесін бітістіруге Құсбекпен сыйлас Қарпықбай би жүрген деседі. Би Рүстем төреге барып, істің мән-жайын айтқанда, сұлтан өзін алдаған жігіттерінің басын алмақ болыпты. Сонда би төрені тоқтатып, ашуын басыпты. Рүстем сұлтан: «Ақысына не сұрайсың?» дегенде, төре шаңырағында құлдыраңдап бір үш жасар қыз бала жүр екен, сол бүлдіршінді нұсқап: «Құсбек төрінің де осы шамалас інісі бар» деп, құдалық жолын ұсынады.*

Сол қыз – Күнжан екен де, айтқан ұл – Ысмайылхан көрінеді. Кейін Құсбектің осы немере інісі Ысмайылхан Қарашораға болыс болыпты [6]. Әлихан Бөкейханның жазуынша, окружной приказдағы бір жемір майор қазақ әйеліне көргенсіздік жасағанда, Ысмайылхан араша түсіп, қылмысын қолмен қойғандай дәлелдеп, Сібірге айдатқан екен. Ақыры кектен кек туып, әлгі майордың әйелі 1867 жылы төрені улап өлтіріпті...

Былайша айтқанда, айналасына және ағайынына бауырмалдылығымен, әділдігімен танылған Ысмайылхан өлімі – қыршын өлім. Өйткені, жоқтауда Күнжан ханым «Отыз жастың ішінде / Жесір қалдым жастайын» дейді. Соған қарағанда, марқұм төре де отыздың о жақ-бұ жағында ажал құшқан.

Күнжан жоқтауынан бірнеше сипат анық көрінеді: *біріншіден*, марқұм Ысмайылхан – кісі қолынан, біреулердің қасақана аярлығынан қайтқандықтан, жырда әділеттікті іздеу сарыны байқалады; *екіншіден*, төре жастай қайтқандықтан, мұнда жанашырлықтың (қыршынды жоқтаудың) ерекше бір үрдісі көрініс тапқан; үшіншіден, ерлі-зайыптылардың бір-бірін жоқтауы бір басқа да, ата тегі ақсүйек жандардың елдік жауапкершілікті («тегіне тартып» дегендей) еске ала отырып жоқтауы бір басқа. Біз бұл жерде «жоқтауды шығарып берушінің» немесе Күнжанның өзінің жоқтауға әлеуметтік екпін түсіргенін жоққа шығармаймыз.

Асылзада сұңқарым,
Өлгеніңді есітіп,
Адамзат бәрі қайғырды.
Тағдырды Құдай тез беріп,
Отыз жасқа келгенде,
Айбатымнан айырды.
Қаһарына мінгенде,
Шын ашуы келгенде,
Тілмаш құрлы көрмеген,

Дуан басы майырды, - дейді бір қайтарымында Күнжан. Бұл үзіндіден адал жардың қайғысы да, марқұмның адамшылық ұстанымы да анық көрініс тапқан. Осы тұста қайғырушының әлеуметтік деңгейден (келін) гөрі мәселеге «сырт көз – сыншы» ретінде қарағанын байқап, жоқтау авторлығына халық лайық екенін аңғартатын да жер бар. Ол былай болып келеді:

Мырзалығы сонша еді –
Ғаріп пенен ғасірге
Барлық малын таратқан.
Бөкей, Тәуке, Барақтан
Тумай сөзге ілініп,
Ақ патшаға білініп,
Жастайынан шен алған,
Шапаны келген сенаттан.

Әрине, бұл деректің бәрі де рас болуы мүмкін. Бірақ сойы – ақсүйек, өзі ел дәстүрін жалғастыруға тиіс тұқымның келіні өз қайын аталарының атын атауы мүмкін емес. Бұл – жай ғана штрих. Одан жоқтаудың мазмұнына, мәртебесіне ешқандай зиян тимейді.

Бұл жоқтаудағы өлеңмен өрілген бір аңсау-арман – білімді, білікті, батыл жас азаматтың қайталанбас өмірбаян парақтары. Заман – жана, адам да – жаңарған, ой-арман да – жаңалықтан тоят іздейді. Бірақ соның бәріне қол жеткізген азаматтың төттенен келген өлімі жаңалық пен әділдікті қатар іздеуші жұртты сансыратады...

Кешегі менің бекзатым,
Бесінде мектеп оқыған,
Алтыда ақыл тоқыған,

Жетісіне келгенде,
Жетпіс жерден дін сұрап,
Құдықтай көзін шұқыған.
Сегізіне келгенде,
Сергелдіге бас болған,
Тоғызына келгенде,
Толған айдай балқыған,
Дәулеті көлдей шалқыған,
Он біріне келгенде,
Ақылы асты халқынан,
Он екіге келгенде,
Құрбы өтпеді нарқынан.
Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Саликалы би болды...

Бұл салыстырулар мен деректің бәрі бірыңғай фольклорлық бейне деп айта аламыз ба? Әлде бұл гипербола - әсірелеу ме? «Қазақтың тірісінің бәрі жаман, өлісінің бәрі жақсы» дегеннің кері ме? Жоқ, бұл деректер жай эмоция болмаса керек. Алаштың Әлиханы мен Ахметі ұрпаққа аманаттаған «Ысмайылхан өлімі туралы» мұра шындыққа қиғаш емес деп ойлаймыз. Бұл жерде Күнжан зары – бір есептен халық зары, хандық мұрағы төбесінен ұшқан халық қайғысы. Бұл, бәлкім, «білікті, әділ, елшіл, батыл төре-сұлтан көбейсе, қазақтың есесі біреудің қолында кетпес» деген арман шығар. «Сондай Ысмайылхан өлді, енді сондай арлы азамат шығар ма екен?» деген ой-аңсар болар.

Қыршын сұлтанды жоқтауда өмір туралы керемет философия бар.

Сұм дүние, сағым боларсың,
Баршаны жалмап тынарсың.
Жылтырайсың сыртыңнан,
Өргенген ішің шынарсың.
Абайлатпай адамға,
Ақыры бір күн құларсың...
Сұм дүние, қазір көшесің,
Өткіздің ердің нешесін.
Бес күндей қызық көрсетіп,
Аларсың ақыр есесін...

Осы тұста Күнжанның зары ұлттың зарына ұласып, адамзат жұмбағын, екі дүние сырын меңзегендей болады.

Айырылдың, халқым, нарыңнан,
Көтерген ауыр қомынды-ай!..
Қай теңдікке, ағайын,
Жеткізбей кетті-ай қолыңды-ай?!

Жоқтаушы немесе жоқтауды оқтын-оқтын қайталап жан жарасын жазған жұрт бұл жерде ой түкпірінде бір ғана Ысмайылханды ұстады деуге келе қоймас.

Қарап тұрсаңыз, аясына жоқтау жанры енетін фольклор - әлеуетті идеология. ХҮІІІ-ХІХ ғасырда қаһармандық жырлардың неге маңызы артты? Отарланған ел азат күнін, айбарлы шағын сағынды. ХХ ғасырдың 20-жылдары Мағжандар, 60-жылдары М.Мағауиндер неге қобыз сарынын қозғады, жырлады. Бәрі де ұлт рухы үшін. «23 жоқтау» да – қазақ рухына қойылған ескерткіш. Пәни өмірдегі адам неге бақиға озған адамын жоқтайды? Екі дүниенің обал-сауабын ойлап жоқтайды. Шерлі көңілде идеализациядан гөрі шынайылық басым болады. Кез келген адамның ата-анасы - әрі асқар тау, әрі мөлдір бұлақ. Жоқтау

айтқан перзент немесе туысқан осы пананы, осы тазалықты түсінгенін айтып, тәубасына келеді. Содан бір отбасының трагедиясы ұлт трагедиясына айналып кете барады. «Әке – балаға сыншы», «Жұрт мақтаған жігітті қыз жақтаған» нақылдарының мәніне лайық жас азамат қыршын кетсе, айналасы, ағайыны һәм жары немесе сүйгені бордай езіледі. Қайғыдан аһ ұрады. Пәктікпен айтылған жоқтау адамның сай-сүйегін сықырлатып, жанын қозғап, жауапкершілік биігіне алып шығады. Байқасаңыз, былайғы өмірде өлім-жітімде оқылатын қасиетті Құран сүрелері мен аяттары мағынасында осы сарын айқын көрінеді. «Раббым Алла, саған қайтамыз» делінеді Құран-Кәрімде [7, 405]. Қазақтың қара өлеңі мен жоқтауы: «Өлмесе ата-бабаң қайда кеткен?» дейді [8].

Қорытынды. 1930 және 1937 жылдары А.Байтұрсынұлы сынды зиялыларға саяси кінә тағылғанда, «ескіліктің сөзімен халықты кеңес өкіметіне қарсы қойды» деген. «Тамшы тас жарады» дегендей, имандылықтан азар-безер жүйе ескіліктің сөзінен зәре құты қалмай қорыққан. Әрине, қиын кезеңде мұра ретінде насихатталған жоқтаулардың астарында азаттықты аңсау ұғымы тұрғанын кеңестік билік түсінген. Ал, зиялылар болса әрқашан «ескілікті» - елдік дәстүрдің алтын арқауы деп білген.

Қиын да жауапты кезеңде дербестікті жоқтаудың рәмізіндей болған «23 жоқтау» - ұлттың генетикалық кодында қатталып қалған құнды рухани жәдігер ретінде халықпен бірге жасай береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынұлы А. Көптомдық шығармалар жинағы / А. Байтұрсынов (құраст. А. Исмақова, Р. Имаханбетова). 5-т. - Алматы: Алаш, 2006. - 288 б.
- 2 Байтұрсынов А. Шығармалары. / А. Байтұрсынов (құраст. Ә.Шәріпов, С.Дәуітов). - Алматы: Жазушы, 1989. - 320 б.
- 3 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. / жинақ - Алматы: Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы, 1999. - 720 б.
- 4 Қазақ елі: дін және салт-дәстүр. / жинақ - Алматы: AL-press, 2016. - 260 б.
- 5 Негимов С. Бес томдық шығармалары. 1-т.: Шешендік өнер. / С. Негимов - Астана: Фолиант, 2018. - 400 б.
- 6 Қамзабекұлы Д. Алаштың «23 жоқтауы» / Д. Қамзабекұлы // «Ана тілі» газеті, 20.08.2015
- 7 Құран-кәрім. Қазақша мағына және түсінігі / аударған Х.Алтай. - Екі харамның қызметкері Фаһд патшаның Құран шариф басым комбинаты, һижри 1412, мілади 1991. - 665 б.
- 8 Қара өлең / құрастырған О. Асқар. - Алматы: Жалын, 1997.- 640 б.

Дихан Камзабекулы

Л.Н. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

«23 жоқтау» Алаша – символ «жоқтау» свободы

Аннотация. В данной статье рассматривается литература как один из видов искусства, которая имеет как эстетическую, так и идейную цель. Если художественность основывается на чувствах и вкусах, идея – на вопросах и интересах нации и страны. Казахский народ издревле понимал важность мировозздания и ответственно относился к земной и вечной жизни. Считалось, что земная жизнь – подготовка к вечной жизни, и человек должен отчитываться перед духом покойных (аруахов). Проводы усопшего в мир иной совершались как особый ритуал. Поэтический облик этого обряда – жоқтау (плач по усопшему).

В годы большевизма культурная интеллигенция «Алаш» выпустила «23 Жоктау» отдельным сборником. В этой книге в поэтической форме представлены жизнеописания великих личностей, которые боролись за развитие и свободу казахского народа. Форма повествования на первый взгляд могла показаться как «народное наследие», однако содержание было как «плач по свободе». «23 Жоктау» был подготовлен видными деятелями как Ахмет Байтурсын-улы и Алихан Букейхан. Мы можем с уверенностью отметить, что данный сборник включает в себя надежды и чаяния, печаль и страдания, гордость и мудрость четырех веков. И это является символом жоктау по свободе.

Ключевые слова: деятели «Алаш», народное наследие, народная литература, национальный мотив, национальный интерес, духовное сознание.

Dikhan Kamzabekuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

«23 Zhoktau» of Alash – «Zhoktau» Symbol of Freedom

Abstract. This article considers literature as one of the types of art that has both an aesthetic and ideological goal. While artistry is based on feelings and tastes, the idea is based on the demands and interests of the nation and country. Since ancient times, the Kazakh people understood the importance of the world and responsibly treated earthly and eternal life. It was believed that earthly life is a preparation for eternal life, and a person must account to the spirit of the deceased (aruahs). Following one to his grave was performed as a special ritual. The poetic image of this rite is Zhoktau (crying for the dead). During the years of Bolshevism, the cultural intelligentsia «Alash» released «23 Zhoktau» as a separate compilation. In this book, life stories of great personalities who fought for the development and freedom of the Kazakh people are presented in a poetic form. At first glance, the form of the narrative could seem like a “national heritage”, but the actual content was “crying for freedom”. «23 Zhoktau» was prepared by prominent figures like Ahmet Baitursyn-uly and Alikhan Bokeikhan. We can safely say that this compilation that includes hopes and aspirations, sadness and suffering, pride and wisdom of four centuries, is a symbol of Zhoktau for freedom.

Key words: «Alash» figures, national heritage, folk literature, national motive, national interest, spiritual consciousness.

References

- 1 Baitursynuly A. Koptomdyk chygarmalar jinagy / kurastyrg. A.Ismakova, R. Imaxanbetova [Multi-volume collection of works / ed. by A.Ismakova, R.Imakhanbetova]. Volume 5. (Alash, Almaty, 2006, 288 p.). [In Kazakh]
- 2 Baitursynov A. Chygarmalary / kurastyrg. A. Charipjv, S. Dayitov). [Writings / ed. by A.Sharipov, S.Dauitov]. (Zhazushy, Almaty, 1989, 320 p.). [In Kazakh]
- 3 Kazakhstan: ulttyk ensiklopedia [Kazakhstan: National Encyclopedia]. (Chief editorial office of Kazakh Encyclopedic, Almaty, 1999, 720 p.). [In Kazakh]
- 4 Kazakh yeli: din jane salt-dastur [Kazakh nation: religion, traditions, and customs]. (AL-press, Almaty, 2016, 260 p.). [In Kazakh]
- 5 Negimov S. Bes tomdyk chygarmalary. T. I. Chendik oner [Collection of works in five volumes. Volume 1: Oratory]. (Foliant, Astana, 2018, 400 p.). [In Kazakh]
- 6 Kamzabekuly D. Alachtyn «23 joktau» [«23 Zhoktau» of Alash] // «Ana tili» newspaper, 20.08.2015. [In Kazakh]

7 Quran-kareem. Qazaqcha magynasy jane tuisinigi / audargan X. Altai [The Kazakh meaning and notion / translated by H. Altai]. (Eki haramnyn kyzmetkeri Fahd patshanyn Quran sharif basym kombinaty, hijri 1412, miladi 1991, 665 p.). [In Kazakh]

8 Kara olen / kurastyrg. O. Askar [Black verse / compiled by O. Askar]. (Zhalyn, Almaty, 1997, 640 p.). [In Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Қамзабекұлы Дихан – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры, ҚР ҰҒА академигі.

Dikhan Kamzabekuly - Doctor of Philology, Academician of NAS RK., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 17.71.07

Р.Ф. Жусупова¹, А.Е. Ниязова², Б.С. Абдуова³

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: ¹rozazhusupova@rambler.ru, ²naigul73@mail.ru, ³bayan1968@mail.ru)

Кәсіби бағдарлы тілдік тұлғаны қалыптастырудың мультилингвалды сипаты

Андатпа. Қазіргі білім беру жүйесінде заман талаптарына, озық парадигма өлшемдеріне жауап бере алатын жаңа теориялық үрдістерді жасау қажеттілігі анық байқалып отыр. Кәсіби тілдік құзіреттілікке лайықты болашақ мамандарды дайындау саласында көптілділік білім принциптерін қолдану жолдарын дамыту және жетілдіру аса маңызды мәселеге айналып отыр. Осы мақсатқа орай жаңа типтегі кәсіби тілдік тұлғаны лингвоәдістемелік моделдеу үлгісін жоғары оқу орындарында енгізу күн тәртібінен орын алуда. Студенттердің этникалық өзіндік идентификациясын бұзбай бір тілдік кодтан екіншіге тез өтудегі ана тілінде, орыс (қазақ) тілдерінде және ағылшын тілінде тілдік және сөйлеу жетістіктерін есепке алу басқа тілдік лингвомәдениетті кәсіби деңгейде меңгерген тілдік тұлға қалыптастыруға жеткізеді.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, көптілді білім беру, лингвоәдістемелік моделдеу, тілдік код, кәсіби бағдарлы тұлға.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-86-93>

Кіріспе. Қазақстанның оқу дискурсы полилингвоменталдық кеңістігінде жаңа типтегі кәсіби тілдік тұлғаның қалыптасуы үш тілділік жағдайында қазіргі заманғы бәсекелестікке қауқарлы маманды дайындаудағы тіл саясатының нәтижесі ретіндегі объективті процесс болып табылады. Қазіргі заманғы білім парадигмасының талаптарына жауап бере алатын жаңа теориялық үрдістерді жасау қажеттілігі туындайды. Кәсіби құзіреттілікке болашақ мамандарды дайындау саласында көптілділік білім принциптерін қолдану жолдарын дамыту және жетілдіру керек, оларда мәдени құзіреттіліктің қалыптасуына қол жеткізу қажет. Жаңа типтегі кәсіби тілдік тұлғаны лингвоәдістемелік моделдеу студенттердің этникалық

өзіндік идентификациясын бұзбай бір тілдік кодтан екіншіге тез өтудегі ана тілінде, орыс (қазақ) және ағылшын тілдерінде жазба және сөйлеу жетістіктерін есепке алуды білдіреді. Басқа тілдік лингвомәдениетті кәсіби деңгейде меңгерген тілдік тұлға болып табылады.

Нақты жағдай маманға қажеттілік пен олардың кәсіби-бағдарланған мәдениаралық ынтымақтастыққа дайындық деңгейінің арасындағы сәйкессіздікті көрсетіп отырғанын айта кету керек. Кәсіби тілдік мультилингвалдық тұлғаға қызығушылық халықаралық, этникааралық, тұлғааралық, тіларалық байланыстардың қазіргі заманғы әлеуметтік жағдайдың кеңеюімен және мәдениаралық коммуникациялардың теориясы мен практикасын жасау, кәсіби тілдік тұлға құзіреттілігінің деңгейі мен компоненттері туралы лингвистикалық көрсетілім жүйесін құру қажеттілігімен талап етіледі. Қазіргі кезде еңбек нарығында тек өнімді жұмыс істейтін, өзін және өзінің жетістіктерін дұрыс бағалай алатын жоғары оқу орындарының түлектері ғана емес, сонымен бірге көптілділік құзыреттілік жағдайында тиімді қарым-қатынас орната алатындар да сұранысқа ие, дегенмен жоғары оқу орындарында бұл талап деңгейінен шығатын психологиялық-педагогикалық және әдістемелік тұжырымдар жоқ. Білім жүйесінің алдында осы күрделі нақты жағдайға бейімделу мен білім алушының сұранысын ескере отырып, олардың әлеуметтік, мәдени және саяси талаптармен сәйкестігін қолдау арқылы сапалы біліммен қамтамасыз ету мақсаты тұр.

Осыған байланысты алға қойған мақсатқа жету үшін біз осы мақаламызда жоғары мектептегі білім беру жүйесінің интеграциясы аясында бірыңғай тілдік кеңістікке кешенді сараптама жасауды көздейміз.

Зерттеудің ғылыми проблемаларының өзектілігі, біріншіден, жиі өзгеріп тұратын еңбек нарығының кәсіби қызметінің әр түрлі салалары үшін көптілді мамандарға бағытталған қоғамның әлеуметтік қажеттіліктеріне негізделген. Екіншіден, ҚР білім жүйесін жаңғырту жағдайында қолданылатын әдістемелерді теориялық негіздеу мен практикалық түрде қолдану проблемасы өзекті болып табылады. Үшіншіден, білім сапасын бағалау критерийлері мен оқуға пәнаралық қадамды анықтау үшін кәсіби тілдік компетенциялардың қалыптасқандығы критерийлерін табу. Төртіншіден, бұл тілдік емес мамандықтарға көптілді оқытуға біртұтас концепцияның жоқтығына байланысты, бұл көптілдіктің жоғары мектептегі педагогика мен тілдерді оқытудың әдістерінің дидактикалық негіздерін, лингвистика, психология, әлеуметтік лингвистика салаларындағы қазіргі заманғы зерттеулердің нәтижелерін іске асырады.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жалпы ғылыми, лингвистикалық және лингводидактикалық әдістер қолданылады:

- фактілерді іріктеудегі бақылау әдісі, зерттелетін нысанға тән белгілерді қалыптастыру, кәсіби көптілділікке бағытталған кеңістіктегі түрлі тілдік жағдаяттар мен тенденциялардың дамуын сипаттау.
- көплингвалды материалдар негізіндегі кәсіби, жас ерекшеліктері, жыныстық, әлеуметтік-топтық, білім сипаттамалары бойынша әлеуметтік-дифференциалды сараптама әдісі.
- сыни тұрғыдағы дискурс-анализ жүйелілік әдістемесі мен кәсіби тұлғалық-уәждемелік, нақты еңбек қажеттілігі арасындағы байланыстарды қалыптастыру бағытын көздейді.

Шетелдік әдіскерлер еңбектерін зерттеу. Кәсіби бағытталған әдістемелік оқыту базасы Еуропада танымал әдіскерлер Т. Хэткинсон, А. Вотерс, Х. Баскуртмен, Дадли-Эванс, С. Джон зерттеулерінің нәтижесінде жүйеленген. Дадли-Эванс және С. Джон арнайы мақсатқа бағытталған ағылшын тілі білім алушының орталықтандырылған оқытылуы мен олардың ерекше лингвистикалық және лингвистикалық емес қажеттілігін ескере отырып жүзеге асуы тиіс деп атап өткен [1, 22-25].

Шетелдік әдіскерлер кәсіби-бағытталған оқыту дегенді қажеттілікті ескеріп, студенттің болашақ кәсібіне немесе мамандығына қажетті шетел тілін оқудағы ерекше мұқтаждығын қанағаттандыру деп санайды [2], [3]. Бұл кәсіби шетел тілін білім алушының жеке

тұлғалық сапасын дамытумен байланыстара отырып меңгерту, сол тілде сөйлейтін мемлекеттің мәдениетін білу және кәсіби, лингвистикалық білімдерге негізделген арнайы дағдыларды игеру деген сөз.

Шетел тілін кәсіби-бағытталған оқыту теориясын жасауда П.И. Образцов және О.Ю. Ивановалар айтарлықтай үлес қосты. Олар тілдік емес жоғары оқу орындарында шетел тілін оқытудағы кәсіби бағытталған оқу материалдарын жүргізу үдерісін негіздеді [4]. Авторлар шет тілін оқу тілдің жүйесі мен құрылымын білу емес, өз білімін жетілдіру, таңдаған мамандық саласын игеру үшін қажет болуы тиіс дейді. Кәсіби мамандықтағы тіл ерекшелігі олардың көзқарастары бойынша, мынадай бағыттарда жүргізілуі тиіс: арнайы мәтіндермен жұмыс, ауызша сөйлеуді дамыту бойынша дайындалған арнайы тақырыптарды оқып меңгеру, мамандыққа сәйкес келетін сөздік-минимумды игеру, оқытушылардың білім алушылар үшін арнайы дайындаған грамматикалық және лексикалық материалдарының жеткілікті болуы.

Кәсіби-бағытталған оқыту оқу материалдарына кәсіби сипаттағы мәтіндерді берумен шектелмеуі тиіс, сонымен қатар кәсіби дағдыны қалыптастыратын түрлі әдістер мен тәсілдер, іскерлік дағдыларды да қамтуы тиіс. Іс-әрекетке бағытталған кәсіби дағды біріншіден, бейіндік пән бойынша «шет тілі» пәнін интеграциялауды қажет етеді. Екіншіден, оқытушылар алдында шетел тілін болашақ маманға өз кәсібінің шебері болуы үшін пәнаралық байланыс ретінде оқытуы керек, олар кәсіби біліктілігі мен дағдыларға төселуі тиіс деген міндет қойылғаны жөн. Үшіншіден, оқытушылар болашақ белгілі бір кәсіп иелерінің сол сала бойынша тілдік дағдысын қалыптастыратын оқытудың түрі мен тәсілдерін дұрыс қолдануы абзал. Техникалық жоғары оқу орындарындағы оқытылатын шетел тілдері кәсіби бағытталған сала бойынша ерекше маңыздылыққа ие болуы керек, себебі студенттер шет тілді қарым-қатынас жасау дағдысын нақты кәсіби, іскери, ғылыми салаларда дамыта отырып, кәсіби ойлау біліктілігін меңгеруге қол жеткізе алуы тиіс [4].

Қазіргі уақыттағы шет тілдерін кәсіби-бағытталған оқыту жүйесі білім алушылардың шет тілді қарым-қатынас жасау дағдысын нақты кәсіби, іскери, ғылыми салаларда дамыта отырып, кәсіби ойлау біліктілігін уәждемелік-негіздемелік сипатты меңгерту мен бағытты-зерттеу әрекеттерін игертуді қалыптастыруды көздейді. Мамандарды дайындау олардың бойында түрлі тілдік кәсіби құзіреттілік, кәсіби салада қарым-қатынасқа түсу, әртүрлі жағдаяттарда шет тілдерінде еркін қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру болуы қажет.

Осыдан олардың жалпы тіл үйрену мен нақты әлеуметтік жағдайдағы тілдік қатынасының айырмашылығы анық көрінеді. Дегенмен, кәсіби-бағытталған оқыту жүйесі техникалық жоғары оқу орындарында «арнайы мақсаттағы тіл» оқыту деген сипатта қалмауы жөн (for specific purposes) [5].

Егер тілдік жоғары оқу орындарында шетел тілі арнайы база болып саналса, тілдік емес жоғары оқу орындарында бұл – жалпы мәдениетке дағдыландыру, сондықтан тілді үйренудің негізгі себебі нақтылықты қажет етеді. Шет тілін практикалық тұрғыда меңгеру кәсіби-бағытталған оқудағы пәннің бір қыры ғана болып қалады.

Болашақ мамандарды «шет тіліне кәсіби-бағытталған білім беру жаңаша оқыту жүйесі мен мазмұнға қатысты сұрыптауларды қажет етеді» [6] деген пікір өзектілігін жоймақ емес. Сондықтан қажетті тақырыптарды жүйелеп, іріктеуде адам іс-әрекетіндегі соңғы жаңалықтар мен жетістіктерді қамтитын деңгейде болумен қатар, түрлі саланың ғылыми жетістіктерді дер кезінде хабардар ететін, білім алушылардың кәсіби қызығушылығын туындататын, бұл кәсіби тұрғыда өсуіне мүмкіндік жасайтын мазмұнда құрылуы абзал.

Қазақстандық әдіскерлер еңбектерін зерттеу. Қазақстандық білім жүйесіндегі мультилингвалдық оқытудың теориясы мен практикасын сыни тұрғыда талдайтын, сонымен қатар көпмәдениетті оқыту үлгісінің концептуалды негіздерін салыстыратын, ағылшын тілін оқытудағы ұлттық стандарттар мен оқу бағдарламалары, олардың білім алушылардың кәсі-

би бейімділігіне сәйкестігі жөніндегі зерттеу нәтижелері көптеген отандық ғалымдардың еңбегінде көрсетілген. Мысалы: С.С. Құнанбаева кәсіби білім беру және білім беру бағдарламаларын қабылдау үшін алдын-ала сараптама жұмыстары мен келісімге ынталану болуы тиіс деп есептейді. «Білім беру мақсатына арналған бірыңғай кәсіби базалық құрылымда кәсіби маңызды контенттердің мазмұнын қалыптастыратын және бақылау тапсырмаларын дайындайтын, мамандарды дайындауда сапалы білімге ие ететін арнайы жүйе болуы тиіс» [7, 19] дей отырып, тілді меңгеруге қатысты негізгі басшылыққа алынатын талаптарды жүйелеу ұтымды болатынын ескертеді.

Маман моделін қалыптастыруда ең қажетті ұстанымдар: мемлекеттік стандарттарға баса мән беру және біліктілік талаптарын орындау, мамандарды даярлаудың әлемдік қалыптасқан нормативтерін басшылыққа алу, социум талаптарын ескере отырып кәсіби қауымдастықты бизнес, экономика, өндіріс дамуымен байланысты жетіліп отыратын мамандарды дайындауға бағыттау қажет. С.С.Құнанбаева «ЖОО бітірушісінің кәсіби дайындығы» деген түсінік қалыптастыруды ұсынады, онда тұлғаның қалыпты емес жағдайларда әрекет ету біліктілігі, айқын конструктивті шешім қабылдауда белсенділігі интегралды тұрғыда көрініс табады. Сонымен қатар, С.С.Құнанбаева өзінің «Шет тілдік білім берудегі кәсіби құзиреттілік моделдері» атты еңбегінде шетел тіліндегі білім берудің құзиреттілік мазмұнын саралау мен құрылымдау принциптеріне анықтама береді [8, 3].

Жоғарыда айтылған ғылыми аспектілер Д.Н.Кулибаеваның еңбектерінде қысқаша мазмұнда көрініс тапқан, онда зерттеуші шет тілін оқытудағы әлемдік қалыптасқан жүйе негізіндегі концептуалды-ыңғайлы негіздемелерді дайындауды ұсынады. Бұл жүйе Қазақстанның халықаралық мектептерінде қолданысқа ие, бұл дегеніміз ұлттық стандарттарға сәйкес шет тілдерін меңгеруге оң ықпал етеді, жалпы оқу бағдарламасын реттестіруге, соның нәтижесінде университетке түсуге оңтайлы мүмкіндік туады, халықаралық деңгейде білім жетілдіруге, Еуропа университеттері мойындайтын деңгейдегі қазақстандық студенттер үшін шетел тілдерінің оқу бағдарламаларына жан-жақты жоспар дайындауға мүмкіндік береді.

Шетел тілдерін оқытудың технологиясын құрылымдау және тестілеу туралы ұсыныстар халықаралық стильдегі шет тілдерін оқытуға арналған сыни-инновациялық үлгілерді қолдану негізінде мынадай ғылыми-практикалық нәтижелерге жетелейді:

- шет тілін интеграция негізінде оқыту үлгісі «шет тілдерін игерудің халықаралық стандарт деңгейлеріне арналған рационалды үлгілер» моделін қалыптастырды, бұл тілдік команданың төрт кезеңін көрсетеді;

- шетел тілін оқып үйренудегі «рационалды үлгілер» арқылы технологияларды пайдалану туралы мақаладағы ұсыныс кәсіби-бағытталған оқу бағдарламаларында көрініс тапты, бұлар халықаралық мектептердегі шетел тілдерін оқытуға арналған білім беру мақсатынан туындайды;

- кәсіби-бағытталған диверсификалы бағдарлама жүйесі мен технологиясы құрылды, бұнда студенттерге қолжетімді кәсіби бағдарламаның төрт нұсқасы қарастырылған.

Оқытудың ғылыми-негізделген жүйесі шет тілдерінде қарым-қатынас жасаудың халықаралық стандартталған дағдыларға бағытталады. Бұлар:

- 1) Шетел тілінің кәсіби-негізделген контентін мазмұндайтын төртбаспалдақты игеру моделі.
- 2) Құзиреттілік кешенінің диверсифиялы жүйесі, соның ішінде оқу материалдарын ұйымдастыру бағытында қалыптасқан «мәтіндік-тақырыптық бірліктер» (МТБ)
- 3) «Коммуникативті дағдылардың» әмбебап нормативтік нақты анықталған үлгілері, мұнда әр үлгілердің дамуы модельдің әртүрлі кезеңдерінде қатаң түрде бөлініп отырады. «Мәдениетаралық коммуникативтік құзиреттіліктің» қалыптасуы – оқу жүйесіндегі соңғы білім беру мақсаты болып табылады. Д.Н.Кулибаеваның ойынша, табыс модельдің кезеңдерінде бірқатар жаттығулар мен коммуникативті міндеттерді толықтай меңгергенде келеді, ұсыны-

латын оқыту әдістемесі оқу жүйесінде «рационалды модель» деп аталатын үлгіні сынақтан өткізгенде Алматы қаласындағы халықаралық «Мирас» мектебінің 2000-2002 жылдары оқыту жүйесіне қатысқан студенттердің нәтижелерінен көрініс тапты [9].

Б.А. Жетпісбаева да әртүрлі профильдегі мамандардың көптілді білім алуы ерекше маңызға ие деп атап өтеді. Яғни осындай білім берудің индикаторын оның болжалды нәтижесіне сәйкес келетіндей бағытта дайындау қажет. Ондай нәтиже көптілді тұлғаның қалыптасуынан көрінеді. Көптілді тұлға құрылымын анықтай отырып, біз ғылымдағы тілдік және екінші тілдік тұлға концептілеріне негізделген оқыту жүйесіне мән береміз. Біріншісі бойынша адамның қабілеті мен сипатын түсінсек, яғни мұнда оның тілдің құрылымдық оралымдардың күрделілігіне қарай деңгейлері, нақты бір бағытқа мақсатты түрде терең және дәл келетін мәтіндерді құра білуі мен оны ауызекі сөйлеу мен тілдесім дағдыларында қолданылуы ескеріледі. Екінші концепт адамның мәдениетаралық деңгейде қарым-қатынас жасаудағы қабілеттілігімен байланысты. Бұл қабілеттілік оқытылатын тілдің вербалды-семантикалық кодын меңгерумен қатар жүреді, яғни осы тілде сөйлейтін халықтың «әлемнің тілдік бейнесі» мен «әлемнің жаһандық бейнесін» түсініп, толық меңгерген адамның қабілетімен байланысты [10].

Біздің бұл жағдайымызда әңгіме көптілділік туралы (жай ғана тілдік және шет тілдері туралы емес) болғандықтан, нақты бір лингвоәлеуметтік жағдайдағы бірнеше тілдік қатынас туралы екендігін ескерген жөн. Сонда бұл мәселенің этникалық жақтары туралы сауалдар туындайды, себебі тең дәрежедегі монолингвалды және полилингвалды тілдік қатынастардың қатар көрініс табуы қоғамда бар жағдайлар екендігі даусыз. Сондықтан көптілділік тұлға концептісін дайындауда біз көпмәдениетті тұлға, этномәдениет субъектісі, этнос субъектісі секілді түсініктерден аттап кете алмаймыз, бұнда бірінші айтылған тұлға ол – өз мәдениеті арқылы басқа мәдениеттерді танып білетін индивид, өз мәдениетін терең білу ол үшін басқа мәдениеттерге қызығушылық болып саналады, ал көпшілікпен танысып білісу – рухани баю және даму негіздері болады; ал екінші түсінік этникалық, мәдени, этно-әлеуметтік-рөлдік және жеке азаматтық қасиеттердің өзара бірлестігінен көрінеді; ал үшінші түсінік тілдің белсенді қолданушысы, яғни ол жалпыадамдық диалектикалық бірлестікте этноәлеуметтік құндылықтарды негіздеуші және таратушы тұлға дегенді білдіреді. «Бәсекеге қабілеттіліктің ғаламдық индексі иемденген озық 10 елде көптілділік жақсы дамыған. Солардың сегізіндегі негізгі тіл – ағылшын тілі. Еуро-палықтардың 54 пайызы кем дегенде бір шет тілінде, 25 пайызы 2, ал 10 пайызы 3 шет тілінде сөйлейді екен. «English First» халықаралық рейтингі халқы ағылшын тілін жақсы меңгерген елдерде тұрғындардың жан басына шаққандағы табысы жоғары, жастардың жұмыссыздығы аз, адами капитал деңгейі биік, бизнес-климаттың жақсы екендігі анықталып отыр» [11] деген пікірге назар аударып қарайтын болсақ, кәсіби тілдік бағдарлы маманды дайындаудың көптеген артықшылықтары бар.

Әдебиеттерді сараптау нәтижелері тұлғаның өз бойында когнитивті, аффективті және мінез-құлық компоненттері бар жеке адамдық теорияның пайда болуын көрсететін жұмыстар екендігі айқындалды. Көптілді тұлға өзінің қалыптасу және даму кезеңдерінде әлеуметтік, мәдени, тілдік идентификация кезеңдерінен өтеді және осы компоненттердің барлық құрылымдары бойынан табылады.

Нәтижелер. Осылайша, қазақстандық және ресейлік әдіскерлердің назарлары құзыреттілік сипатына аударылғандығын байқаймыз, сонымен қатар белгілі бір кәсіби міндеттерді шеше алатын тұлғаның интегралды сипаттамасын білдіретін «жоғары оқу орнын бітірушінің кәсіби дайындығы» түсінігін енгізу ұсынылады. Бұларға қоса концептуалды-негізделген базалық шешімді шетел тілін оқыту жүйесіндегі халықаралық оңтайлы талдамалар негізінде қалыптастыру мәселесі көзделіп отыр. Бұл мәселеде еуропа әдіскерлерінің жұмыстары біршама практикалық сипатқа ие екендігі белгілі. Олар болашақ маманның әртүрлі кәсіп

саласындағы тілдік біліктілігін қазіргі көзқарас тұрғысынан қарастыратын зерттеулерді ұсынады. Оқу материалдарын, оқу бағдарламалары мен оқу үдерісін жетілдіретін бағытта түрлі жұмыстар жүргізілуде.

Қорытынды. Белгілі қазақстандық, еуропалық және ресейлік әдіскерлердің еңбектеріне сараптамалық шолу жасай келе, мынадай қорытынды жасауға болады: кәсіби-бағытталған оқыту мәселесі болған және бір-біріне ұқсамайтын, сонымен қоса алдыңғы қатардағы тәжірибелерге ие түрлі елдерді зерттеушілер үшін әлі де өзекті болып қала бермек. Бірнеше тілді меңгерген жастардың бәсекеге қабілеттілігі артатыны белгілі. Халықаралық қатынас тілі ретінде ағылшын тілін білу, еліміздің мемлекеттік тілі мен орыс тілін жетік меңгерген жастар еңбек нарығында үлкен сұранысқа ие болары анық. Бұл мәселені шешу бағытында түрлі құрамдас аспектілер мұқият зерттелу кезеңінде. Зерттеу тараулары көптілді білім беру мәселесін қарастырады, мектеп базасы мен университеттерде көптілділік бағытында жұмыстар атқарылу қажеттілігін ескереді, негізгі нормативті құжаттар, оқу материалдары ғалымдардың қазіргі әдістемелік шешімдері мен олардың нұсқаулық ұсыныстарына қатысты дайындалу жағын көздейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Образцов П.И., Иванова О.Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах: учебное пособие. / П.И. Образцов, О.Ю. Иванова - Москва: 2005. – 114 с.
- 2 Chmel V.V. Teaching professionally oriented reading at technical universities // Вісник. № 6. – 2015. – 96-99 с.
- 3 Еремеева Г.Р., Баранова А.Р., Мефодьева М.А. Профессионально-ориентированное обучение английскому языку студентов неязыковых специальностей / Г.Р. Еремеева, А.Р. Баранова, М.А. Мефодьева // Казанский педагогический журнал, №2. 2016. – 339-342 с.
- 4 Choudhary Z.J. English for specific purposes: role of learners, teachers and teaching methodologies // European Scientific Journal. № 20. – 2016 – P. 17-30.
- 5 Hutchinson T., Waters A. English for specific purposes: a learning centered approach. – Cambridge, 1991. – 183 p.
- 6 Baskurtmen H. Ideas and options in English for specific purposes. – London, 2006. – 175 p.
- 7 Кунанбаева С.С. Стратегические ориентиры высшего иноязычного образования. / С.С. Кунанбаева - Алматы, 2015. – 208 с.
- 8 Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. / С.С. Кунанбаева - Алматы, 2014. – 214 с.
- 9 Кулибаева Д.Н. Методика формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. / Д.Н. Кулибаева - Алматы, 2002. – 227 с.
- 10 Жетписбаева Б.А. Педагогические индикаторы полиязычного образования. / Б.А. Жетписбаева - Караганда, 2011. - 187 с.
- 11 Қасым Назар. Үштілділік не үшін қажет? / Егемен Қазақстан: 26.04.2016. [электронды нұсқа] - URL: <https://egemen.kz/article/ushtildilik-ne-ushin-kazhet> (20.11.2018 қаралды)

Р.Ф. Жусупова, А.Е. Ниязова, Б.С. Абдуова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Формирование профессионально-ориентированной языковой идентичности в мультилингвальной среде

Аннотация. Одним из насущных вопросов современной образовательной системы является разработка новых теоретических подходов и передовых парадигм. Одной из проблем является также разработка и совершенствование способов использования принципов многоязычного образования при формировании языковой профессионально-ориентированной компетентности будущих специалистов. Ответом на данный вопрос является методическое моделирование нового типа профессиональной языковой личности. Передача языковых и речевых высказываний на родном русском или казахском и английском языках при быстром переходе с одного языкового кода на другой приведет к формированию мультилингвальной личности, владеющей языковыми лингвистическими культурными навыками.

Ключевые слова: язык, многоязычное образование, лингво-методическое моделирование, языковой код, профессиональная ориентация.

R.F. Zhusupova, A.E. Niyazova, B.S. Abduova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Formation of Professionally Oriented Linguistic Identity in a Multilingual Environment

Abstract. One of the pressing issues of the modern educational system is the development of new theoretical approaches and advanced paradigms. One of the important problems is the development and improvement of principles of multilingual education in training future professionals who are professionally competent in different languages. For this purpose there is a linguistic methodological modeling of a new type of a professionally linguistic personality. The transfer of language and speech achievements in the native Russian or Kazakh and English languages with the escape from one language code into another will lead to the formation of a linguistic personality who possesses different languages skills.

Keywords: language, multilingual education, linguistic-methodical modeling, language code, vocational orientation.

References

- 1 Obratsov P.I., Ivanova O.YU. Professional'no-oriyentirovannoye obucheniye inostrannomu yazyku na neyazykovykh fakul'tetakh: uchebnoye posobiye [Professionally-oriented foreign language teaching in non-language faculties: study guide]. (Moscow, 2005, 114 p.). [in Russian]
- 2 Chmel V.V. Teaching professionally oriented reading at technical universities, Вісник, (6), 96-99, (2015). [in English]
- 3 Yeremeyeva G.R., Baranova A.R., Mefod'yeva M.A. Professional'no - oriyentirovannoye obucheniye angliyskomu yazyku studentov neyazykovykh spetsial'nostey [Professionally-oriented English language teaching for students of non-linguistic specialties], Kazanskiy pedagogicheskiy zhurnal [Kazan Pedagogical Journal], (2), 339-342 (2016). [in Russian]
- 4 Choudhary Z.J. English for specific purposes: role of learners, teachers and teaching methodologies, European Scientific Journal, (20), P. 17-30 (2016). [in English]
- 5 Hutchinson T., Waters A. English for specific purposes: a learning centered approach, (Cambridge, 1991, 183 p.).
- 6 Baskurtmen H. Ideas and options in English for specific purposes, (London, 2006, 175 p.).

- 7 Kunanbayeva S.S. Strategicheskiye oriyentiry vysshego inoyazychnogo obrazovaniya [Strategic orientations of higher foreign language education]. (Almaty, 2015, 208 p.). [in Russian]
- 8 Kunanbayeva S.S. Kompetentnostnoye modelirovaniye professional'nogo inoyazychnogo obrazovaniya [Competency modeling of professional foreign language education]. (Almaty, 2014, 214 p.). [in Russian]
- 9 Kulibayeva D.N. Metodika formirovaniya mezhdunarodno-normal'nykh urovney vladeniya inostrannym yazykom v usloviyakh shkol mezhdunarodnogo tipa [Methods of formation of international standard levels of proficiency in a foreign language in the conditions of international schools]. (Almaty, 2002, 27 p.). [in Russian]
- 10 Zhetpisbayeva B. A. Pedagogicheskiye indikatory poliyazychnogo obrazovaniya [Pedagogical indicators of multilingual education]. (Karaganda, 2011, 187 p.). [in Russian]
11. Qasym Nazar. Ústildilik ne úshin qajet? (Egemen Qazaqstan: 26. 04. 2016) Available at: <https://egemen.kz/article/ushtildilik-ne-ushin-kazhet> (Accessed: 20.11.2018). [In Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ниязова А.Е. – п.ғ.к., доцент. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қ.Мұңайтпасов көшесі, 11. Астана, Қазақстан.

Жусупова Р.Ф. - п.ғ.к., доцент. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қ.Мұңайтпасов көшесі, 11. Астана, Қазақстан.

Абдуова Б.С. – ф.ғ.к., профессор м.а. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қ.Мұңайтпасов көшесі, 11. Астана, Қазақстан.

Niyazova A.E. - C.Ped. Sc., Assoc. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaitpassov str., 11, Astana, Kazakhstan.

Zhussupova R.F. – C.Ped. Sc., Assoc. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaitpassov str., 11, Astana, Kazakhstan.

Abduova B.S. - C.Ph. Sc., Assoc. Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaitpassov str., 11, Astana, Kazakhstan.

FTAMP. 17.71.07

А.Ф. Зейнулина¹, А.Т. Ибраева²

С.Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан

(E-mail: ¹akbura66@mail.ru, ²aikohphd@gmail.com)

Ұлы Дала фольклорындағы Арқалық батыр бейнесі

Аңдатпа. Фольклор мен әдебиеттің адамзаттың көркемдік дамуында алатын орны өте зор. Халықтың рухани дамуы мен мәдени ілгерлеуіндегі ауызша және жазбаша әдебиеттің өзара күрделі ұқсастықтары да, айырмашылықтары да бар. Бұл құбылыстардың мәні мен өзгешелігін нақты біліп отыру аса қажетті нәрсе. Осы ретте қаһармандық эпостарда жасалған батыр тұлғасын образ-бейне ретінде қарауға болмайды. Батырлар бейнесі халық өмірінің тұтас бір дәуірін жан-жақты қамти отырып, сол тарихи кезеңдегі батырлардың сыртқы жауларға қарсы ерлік күресін, ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтар мен тартыстарды бейнелеп береді. Тарихи оқиғалар тізбегі өмірде болған қалпында емес, жырдың көркемдік шешіміне лайықты өріледі. Аталмыш мақалада осындай жырлардың бірегейі «Арқалық батыр» жырының түрлі нұсқадағы берілуі мен оның көркемдігіне талдау жасалынады. Әсіресе «Арқалық батыр» жырының зерттелу тарихын, жырдың көпнұсқалылығын, осы күнге дейін ауызша-жазбаша сақталған барлық нұсқаларын толық, тұтастай, кешенді түрде қарастырған көбінесе фольклортанушы Бекмұрат Уақатовтың еңбегі туралы сөз болады.

Түйін сөздер: батырлар жыры, эпостық сюжет, нұсқалар, поэтика, әдеби мұра, бейнелілік табиғаты, көркемдік шешім.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-94-101>

Кіріспе. Батырлық жырлар көне замандардан бері халық жадында туындағанын, ұлы даланы мекендеген барша ұлт пен ұлыстарға тән екендігін, ауызша-жазбаша бізге жеткен қолжазба нұсқалардың әртүрлі сипатта жеткізілуі уақыт пен қоғамдық ой-сананың ықпалынан өзгеріске түсуін зерттеу, бүгінгі Қазақ Елі өз тәуелсіздігін алған кезден айқын сезіліп, халықтық жады санасында қайта жаңғырту жолында зор еңбектер де жасалуда. Осыған орай әр дәуірде туған батырлық жырдың үлгісі ретінде көптеген жырлар бары да белгілі. Жыр саны бұдан әлденеше есе көп. Мәселен, қазіргі күнде Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының қолжазба қорында батырлар жырының жүз сексендей нұсқасы бар. Осы нұсқалардың ішінен тандап алынған бірсыпыра жыр 1958-1964 жылдар арасында үш үлкен том болып баспа жүзіне шықты. Бұлардың ішінде: «Қобыланды батыр», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты ертеден таныс жырлармен қатар, бұрын жарияланбаған немесе аз жарияланған: Бұл қатарда «Ер Қосай», «Қарабек», «Дотан», «Арқалық», «Төрехан», «Ақжонасұлы ер Кеңес», «Манашұлы Тұяқбай», «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Тегіс-Көгіс», «Тама», «Мұңлық-Зарлық», «Сейфүлмәлік», «Құламерген», «Жомерген», «Құбықұл», «Құл мен қыз», «Айдос батыр» секілді жырлар бар.

Әрине, бұл аталған жырлардың бәрі XIV-XVIII ғасыр арасында туған жоқ. Көпшілігі бергі кезде, XIX-XX ғасырда пайда болған секілді және осы «көпшілігі» деп отырған жырларымыздың өзі дүниеге екітүрлі бағытпен келгенге ұқсайды. Оның біріншісі — ертедегі эпостық сюжеттерді, бергі заманның тілек-талаптарына сәйкестіріп қайта жырлаудан, ал екіншісі — тың тақырыпқа, жаңа жырлар шығарудан байқалады.

Тақырыптың өзектілігі. Ертеде туып, талай ғасыр бойына ауызша айтылумен таралған эпостық жырлар, Қазақстанға капиталистік қарым-қатынас ене бастаған кезде, біраз өзгерістерге ұшырайды. Аталған кездегі әлеуметтік, қоғамдық жағдайлар, таптық көзқарастар ескі жырлардың идеясына, тақырыбы мен сюжетіне елеулі жаңалықтар енгізеді.

Бұлар екі бағытта, атап айтқанда: халықтық және халық мүддесіне жат кертартпа бағытта енеді. Мұны біз, ең алдымен, Қазақстанның Ресейге қосылуына байланысты жүргізілген күрестердің халық әдебиетіне жасаған ықпал-әсерінен деп білеміз.

Қазақстанның Ресей мемлекетіне қосылуы қазақ халқының болашағы, алға қарай дамуы үшін аса мәнді тарихи оқиға болып еді. Аталған кездің өзінде-ақ алдыңғы қатарда болған Ресей, қазақ халқының ілгерілеп дамуына, экономикасы мен мәдениетінің жаңа прогрестік бағытта өркендеуіне кеңінен жол ашты, зор мүмкіндік туғызды. Сонымен қатар ол қазақтың қоғамдық өміріне де елеулі өзгерістер енгізді. Мұның бәрін қазақ халқы құптап қарсы алды. Ал, феодалдық құрылыстың тірегі болған және ол құрылыстың қаймағын бұзбай сақтап қалуды көздеген хандар мен феодалдар, билер мен қожа-молдалар Ресей мемлекетіне қарсы күресуді арман етеді. Олар бұл мақсатын жүзеге асыру үшін орыс халқына қарсы қазақ халқын айдап салуды көздейді. Мәдени қарым-қатыныс жасай бастаған екі халықтың арасында түрлі көзқарастар да болады. Бұл үшін олар әдебиетті, соның ішінде ерте заманда туған жырларды үгіт құралы есебінде пайдаланбақ болады да, олардың идеясына, тақырыбына, мазмұнына біраз өзгерістер енгізуге тырысады. Мұндай өзгерістер: шапқыншылық жолымен ел талауды, барымта алуды дәріптеу және ислам дінін үгіттеу, сол арқылы ұлт араздығын тудыру, «діні басқаларды» жек көрсету бағытында көрініп қалады.

Қазақ Елінің реформадан кейінгі дәуірде туған эпостық жырларының келесі басты тақырыбы: қазақ халқының қоғамдық өмірі, әлеуметті және басынан кешірген тарихи жағдайлары. Бұл тақырыптың өзі әралуан саланы қамтиды. Мысалы: Қазақстанның Ресейге қосылуы, ру тартыстары, барымта, жесір дауы, таптық қарым-қатынастар, т.б. жеке-жеке тақырып болып қазақ эпосынан орын алады. Бұған мысал етіп тарихқа аттары белгілі: Олжабай, Бөгембай, Наурызбай батырлар туралы жырлар мен т.б. [1, 429]

Жидебай, Жәнібек, Сұраншы сияқты батырлардың ел үшін, қоғам үшін атқарған қызметі жайында шығарылған жырларды келтіруге болады. Сондай-ақ, ел арасына ауызша тараған «Боран батыр», «Ермек батыр», «Арқалық батыр», «Елқонды батыр», «Жоламан батыр», «Нарқыз» сияқты жырлар да жоғарыда аталған тақырыпты әңгімелейді. Аталған жырлардың көпшілігінде жыршы-ақындардың ерте кезде қалыптасқан және батырлық жырға тән жыр түрін, жырлау әдісін үнемі қолдана бермегендігі байқалады. Олар өздерінің жырына айдар тағып, «батырлық жыр» деп ат қойса да, жыр оқиғасы көбінесе тұрмыс-салт, әлеуметтік жағдайлар жайында болады. Бұл тектес жырлардың әңгімесі ертедегі «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғындарға» ұқсамайды. Егер Ер Тарғын, Қобыландылар шетелдік басқыншыларға қарсы күресіп, олардан ел-жұртын қорғап жүрсе, Ермек, Арқалық сияқты батырлар өз еліндегі жауыздық пен зұлымдыққа, әділетсіздік пен езушілікке, әлеуметтік теңсіздікке қарсы шығады [3,48]. Осы жолда олар ел билеуші хандар мен билерден кек қайырады. Бұдан ертеде туған батырлық жыр дәстүрінің бертінде жаңа сипат ала бастағанын көреміз.

Үш томдық «Тарихи жырларға» кірген жиырма тоғыз туындының біразы Қазақстанда туып, Шыңжаңдағы қазақтар арасында өзгерістерге ұшырап, түрлі нұсқалар ретінде қалыптасқаны байқалады. Бұл ретте Абылай мен Кенесары хандарға, Бөгенбай, Ер Жәнібек, Сәтбек, Ағыбай, Арқалық батырларға байланысты жырларды атап өткен орынды. Жоғарыда аталған қорларда осы жырлардың бірнеше нұсқалары сақталған және кейінгі томдарда жарияланды. Ал Шыңжаң қазақтарының басынан өткен түрлі тарихи оқиғаларға қатысты «Есенкелді», «Қожеке», «Үркін-қорқын», «Уаң бала», «Қан кешу», «Шейітсай», «Тәутік батыр», «Жақыпберді батыр», «Бөкен батыр» т.б. [8,17] жырлардың бір тобы қазақстандық оқырманмен алғаш қауышты.

Ойымызды түйіндесек, батырлық-ерлік істерді суреттейтін халықтық жырлар ертеден келе жатқан мәдени мұраның асылдарынан саналады. Ол жырлар халқымыздың ертедегі ерлік рухын, нені көкसेп, нені арман еткенін бейнелейді. Бұдан, әрине, халықтық

жырлардың барлығы жоғары идеялы, әрі көркем деген ұғым тумады. Олардың ішінде, жоғарыда айтылғандағыдай, идеялық қайшылығы барлары да, көркемдік жағы әлсіздері де кездеседі. Біздің міндетіміз халықтық жырлардың ішінен ең асылдарын таңдап ала білу болып табылады. Міне, соның ішінде ұлықты халықтың ішінде аз зерттелініп, айтылып жүрген жырлардың бірегейі, көп нұсқалы «Арқалық батыр» жыры.

Еліміздің сирек қорларында сюжеттер желісі мен композициялық құрылымында, тілдік, стилдік сипатында, көркемдік қуатында, көлемінде әр қилы өзгешеліктер, тіпті кейде оқиғалар тізбегінде мүлде ұқсамайтын ауқымды айырмашылықтары бар «Арқалық батыр» жырының бірнеше нұсқалары сақталған. Бердімұрат Уахатов олардың барлығын текстологиялық сараптаудан өткізе отырып таңдаулы алты нұсқасына тоқталды.

Алтыншы томға енген: «Жапал батыр мен Таңшебер қыз» (Ө.Тұтқышұлы нұсқасы), «Шақшақұлы ер Жәнібек» (И.Жылқайдарұлы), «Ер Әжібай» (Ө.Мәлікеұлы), «Арқалық батыр» (Е.Ахметов, С.Нұралин, Е.Құлсариев) сияқты тарихи туындылар. Бұл шығармалар ел қорғау тақырыбына арналғанымен, сюжеттік, мекендік, мезгілдік тұрғыдан алғанда әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мол, кейіпкерлері де әрқилы [6,29]. Мәселен, «Жапал батыр мен Таңшебер қыз» эпосының сюжеті басты кейіпкерлердің бірі – атақты Есім хан заманындағы XVII ғасыр оқиғаларын баяндаса, «Шақшақұлы ер Жәнібек», «Ер Әжібай» шығармалары XVIII ғасырдың орта шеніндегі тарихи оқиғаларды сөз еткен. Ал «Арқалық батыр» жырының сюжеттік фабуласы Алтай қазақтарының аймақ бастығы Әжі төре Көгедайұлы мен ұранқай-дүрбіт халықтарының билеушісі Ежен ханның жергілікті елге көрсеткен зорлық-зомбылығына қарсы аттанған Арқалық батырмен арадағы қақтығыстарға құрылған.

Арқалық батыр шамамен XVIII ғасырдың екінші жартысында болған адам. Руы - керей, оның ішінде - қарақас. Туып-өсіп, мекен еткен жері – Алтай аймағы, егіз жатқан екі ел – абақ-керей, найман іші.

XVIII ғасыр қазақ пен қалмақтың бір-бірімен барымталасып, мал қуысып, кек қайтарысып, қандасып тұрған дәуірі. Мұның үстіне Абылай төрелерінің бірі — Әжінің керей, найманды билеп, өз халқына өзі жауығып тұрған заманы болатын.

Әжі ханның қорлығы-ай,

Қалмақтың еткен зорлығы-ай, -деген жолдар осындай тарихи шындықтан туған ақиқат болатынды.

Арқалық батыр осы екі қыспақтың екеуін де көрген, әсіресе Әжі төренің әділетсіз айла-сұмдығына қарсы күрескен халық қаһарманы, ел ардағы болған жан. Арқалық батыр жөнінде Арқалық батыр шөберелерінің бірі – Қабаш Мұсайынов жазған. Бірақ, мұны әдеби нұсқа деуден гөрі батыр жайында жазылған деректеме десе де болады.

Арқалық батыр – бар жырда да өз еңбегімен күн көріп отырған қарақұрым көп кедейдің бірі. Ержан Ахметов жырында Арқалық батыр үстіне жадағай жаман шекпен, аяғына киіз байпақ, тері шоқай киіп жүретін сіңірі шыққан тақыр кедей.

Сарамса алажаздай егін салдым,

Бір сиыр, бір байтал бар – барлық малым,

Тары пісіп, келі түйіп ішкеннен соң,

Тоғайып соныменен әл жинадым, -деп Арқалық айтылса, Саяділде:

Есігінің алдына мал жимайтын,

Қара қоңыр бар еді отау үйі, -деп жадағау тілмен айтылса,

Ертайда бұл:

Арқалық асыл заты кедей еді,

Барлығы ауылымен кебеу еді, -деп жырланады. Сөйтсе де Арқалыққа тыныштық жоқ. Әжі төре бастаған байлар бірде сауғаға берген Көкшұбары үшін алпыс қамшы дүре салса, тағы бірде жалған жала жауып, ұрысын деп алақанына қорғасын құяды. Ақыры

хас батырға біткен аңғалдығы оны Әжі төренің қармағына іліктіреді. Арқалық Әжі ханның кегін қуып, намысын жыртып, жауда кеткен малына мал қайтармақ боп дүрбітке аттанады. Бұл бірде дүрбіт, бірде торғауыт деп аталады. Торғауыттар – Тарбағатай маңында да, ал дүрбіттер – Ертістің жоғарғы бойында тұрған тайпалар. Екеуі де XVI ғасырдың аяғында ойраттардан бөлініп шыққан.

Арқалық бастаған батырлар – Жұбай, Шатай, Тұяқ, Ситандар (Саяділ мен Ертайда – Жұбай, Қияқ, Тұяқ) жауда кеткен Әжінің Ақжол аты мен бес жүз жылқысын айдап әкеледі. Бірақ, амал қанша екіжүзді залым төре соңынан келген қалмақ қуғыншыларынан қорқып, айла шарғысын жасап, Арқалықты батыр серіктерімен қоса ұстап береді. Әжінің кім екеніне аңғал батырдың көзі енді жетеді. Бұған дейін тек жалған намыстың құрбаны болып келгенін әбден сезген Арқалық енді Әжі төремен бетпе-бет кездескенде:

Сейлханды берсем де бермен деп ең,
Дәл ененді ұрайын Әжі сұмпыз. -дейді.

Ежен ханның зынданында жатып, кейін қалмақ достарының көмегімен қашып, құтылуы болмаса, кейінгі бар оқиға-әрекет Арқалық батырдың Әжі төреден кек алуына құрылады.

Қай жырларда Арқалық – Қаракерей Қабанбайдың тұқымы, Ер Жәнібектің жиені деп айтылады. Ал, Саяділ Керімбеков нұсқасында Арқалық әлдеқандай бір жағдаймен Арқадан ауып келген батыр делінген.

Шынында да халық арасындағы бір аңызда Арқалықтың Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Ер Жәнібек, Уақ Баянның соңынан ерген жас батыр екені байқалады. Қалмаққа қарсы соғыста ол талай рет ерлігімен көзге түскен. Сөйтіп жүріп арқалық төре тұқымына айттырылып қойған бір қызбен көңіл қосады. Бірақ, хан-төре тұқымына қарсы шығар шара бар ма? Ақыры екі ғашық Дүрбіттегі он екі Абақ Керей еліне қашып барып, пана табады.

Ержан Ахметов бұл жырды XIX ғасырдың соңында Көтбай ақыннан үйренген екен. Арқалық батыр сипаттамасын беру үшін үзінді ұсынайық:

Арқалық, жастан шыққан сен бір ер деп,
Дүбірлі жауды қырған найзакер деп.
Қорлығы жау дүрбіттің өтіп кетті,
Шақыртқан себебім сол сені кел деп.
Арқалық, жау дүрбіттің қорлығы өтті,
Жылқы алып таңдай тал түс дүбірлетті.
Жылқыдан отардағы Саршоқыдан
Өзімнен алпыс жылқы алып кетті.

Арқалық, жастан шыққан сен бір ер деп,
Дүбірлі жауды қырған найзакер деп.
Отырмын жау қорлығын саған айтып,
«Кегімді Дүбірліден алып кел», -деп.
Алдияр, ақ сұңқарым келдім саған,
Отырған төре, қара бәрің тамам.
Тірі болсам бұл кегінді әперейін,
Тауып бер бір жүйрік ат дедім маған.

«Арқалық атың шыққан өнерменен,
Топ жарып сен келіп ең кедергіден.
Бар еді өз басымда бес жүз жылқы
Ішінде ат бар ма еді сен білмеген».
«Сөйлейді шешен адам тіл мен жағы,
Келсеңдер аман, есен елдің бағы.

Алдына үш жүз аттан жан салмаған,
Көкжалы Сейілханның, менің дағы».

Жыр аса көркем деңгейде, ерекше шабытпен жырланады. Сезім де, махаббат та, батырлық та, жан күйзелісі де дастанда жыр болып өріледі. Жырдағы Арқалық батыр тағдыры ешкімді де бей-жай қалдыра алмайды. Шоқтығы биік Арқалық батыр бейнесі жырда былай суреттеледі:

Тесесің темір үйді соныменен,
Қашасың, іс оралса жөніменен.
Жаныңа сая болар бұл асылым,
Арқалық жан аямас досым ең сен.
Арқалық, бәрекелде ер екенсің,
Көргейсің ерлігіңнің берекесін.
Тепкенде темір үзер батырым-ай,
Қор болып қазағыңда жүр екенсің!...

немесе:

Бежең айтты: «Арқалық қайдан келсін,
Өлтірмей қалмақ неге қоя берсін.
Аққу тиген дуадақ айғайлағыш,
Сол шығар», -деп сөйледі Бежең шешен.
Сол кезде төре үйіне шауып келдім,
Есікті найзаменен түре бердім.
«Төре қайда, қан қылып өлтірем», -деп,
Босағасын төренің тілгіледім.
Керейден төре көңілі суып кетті,
Ұран сап, керей үйден шығып кетті.
Төре шошып, Арқалық өлтіред деп,
Астына жүкаяқтың кіріп кетті..

Арқалықтың ең жақын тілеулес батыр жолдасы – Жұбай. Жұбай да Арқалық секілді қазақ пен қалмақ арасындағы шапқыншылыққа талай рет қатысып, өрен ерлігімен, ақыл-айла, жүректілігімен халқына белгілі болған жас батыр. Сонымен бірге ол жанындағы үзеңгілес жолдасына жанын қиятын адал дос, ақылды серік. Жырда Арқалық өзінің аңғал батырлығымен алды-артын ойламай қалатын оппа, алып күш иесі ретінде суреттелсе, Жұбай көбіне әр нәрсені аңғарғыш ақылдығымен елес береді. Мұны Арқалықтың мына бір сөзінен де аңғаруға болады:

Дос болып қалмақ, қазақ сонан кейін,
Бірімен бірі бопты шабыспайтын, -дейтіні бар.

«Арқалық батыр» жырының халықтық үлкен қасиеті де оның осындай іс-әрекет ерлігін бірде ақылмен, бірде білек күшімен қолдап, жебеп отыратын бірталай кейіпкерлер бар. Олар батырдың қарулас серіктері – Жұбай, Шатай, Тұяқ, Ситан, әкесі Бөрібай, өз әйелі Қаракөз, Жұбайдың әйелі Дәмелі, батырға іштартып жүрген билер – Бейсенбі, Бәйметей, Жаксылық т.б. Елім деп еңіреген ердің есімі халық аузында аңыз-әңгіме мен ертегі-жырға айналып кеткен. «Арқалық батыр» жырының зерттелу тарихын, жырдың нұсқалылығын, осы күнге дейін сақталған барлық нұсқаларын толық, тұтастай, кешенді түрде қарастыруымен көбінесе фольклортанушы Бекмұрат Уақатов көп айналысқан. Ол жыр нұсқаларының образдар жүйесі мен көркемдік ерекшеліктерін саралап, бұрын-соңды жарияланбаған жаңа да тың дерек көздерді көпшілік назарына ұсынады, жырға арқау болған нақты тарихи оқиғалар мен жыр кейіпкерлерінің прототиптері нақты деректер арқылы айқындайды. Шығарма тілінің көркемдігі, ондағы суреттеулері, жырдың құрылымы мен мазмұнындағы өзгеге ұқсамас ерекше қырларын талқылап, терең ғылыми тұрғыда сараптайды.

Қазақ халқының кез келген халықтың эпикалық қазынасынан кем түспейтін телегей-теңіз мол, әрі көркемдігі кемел, танымдық-тағылымдық мәні зор жырларының басым көпшілігі, әлі де болса, игерілмей жатқандығы – ащы да болса, шындық. Бұл олқылықтың орын алуына себеп болған жағдайларды анықтамақ болғанда, әуелі еліміздің ұзақ уақыт бодандықта өмір сүріп, таптық көзқарасты ту қып ұстап, коммунистік идеологияның үстемдігін бастан кешіргендігі еске түсері анық.

Осы орайда бір кездері қазақтың батырлар жырының бірегейі «Арқалық батыр» жырынан өзге үлгілеріне халыққа жат, зиянды құбылыстар ретінде тыйым салынған сұрапыл кезең ауызға жиі алынатынын да білеміз. Ал, жылымық дәуір орнаған заманда жазылып алына бастаған, кедей қаһарманды жағымды кейіпкер ету арқылы коммунистік идеологияның алыптарын да қанағаттандыра алатын, заманамыздың заңғар жазушысы тамсана ауызға алған әрі жыршы, әрі импровизатор ақын болып табылатын өнерпаздардың тұтас бір легі ат салыса тудырып, дамытқан, берер ғибраты да мол, халқымыздың көркемдік қабілетін дамытуға қосар үлесі де зор.

«Арқалық батыр» жырының көптеген үлгілерінің жарияланбай, зерттелмей, қоғамымыздың пайдасына асырылмай жатуының сырын түсіну қиын. Оған көз жеткізу үшін алысқа бармай-ақ, Қазақстан Республикасының мұрағаттық мекемелерінде ұзақ уақыттан бері сақталып келе жатқан аталған жырдың бес нұсқасының осы уақытқа дейін біреуінің ғана баспа бетін көріп, бұл жырдың барлық нұсқаларын тұтастай алып, жан-жақты қарастырған еңбектердің жазылмауын атап өтсек те, жеткілікті. Жылдар бойына қордаланып қалған осындай күрделі проблеманы бір ғана еңбек арқылы шешіп тастаудан үміттену бекершілік екені түсінікті. Дегенмен, осы зертеуіміз осынау маңызды мәселеге қозғау салатындай бастама жасайтын сәттің әлдеқашан туғанын ескере отырып қолға алынған еңбек. Ұлттық фольклортану саласының бағыт-бағдарын айқындап, қазақ халқының рухани болмысын, мәдени байлығын эстетикалық талап-талғам тұрғысынан тереңірек тани түсуге мүмкіндіктер береді.

Қорытынды. Қазақ Елінің әлем елдерінің алдындағы беделін тағы бір мәрте арттырып, бұл жәдігерлер ғаламдық фольклортанудың нысанасына айналады және адамзаттық құндылықтардың сапынан орын алатыны сөзсіз. Екіншіден, сан ғасырлар бойы жинақталып, түрлі себептермен ұзақ жылдар қолжазба қорларының сөрелерінде жатып қалған, сондай-ақ ХІХ-ХХ ғасырларда араб, латын және көне түркі жазуларымен басылған, сол себептен қалың оқырманға түсініксіз болып келген қазақтың бүкіл сөз өнері халықпен қайта қауышады, яғни, бұрын жарияланбаған фольклорлық мәтіндер, қалың оқырманға мәлім емес дереккөздері ғылыми айналымға түсіп, үрдісіне енетініне кәміл сенімдіміз.

Ұлттық руханият пен мәдениетті жаңғырту үшін филология ғана емес, сондай-ақ, оған іргелес тарих, тіл білімі, философия т.б. ғылымдар үшін негізді деректану базасы пайда болады. «Арқалық батыр» жырының барлық нұсқалары жарыққа шығуы – халық жанының қайта оралуына, ұлттық сананың бекуі мен қоғамдағы ізгі дәстүрдің қалыптасуына көмектеседі деген үміттеміз.

Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласы аясында игеріліп жатқан құнды рухани қазыналарының қатарында Арқалық батыр туралы халық туындыларын да толық әрі кешенді, жан-жақты зерттеу ісі – аса маңызды әрі кезек күттірмейтін міндеттердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. I том, 1 – кітап. / жинақ - Алматы: ҚазАқпарат, 1960. - 581 б.
- 2 Қазақ фольклорының типологиясы. / жинақ - Алматы: Ғылым, 1982. - 322 б.
- 3 Уәлиханов Ш.Таңдамалы. / Ш. Уәлиханов - Алматы: Жазушы, 1980. – 410 б.
- 4 Садырбаев С. Фольклор және эстетика. / С. Садырбаев - Алматы: Жазушы, 1976. - 152 б.

- 5 Қазақ фольклористикасының тарихы. / жинақ - Алматы: Ғылым, 1988. - 432 б.
6 Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері: оқу құралы. / С. Садырбаев - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 216 б.
7 Ысмайылов Е. Сын мен шығарма. / Е. Ысмайылов - Алматы: Жазушы, 1960. - 210 бет.
8 Айбын. Энциклопедия. / Бас редакторы: Б.Ө. Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 б.

А.Ф. Зейнулина, А.Т. Ибраева

Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова, Павлодар, Казахстан

Образ Аркалык батыра в фольклоре Великой Степи

Аннотация. Литература и фольклор имеют огромное значение в общечеловеческом культурном развитии. Если говорить о духовном и культурном наследии народа, то в устной и письменной формах литературы имеются определенные сходства и значительные различия. При этом очень важно знать суть этих явлений и их особенности. В частности, созданный в героическом эпосе формальный образ батыра нельзя рассматривать как художественный образ. Образы батыров изображаются только в рамках какой-либо определенной эпохи, показывается борьба батыров с внешними врагами того периода, восхваляется их смелость и отвага в этих сражениях, а также дается описание тяжелой жизни народа в тех исторических обстоятельствах.

Изображаемые в героических эпосах исторические события зачастую не соответствуют действительности в силу своей преукрашенности. В данной статье дается анализ поэтики уникальной поэмы «Аркалык батыр», а также демонстрируются различные ее варианты. В частности, рассматривается история исследования поэмы «Аркалык батыр», наличие многочисленных ее вариантов, а также вопрос о роли трудов ученого-фольклориста Бекмурата Уакатова, которому удалось собрать и сохранить до настоящего времени все варианты этой поэмы в виде цельного художественного комплекса.

Ключевые слова: поэма о батырах, сюжет эпоса, фольклорные варианты, поэтика, литературное наследие, создание образа, художественное решение.

A.F. Zeinulina, A.T. Ibrayeva

S.Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan

Character of Arkalyk Batyr in the Great Steppe Folklore

Abstract. Literature and folklore have a great importance in human cultural development. If we talk about the spiritual and cultural heritage of the people, then there are certain similarities and significant differences in the oral and written forms of literature. Therewith, it is very important to know the essence of these phenomena and their features. In particular, the formal character of the batyr created in the heroic epos cannot be considered as a literary image. The images of the batyrs are displayed only in the framework of a particular epoch, there is a struggle of batyrs against external enemies of that period, there are praises of their courage and bravery in these battles, and there is a description of the difficult life of the people in those historical circumstances. Historical events described in heroic eposes often do not correspond to reality due to their superiority.

This article provides an analysis of the poetics of the unique poem “Arkalyk Batyr” and demonstrates its various versions. In particular, the paper considers the history of the study of the poem “Arkalyk Batyr”, the presence of its numerous variants, as well as the question of the role of the works of the scientist-folklorist Bekmurat Uakatov, who managed to collect and preserve all the variants of this poem as an integral literary complex.

Keywords: a poem about batyrs, epos plot, folklore variations, poetics, literary heritage, image creation, literary solution.

References

- 1 Qazaq adebietinin tarychu T. I, kitap 1 [History of Kazakh Literature]. (Kazinform, Almaty, 1960, 581 p.). [in Kazakh]
- 2 Kazakh folklorynyn tipologiyasy [Typology of Kazakh folklore]. (Gylym, Almaty, 1981, 322 p.). [in Kazakh]
- 3 Ualichanov Sh. Tandamaly [Custom]. (Jazushy, Almaty, 1985. P . 431). [in Kazakh]
- 4 Sadyrbaev S. Folklor zhane estetika [Folklore and aesthetics]. (Jazushy, Almaty, 1976, 152 p.). [in Kazakh]
- 5 Kazakh folkloristikasynyn tarihy [History of Kazakh folklore]. (Gylym, Almaty, 1988, 432 p.). [in Kazakh]
- 6 Sadyrbaev S. Halyk adebietynyn tarihi negizdery: oku kuraly [Historical Foundations of Folk Literature: Textbook]. (Kazakh university, Almaty, 1992, 216 p.). [in Kazakh]
- 7 Ysmaiyllov E. Syn men Shygarma [Criticism and compositions]. (Zhazushy, Almaty, 1960, 210 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Зейнулина А.Ф. – филология ғылымдарының кандидаты, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Ибраева А.Т. – педагогика ғылымдарының магистрі, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің докторанты, Павлодар, Қазақстан.

Zeinulina A.F. – Candidate of Philological Sciences, Professor of S.Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan.

Ibrayeva A.T. – Master of Education, doctoral student of S.Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan.

МРНТИ 16.31.41

С.С. Мухтарова

Ақтөбинский университет им. С. Баишева, Ақтөбе, Қазақстан

(E-mail: *sandymukhtarova@mail.ru*)

**Анализ перевода казахской безэквивалентной лексики
(на материале трилогии И. Есенберлина «Кочевники»)**

Аннотация. В статье рассматриваются основные приемы передачи казахской безэквивалентной лексики, встречающиеся в романе И. Есенберлина «Кочевники». Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме перевода художественной литературы. Значительное внимание уделяется безэквивалентной лексике в художественной литературе. Цель исследования – определить пути передачи лингвокультурных особенностей безэквивалентной лексики казахского языка при переводе на русский и английский языки. В работе применяются такие методы, как метод сплошной выборки, сравнительно-типологический и сопоставительный, компонентный анализ, описательный метод и прием систематизации. В ходе анализа было выявлено, что переводчики использовали все приемы перевода для передачи казахской безэквивалентной лексики. В данной статье предпринята попытка раскрыть приемы перевода казахской безэквивалентной лексики, где данный вопрос требует большего и пристального исследования. Автор приходит к выводу, что самый подходящий прием перевода – использование смешанного перевода (транслитерация).

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, национальная культура, языковая картина мира, приемы перевода, Кочевник

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-102-107>

Введение. При переводе художественного текста безэквивалентная лексика является одной из самых сложных переводов, в процессе которого необходимо сохранить не только перевод настоящей лексики, но и ее значение, и окраску, одним словом, национальный и исторический колорит.

В качестве материала нашего исследования мы выбрали безэквивалентную лексику романа-трилогии И. Есенберлина «Кочевники», в том числе и его переводы на русский (М. Симашко) и английский языки (О. Чоракаев).

Под безэквивалентной лексикой мы понимаем лексические единицы, которые используются для выражения несовпадающих элементов определенной культуры и не имеющих прямых эквивалентов в другом языке. Такая лексика наглядно выражает специфику разбивания действительности данным языком и своеобразность определённой культуры. Для получения эквивалентности при переводе такой лексики переводчик обращает внимание не только на определенные элементы культуры, но и на культурно-специфические условия и способы их представления в коммуникации. Переводчик выступает не только в роли механизма для трансформации единиц одного языка на другой, но и является полноправным участником межъязыковой коммуникации, как значимый посредник [1, 242].

Цель и задача проблемы. В процессе перевода рассматриваются взаимодействие компонентов двух культур и их наименования. Безэквивалентная лексика – это лексические единицы одного из языков, которые не имеют ни полных, ни частичных эквивалентов среди лексических единиц другого языка [2, 93]. К ним относятся слова, обозначающие понятия, предметы и ситуации, отсутствующие в жизни людей, которые говорят на другом языке; случайные лакуны, единицы, не имеющие соответствия в лексическом составе другого языка; имена собственные, географические названия, в том числе и терминология. Причиной возникновения безэквивалентной лексики являются культурно-исторические и социальные явления, не существующие в другом языке. Однако безэквивалентность не

подразумевает невозможность и отсутствие перевода. Мы считаем, что любой язык может выразить любое значение и отсутствие эквивалента в переводящем языке, поэтому наличие безэквивалентной лексики, хоть и представляет некоторую сложность, но всё же является преодолимой.

Постановка вопроса. Таким образом, целью данного исследования является выявление основных приемов перевода и передачи казахской безэквивалентной лексики на русский и английские языки. Рассмотрим несколько примеров из романа, где приблизительный перевод используется для передачи слов, выражающих национальную безэквивалентную лексику. В первом примере подвергается анализу лексика бәйбіше: *Күні-түні ақыл-ойын кіші бәйбішесіне деген өшпендік билеп кеткен хан, уәзір сөзін бірден түсінбеді* [3, 87] / *Жажда мести по отношению к любимой жене на какое-то время вытеснила из головы хана другие дела, и он вначале недоуменно посмотрел на своего советника* [4, 105] / *For a time, the thirst for revenge for his beloved wife ousted all other problems from the khan's head, and he gave his adviser a puzzled look* [6, 109].

В приведенном примере перевод лишь приблизительно отражает семантику исходного слова, а в некоторых случаях создает не вполне правильное понимание обозначаемого ими предмета или явления. Поэтому переводчикам при использовании слов - «аналогов» следует ссылаться на сноски и комментарии. Как мы можем видеть из толкового словаря бәйбіше – көп әйел алған адамның алғашқы, бірінші әйелі (Первая жена главы семьи, за которой в брак вступили одна или более других жён) [7, 118]. В словаре под редакцией С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой мы находим, что жена – женщина по отношению к мужчине, с которым она состоит в официальном браке (к своему мужу) [8, с. 459]. В толковом словаре английского языка указано, что *wife – a married woman considered in relation to her spouse* [9].

С нашей точки зрения, использование *жена* и *wife* в данном случае не меняет смысла, но коннотация утрачивается. Для сохранения национальной окраски в переводе данной лексической единицы можно было бы использовать прием транслитерации или перевести как *старшая жена* и *senior wife*, таким образом выделяя функцию и занимающее положение в семейной иерархии.

В последующих примерах переводчики при переводе құсбегі и көкпар используют одновременно описательный способ и прием транскрипции: *Ол Дәшті Қыпшақтағы атақты құсбегінің бірі болатын* [3, 18] / *Одним из самых знаменитых кушбеги – дрессировщиков охотничьих орлов и соколов во всей степи Дешт-и-Кипчак был молодой султан* [4, 23] / *One of the most famous kushbegi, the trainers of hunting eagles and hawks in the entire Desht-Kipchak steppe, was a young sultan* [6, 24].

- *Қазақ елі бұл кезде көкпарға тартуға дайындалған серке тәрізді еді* [3, 292] / *Страна казахов была похожа на освежеванную жертву, приготовленную к кокпару – древнему празднику козлодрания* [5, 10] / *The country of the Kazakhs was like a freshly skinned sacrifice ready for Kokpar, the ancient festival of slaughtering a goat* [10, 9].

Из примеров видно, что при передаче безэквивалентной лексики құсбегі и көкпар переводчики применили транслитерацию, а в примечании предоставили объяснение значения этой единицы. Таким образом, переводчики старались сохранить коннотацию данных слов, тем самым давая разъяснения денотанта.

Так как в данных случаях перевод приемом транскрипции не передает семантику данного слова, то «смешанный» перевод – это единственный способ для точной передачи значения слова. Мы полагаем, если бы при переводе лексических единиц құсбегі и көкпар был использован только описательный перевод, возможно был бы испорчен художественный эффект и утрачен национальный колорит. Переводчики также прибегнули к передаче безэквивалентной лексики путем транслитерации. В следующих предложениях мы можем наблюдать перевод лексической единицы жайлау:

Бір жайлауда іргелес, бір керуенде тіркелес ел едік, екі сана қол ертіп Ноғайлыға келуіңде, Хақназар хан, гәп болар [3, 315] / *Вот уже много лет мы живем в дружбе и радости с вами, дорогой хан Хакназар. Дружны наши пастухи на джайляу, дружны наши караванички в дальних странствиях* [5, 49] / *We have already lived in friendship and joy with you, dear Khan Khaknazar, for many years now. Our shepherds on the Dzhailyau are friendly, and our caravan leaders are friends on their distance journeys* [10, 49].

Обычно переводчики прибегают к данному приему перевода, если денотат является знакомым для читателя и имеет хоть какое-то представление. Мы допускаем, что в этом примере они старались не стереть образ, созданный автором оригинала, тем самым перенося читателей в атмосферу определенной ситуации художественной литературы. Несмотря на это, в нашем примере возникают трудности с пониманием лексики, и, единственное, что дает намёк на представление данной лексики – это понятие о пастухах. Следовательно, прием транслитерации является недостаточным, его можно было бы заменить аналогом или описать, что жайлау – летнее пастбище. При переводе художественного текста следует стремиться к лаконичности и смысловой нагруженности каждой детали. Следующая лексика ауыл была также переведена путем транскрипции, что затрудняло восприятие данного материала. Для полноты картины в данном случае это слово следовало бы заменить нейтральным: *Ақжол бидің аулы Жәнібек пен Керей сұлтанның ордаларымен қотандас отырған жоқ па?* [3, 95] / *А разве аул Ақжол-бия не стоит по соседству с аулами Джаныбека и Керей?* [4, 118] / *And isn't Akzhol-Biy's aul quite close to those of Janybek and Kerei?* [6, 123].

Мы полагаем, что при переводе лексической единицы ауыл можно было бы подобрать аналог деревня в русском языке, *village* в английском языке. Переводчики, применяя прием транслитерации, старались сохранить национальный колорит данной лексики, но для читателя чужой культуры данный вариант, возможно, будет непонятным.

Казахский народ свято чтит родственные узы. Это мы можем наблюдать по многочисленным названиям родственных отношений. Посмотрим на сколько точно была донесена следующая лексика төркін. В толковом словаре казахского языка наблюдаем, что **төркін**: 1) тұрмысқа шыққан қыздың ағайыны, туған-туысқаны. 2) түпкі негізгі, шыққан жері, басты арқауы (родственники вышедшей замуж девушки по линии отца) [7, 817]. *Төркіндеп барған Нұрбике кенет ойламаған кеселге душар болып, сол Алтын хан жерінде қаза болған* [3, 300] / *Когда-то давно она с двухлетним сыном Аблаем поехала погостить к далеким родичам и там умерла* [5, 20] / *Sometime long ago, she and her two-year-old son, Ablai, went to visit their distant relatives and died there* [10, 19]. Данная лексика была переведена как *далекие родичи и distant relatives*. Переводчики предполагают, что төркін – это дальние родственники девушки.

В данном отрывке переводчики не смогли сохранить фоновую информацию, не разъясняя, и даже не намекая, что они - её родственники. Казахи делят родственников на три группы родственников: өз жұрты (родственники по линии отца), қайын жұрты (родственники после женитьбы) и нағашы жұрт (родственники по линии матери). Поэтому в данном случае было бы уместно указать, что это - свои родственники.

Лексическая единица алтыбақан в русском переводе романа дана в варианте качели, в английском переводе в варианте *altybakan seesaw*: *Қой қораланып, сүт пісіріліп, қыз-қырқын алтыбақанға шығатын мезгіл де жетті* [3, 496] / *Летними теплыми и осенними сухими вечерами ставятся на краю аула алтыбаканы, то есть сооруженные из крепких жердей качели* [5, 281] / *There is an altybakanseesaw at the edge of every aul, where couples meet on warm summer and autumn nights* [10, 290]. Для передачи национального колорита в качестве приема перевода выбран также прием транслитерации. Стоит отметить, что в переводе лексической единицы алтыбақан адаптирован к русскоязычной и англоязычной аудиториям тем, что дается описание данного сооружения. Переводчики путем транслитерации старались сохранить колорит казахской культуры, не забывая при этом про русских и английских реципиентов.

Они учли также тот факт, что алтыбақан соответствует не только слову качели, но и является названием национальной игры казахского народа (*алтыбақан* – «қазақтың ұлттық ойыны, әткеншек» [7, 43]). В связи с этим, было бы недостаточным перевести данное слово как просто качели. Как видим, приведённый пример передаёт суть столь важной реалии казахской жизни. На наш взгляд, переводчики смогли полностью раскрыть значение безэквивалентной лексики алтыбақан. В следующем примере наблюдается прием калькирования. В оригинале: *Онда бәрі де қазір ауыл шетіндегі қаралы үйде жатқан Батыр Баянның кебін киер еді* [3, 533]. Переводы: *Все самые верные его батыры лежали бы сейчас там, в черной юрте на краю ставки, где лежит вывезенное с поля боя и завернутое в белую кошму тело Баян-батыра* [5, 328] / *In the black yurt, wrapped in white fabric, like the body of Bayan-Batyr, brought from the battlefield* [10, 335].

В казахском мировоззрении в большинстве случаев черный цвет связан со смертью, страданиями. Об этом обычае Курбангали Халид в книге «Тауарих хамса» писал: *«Казахи после захоронения покойного устанавливают черное. «Черный» значило – привязывать к концу длинной пике знак, если покойный был молод – красный, взрослому – белый, а среднего возраста – с одной стороны черный, с другой – красный или шили из белой ткани. У казахов при захоронении правителей-ханов устанавливали стяг того же цвета, что был при жизни, у ханов молодые и старые равны, какого бы цвета не был бы стяг, его называли «черный». Черная ночь – знак стяги»* [11, 180].

И при переводе каралы үй переводчик не учел тот факт, что семья скорбит и держит траур. Реципиент при прочтении этого абзаца может предположить, что речь идет о цвете юрты, то, что она из черной кошмы. В данном случае были потеряны культурная сущность и фоновая информация об обычае. Более точным переводом данного названия была бы траурная юрта. Перевод не раскрывает коннотацию, теряется национальная окраска. Использованный способ передает информацию, но не полностью выявляет национальный характер казахской лексемы.

Рассмотрим следующую лексическую единицу батыр: *Намысқой батыр ызалана қалды* [3, 111] / *Гордый батыр вскинул голову* [4, 147] / *The proud warrior tossed up his head* [6, 151].

При переводе данной лексики переводчик воспользовался двумя разными лексическими трансформациями при передаче их на русский и английский языки. Данная лексика переведена на русский язык при помощи транслитерации, так как русский реципиент имеет понятие о семантике данной лексики.

При переводе этой же лексики на английский язык была использована контекстуальная замена, так как при сохранении звуковой формы данной безэквивалентной лексики в английском языке читателю будет непонятно, что именно автор имел в виду. Использование же описательного перевода в данном случае будет не вполне обосновано из-за его громоздкости. Поэтому переводчик прибегнул к контекстуальной замене, применив при переводе эквивалент данной лексики.

Заключение. В тексте произведения безэквивалентная лексика служит для передачи национального колорита. Каждый раз, переводчик, сталкиваясь с безэквивалентной лексикой в тексте оригинала, должен выбрать один из способов её передачи. От этого будет зависеть, насколько понятным будет текст для носителей другого языка. В большинстве случаев переводчики представляют соответствующие варианты перевода безэквивалентной лексики, передавая и сохраняя как национальный денотат, так и смысл безэквивалентной единицы языка. Для передачи казахской безэквивалентной лексики ими были использованы следующие приемы передачи: описательный и приблизительный, транслитерация, калькирование. По нашему мнению, самым подходящим приемом является «смешанный перевод» – описательный и транслитерация, которые сохраняют и денотат, и колорит переводимой лексики.

Список литературы

- 1 Мухтарова С.С. Перевод казахской безэквивалентной лексики способом транслитерации (на материале трилогии И. Есенберлина «Кочевники») / С.С. Мухтарова // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». -Т. 61. - №3, 2017. – С. 242-246
- 2 Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). / Л.С. Бархударов - Москва: Международные отношения, 1975. - 240 с.
- 3 Есенберлин І. Көшпенділер. / І. Есенберлин - Алматы: Көшпенділер, 2014. - 896 б.
- 4 Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. - Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015. Кн. 1. Заговоренный меч. – 376 с.
- 5 Есенберлин И. Кочевники: роман-трилогия / Пер. с каз. М. Симашко. - Алматы: Ассоциация издателей, полиграфистов и книгораспространителей, 2015. Кн. 2: Отчаяние: 380 с.
- 6 Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy // transl. from Russian by Chorakaev O. Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 1. The Charmed Sword. P. 380.
- 7 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 986 б.
- 8 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. - Москва: ООО «А ТЕМП», 2006. – 944 с.
- 9 English Oxford living dictionaries [Электронный ресурс]. - URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/wife> (Дата обращения: 18.12.2017).
- 10 Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy/ transl. from Russian by O. Chorakaev. - Almaty: Association of publishers and booksellers, 2015. - Book 2: Despair: P. 380.
- 11 Курбангали Х. Тауарих хамса / Х. Курбангали. – Алматы, 1999. – 288 с.

С.С. Мұхтарова

С. Бәйішев ат. Ақтөбе универсиеті, Ақтөбе, Қазақстан

Қазақ баламасыз лексикасын жеткізу жолдары (І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қазақ баламасыз лексикасын аудару мәселесі қозғалып, аудару барысындағы түрлі тәсілдердің қаншалықты нәтижелі екендігі және ұлттық бояудың сақталуы сөз болады. Ғылыми жұмыс І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы материалында жүргізілді. Мақсаты – қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне баламасыз лексикасының аударылуын талдау. Зерттеу барысында салыстырмалы-типологиялық және салғастырмалы, компоненттік талдау, сипаттамалық және жүйелеу әдістері пайдаланылды. Аудармашылар баламасыз лексиканы аударуда аударманың барлық тәсілдерін қолданғандығы зерттеу жұмысын жүргізу кезінде анықталды. Біздің ойымызша ең тиімді тәсіл – аралас (транслитерация мен сипаттама) әдістері. Аталмыш тәсілдер оқырман көркем әдебиетті толығымен түсінуіне әсерін тигізіп, қазақ халқына тән ұлттық лексиканы сақтайды.

Түйін сөздер: баламасыз лексика, аударма тәсілдері, транслитерация, Көшпенділер.

S.S. Mukhtarova

S. Baishev Aqtobe University, Aktobe, Kazakhstan

Analysis of the Translation of the Kazakh Non-Equivalent Vocabulary (Based on I. Yessenberlin's Trilogy "Nomads")

Abstract. The article deals with the translation problems of Kazakh non-equivalent vocabulary from I. Yessenberlin's novel "Nomads". Non-equivalent vocabulary reflects the peculiarity of the national culture of the ethnos, preserves the national and cultural significance, thus transferring the identity of the national culture from one generation to another and presenting a great difficulty for translators. The aim of the research is to define the translation ways of linguocultural features of Kazakh non-equivalent vocabulary into Russian and English. There has been used the continuous sampling method, comparative-typological, descriptive, systemization methods and componential analysis. During the research it has been defined that the translators have used all the translation methods in the translation of Kazakh non-equivalent vocabulary.

We consider as the most adequate method of translation the use of the combined method (transliteration and descriptive), because only this translation method gives the reader a chance to indulge in the text and thus saves the national colouring of the vocabulary.

Key words: Non-equivalent vocabulary, national culture, linguistic world view, translation methods

References

- 1 Mukhtarova S.S. Perevod kazakhskoi bezekvivalentnoi leksiki sposobom transliteratsii (na materiale trilogii I. Essenberlina «Kochevniki») [Translation of Kazakh non-equivalent vocabulary by transliteration method (on the material of I. Essenberlin's «Nomads»)], Vestnik KazNPU imeni Abaya, seriya "Philologicheskiye nauki" [Bulletin of Abai Kazakh NPU, Series «Philological sciences»], 61 (3), 242-246 (2017). [in Russian]
- 2 Barkhudarov L.S. Yazyk i perevod (voprosy obshei i chastnoi teorii perevoda) [Language and translation (problems of general and specific theory of translation)]. (Mezhdunarodniye otnosheniya, Moscow, 1975, 240 p.). [in Russian]
- 3 Esenberlin I. Koshpendiler [Nomads]. (Koshpendiler, Almaty, 2014, 896 p.). [In Kazakh]
- 4 Esenberlin I. Kochevniki: roman-trilogiya [Nomads: novel-trilogy] // Translated from Kazakh M. Simashko. Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. Book 1. The Charmed Sword. P. 376. [in Russian]
- 5 Esenberlin I. Kochevniki: roman-trilogiya [Nomads: novel-trilogy] // Translated from Kazakh M. Simashko. Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. Book 2. Despair. P. 380. [in Russian]
- 6 Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy // transl. from Russian by Chorakaev O. Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 1. The Charmed Sword. P. 380.
- 7 Kazakh tilining tusindirme sozdigi [Kazakh explanatory dictionary] // Zhanuzakov T. (Dayk-Press, Almaty, 2008, 986 p.). [in Kazakh]
- 8 Ozhegov S.I., Shvedova N.U. Tolkovyi slovar russkogo yazyka [Russian Explanatory dictionary]. 4th edition. (Ltd «A TEMP», Moscow, 2006, 944 p.). [in Russian]
- 9 English Oxford living dictionaries. Available at: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/wife> (Accessed: 18.12.2017).
- 10 Esenberlin I. The Nomads: a novel-trilogy/ transl. from Russian by O.Chorakaev. – Almaty: Association of publishers and booksellers, 2015. Book 2: Despair: P. 380
- 11 Kurbangaly Kh. Tauarikh khamsa (Almaty, 1999, 288 p.). [in Russian]

Сведения об авторе:

Мухтарова С.С. – С. Бәйішев ат. Ақтөбе университеті «Филология және аударма» кафедрасының аға оқытушысы, шетел тілдер магистрі, Ағ. Жұбановтар көшесі, 302 А, Ақтөбе, Қазақстан.

Mukhtarova S.S. – Master of foreign languages, Senior teacher of the Department of Philology and Translation, S. Baishev Aqtobe University, 302 A Br. Zhubanovs Str., Aqtobe, Kazakhstan.

XFTAMP 17. 71. 07

Г.О. Сыздықова

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: go.syzdykova@mail.ru)

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикасы

Андатпа. Фольклор тілін лингвистикалық тұрғыда зерттеу ғылымдар тоғысында қалыптасқан лингвофольклортану саласының маңызды міндеттерінің бірі болып танылады. Мақалада «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикалық ерекшеліктері талданып, фольклордың семантикалық кеңістігіндегі мағынасы мен қолданысы қарастырылады.

Фольклорлық мәтіндерде қолданысы мен мағынасы жағынан ерекшеленетін сөз таптарының бірі – сын есімдер. Сын есімнің мағыналық бір түрі – сапалық сын есімдердің фольклор мәтіндеріндегі семантикалық жүгі олардың семантикалық құрылымындағы компоненттер (семалары) арқылы анықталады.

Ауыз әдебиеті жанлары, оның ішінде лиро-эпостық мәтіндерде сын есімдер жиі қолданылып, аса маңызды семантикалық сипатқа ие болады. Сонымен қатар дүниенің фольклордағы бейнесін жасауда ерекше рөл атқарып, ұлттық мәдениеттің, салт-дәстүрдің фольклордағы өкілі қызметін атқарады. Осыған байланысты сапа сындарының фольклор тіліндегі семантикасын зерттеу барысында фольклор семантикасына қатысты бірқатар маңызды мәселелер анықталады.

Түйін сөздер: семантика, сема, когнитивтік-дискурстық, синкретті, адъективті, концептуалдық, субстанция, дериват.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-108-114>

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде ауыз әдебиеті мәтіндерінің тілі дәстүрлі парадигмалар шеңбері мен жекелеген шығармалар деңгейінде біршама талданған. Бұл бағытта Е. Жұбановтың «Эпостың тілін зерттеудің кейбір мәселелері», ««Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының лексикасы», Г. Қосымованың «Қазақ эпосындағы фразеологизмдердің лексико-грамматикалық ерекшеліктері», А. Мухатаеваның «Этнолингвистические изучение лексика казахского эпоса», З. Керімбаеваның «Қазақ ертегілерінің тіліндегі етістік қайталаулар» т.б. осы тәріздес еңбектерді атап көрсетуге болады. Ал сапалық сын есімдердің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы семантикасын танымдық тұрғыда талдау осы бағыттағы зерттеулер қатарын толықтыратыны сөзсіз.

Мақсаты мен міндеттері. Мақалада сапалық сын есімдердің семантикалық құрылымындағы қарама-қайшылықтар мен бағалауыштық сипатын «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры негізінде талдап, сапа сындарының фольклор семантикасындағы өзіндік болмысы мен қолданысын анықтау мақсат етілді. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу нысанына алынған жырдағы сапа сындарының семантикалық құрылымындағы ерекшеліктерді анықтау және сапа сындарының фольклорлық мәтіндегі семантикасын танымдық тұрғыда саралау міндеттерінің шешімін табу көзделді.

Талдау әдістері. Мақала тақырыбының теориялық негізі осы бағыттағы ғылыми тұжырымдармен дәйектелсе, практикалық сипаты жыр мәтінінен алынған тілдік деректерге жасалған семантикалық талдаулармен нақтыланды. Осыған орай сапа сындарының семантикалық құрылымы лингвистикалық тұрғыда сараланып, заттану үдерісіндегі сапа сындарының семантикасындағы ерекшеліктер қарастырылады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Фольклор семантикасын лингвистикалық тұрғыда зерттеу лингвофольклористика ғылымының бүгінгі күнгі аса маңызды мәселелерінің бірі ретінде танылып, қазіргі кезде қазақ тіл білімінде өзінің өзектілігімен айқындалады. Жалпы фольклор тілі, оның қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуындағы маңызы туралы

ғалым Қ. Жұбановтың пікірін келтірсек: «Халық әдебиеті – халықпен құрдас, бірге жаса-сып келе жатқан кәрі нәрсе. Оның жаңалығы жарытусыз, бұрынғының үстіне жаңа бояу жағу түрінде ғана болады. Жаңа шығармасы да сол ескі тамырға көктеп өседі. Мұның бәрі өмір ағынының тігісін сөгіп, ыдыратқандай, халық өмірінде ұлы өзгеріс болмағанын көр-сетеді. Сонымен, атам заманда пайда болып, бір кезде жаңа болған, бірақ бүгінде тозған бір нәрсені, көнерген сөзді халық әдебиеті қайталап немесе болмашы бояу жағып алып сүй-рете береді. Халық әдебиетінің сақталатыны да, оның таусылмайтыны да осыдан келеді» [1, 265]. Мұндай сипат фольклор тіліндегі сапа сындарының семантикасынан да айқын көрініс тапқан.

Сын есімдердің өзінің анықтайтын сөзімен тығыз байланыста болуы олардың бел-гілі бір контексте түрлі мағынада қолданылуына әсер етеді. Сапалық сын есімнің мағына-лық топтарының ішінде түрлі семантикалық табиғатымен ерекшеленетіні – «қара» сын есімі. Мысалы:

- 1 Сарыбай тарту етті қырық қара ат,
Түстері бірыңғайдан өңкей пар ат.
Жіберді елшілікке елу кісі,
Мықтылар ел ішінде құйрық-қанат (Бабалар сөзі, 26-том, 13-б.);
- 2 Жаз болды сол арада көкек туып,
Мамырға аяқтасып келді жуық.
Мал төлдеп, көкке тойып аяқтанды,
Қара қатқак, қарлатқан кетіп суық (Бабалар сөзі, 26-том, 13-б.);
- 3 Баян қыз сұлу екен мақтағандай,
Қара қасы қағазға қақтағандай.
Сұңқардың форымындай мойыны бар,
Көзіне гауһар отын жақтағандай (Бабалар сөзі, 26-том, 14-б.);
- 4 Жүгірді жолбарыстар қара көріп,
Қорқақтар қалар еді бекерге өліп.
Ақыры Жандос бастап қарсы шауып,
Бет-бетімен кетісті телім болып (Бабалар сөзі, 26-том, 20-б.);
- 5 Бөктерлеп үлкен қара жолды көрді,
Алыстан шоғырланған норды көрді.
Ту алып, тұлпар мінген қара қалмақ,
Бірталай келе жатқан қолды көрді (Бабалар сөзі, 26-том, 21-б.).

Қара сын есімінің негізгі мағынасы – аққа қарама-қарсы түс [2, 477]. «Сөздікте» бұдан басқа да мағыналары берілген.

Жырдан келтірілген үзінділерде **қара** сапалық сын есімі *қара ат, қара қатқак, қара қас, қара жол, қара көру, қара қалмақ* тіркестерінің құрамында өзіне тән семантикалық си-патымен ерекшеленіп тұр. Бірінші, үшінші мысалдарда **қара** сөзі негізгі (түс) мағынасын-да (*қара ат – қара қас*), екінші мысалда «*жер беті тобарсыған, тоңазыған кез*» [2, 478] (*қара қатқак*) деген мезгіл мағынасында, төртінші мысалда «бір нәрсенің нобайы, пішіні» [2, 477] мағынасында қолданылған. Ал бесінші мысалда **қара** сапалық сын есімі өзінің бастапқы тура мағынасынан (түс атауы) бөлек, ауыспалы мағынада қолданылған. **Қара** сөзінің «*жүргінші көп жүретін үлкен жол*» [2, 477] мағынасы жоғарыда келтірілген бесін-ші мысалда көрініс тапқан. **Қара** сын есімі зат есіммен тіркесіп «*көп, мол*» мағынасында да қолданылады. Оған 5-мысалдағы «*қара қалмақ*» тіркесі құрамындағы *қара* сөзінің мағына-сы дәлел бола алады. Тілдік деректерден анықталғандай, сапалық мәнді білдіретін «қара» сөзі қоршаған дүниенің адам санасындағы бейнесі негізінде қалыптасып, нәтижесінде сол мағынаның аясында басқа бір туынды мағыналарға ие болған.

Талдауға алынған **қара** сапалық сын есімінің жырда көрініс тапқан мағыналары:

- 1) аққа қарама-қарсы түс: *қара ат, қара қас* т.б.
- 2) жер тоңазыған кез: *қара қатқақ*;
- 3) бір нәрсенің нобайы, сыртқы көрінісі: *қара көрін*;
- 4) көлем: *үлкен қара жол*;
- 5) көп, мол, сансыз: *қара қалмақ* т.б.

Қара сынының мағынасындағы мұндай ерекшеліктер оның мағыналық құрамындағы семаларына және сол семалар арқылы байланысатын сөзіне қатысты анықталады.

Қазақ тілінде сапа сындарын мағынасына қарай бірнеше топтарға бөліп қарастыруда ғалымдар олардың құрамындағы семаларға баса назар аударады. Мәселен, А.Ысқақов сапалық сын есімдердің «заттың түрі мен түсін (ақ, қара, қызыл, көк, сұр т.б.), *сыры мен сапасын* (жақсы, жаман, тәуір, нашар т.б.), *көлемі мен аумағын* (үлкен, кіші, ауыр, жеңіл т.б.), *дәмі мен иісін* (ащы, тәтті, күлімсі т.б.) білдіретін» түрлерін анықтаса [3, 168], **Н.Оралбай** сын есімнің **16 мағыналық тобын** көрсетеді [4, 137-138]. Адамның өзін қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды қабылдауы нәтижесінде қалыптасқан таным-түсініктері сапалық сын есімдердің семантикасына да ықпал етеді.

Лингвистика ғылымындағы қазіргі антропоэзеттік парадигмада сөз таптары, біріншіден, дүниені біздің танымымызбен қабылдау мен түйсіну ерекшеліктерін бейнелейтін, екіншіден, мәтін мен айтылым құрамында өздеріне тиесілі қызмет атқаратын ерекше когнитивтік-дискурстық құрылым ретінде қарастырылады [5, 6]. Сапалық сын есімдердің мұндай қызметі олардың заттануы нәтижесінде қалыптасатын синкретті бірліктердің қалыптасуынан айқын көрінеді.

Сын есімдердің семантикасына заттың түрлі белгісін білдіретін сөздер тобынан заттың нақ өзін білдіретін сөздер тобына ауысуы, яғни заттану үдерісі де әсер етеді. Бұл тұрғыда адъективті негіздің субстантивті сөздерге ауысуын сөз табының тек тұлғалық өзгерісі деп қана қарастыруға болмайды. Заттану үдерісінде сөз немесе лексеманың лексикалық мағынасы концептуалдық өзгеріске түсіп, нәтижесінде бастапқы тұлғасынан өзге грамматикалық қасиетке ие болады. Бұл өзгеріс оның тіркесімділігінен де көрініс табады. Жырдан алынған тілдік деректермен дәйектесек,

Мысалы:

Сарыбай салқын тартты сұмдық ойлап,

Қозады бір жаманға көңілі бойлап. (Бабалар сөзі, 26-том, 12-б.).

Жіберді елшілікке елу кісі,

Мықтылар ел ішінде құйрық-қанат. (Бабалар сөзі, 26-том, 13-б.).

Бермесе Тәңір өзі оған жәрдем,

Нашарлар әлдеқашан тұтылады. (Бабалар сөзі, 26-том, 21-б.).

Қамшылап ала бедеу жөнеледі,

Батырсынып, бәлденіп өнегелі. (Бабалар сөзі, 26-том, 41-б.).

Ала бедеу ойкастап ырғығанда,

Бурыл да бұлтақ қағып қарысады. (Бабалар сөзі, 26-том, 42-б.).

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы заттанған сапалық сын есімдер: жаман, мықты, нашар, ала бедеу, бурыл. Сапалық сын есімдердің заттану үдерісінде дүниенің тілдік категориялануы шынайы өмірді түрліше сипаттайтын сапа сындары мен зат есімдерді салыстыру арқылы анықталады. Бұл орайда заттанған сын есімдер бізді қоршаған әлемдегі адам танымы арқылы қабылданатын заттар мен құбылыстарды нақты заттық мәніндегідей түсіндіреді. Мәселен, жоғарыда келтірілген мысалдардағы жаманға көңілі бойлап, ел ішіндегі мықтылар, нашарлар тұтылады, ала бедеу жөнеледі, бурыл бұлтақ қағады тәрізді тіркестер құрамындағы заттанған сапалық сын есімдер зат есім арқылы (адам, жылқы) берілетін мағынаны дәлме-дәл сипаттап тұр.

Фольклор мәтіндеріндегі сапалық сын есімдер заттану арқылы концептуалданып, нәтижесінде сол затқа не құбылысқа тән, оның ажырамас бір бөлшегі болатын тұрақты белгілерді білдіреді. Заттанған сапа сындарының семантикасындағы тағы бір ерекшелігі өзі анықтайтын зат не құбылысты зат есімдер тәрізді қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде ғана сипаттап қоймай, сондай-ақ заттанған сапа сындары арқылы берілетін мағынада сол затқа не құбылысқа тән белгілердің ішінен сол затты не құбылысты ерекшелендіретін нақты бір қасиетін анықтайды. Мысалы:

Ала бедеу ойқастап ырғығанда,

Бурыл да бұлтақ қағып қарысады. (Бабалар сөзі, 26-том, 42-б.) деген үзіндіде *ала*, *бурыл* сын есімдері жылқы малына қатысты көп белгінің (түр-түсі, қасиеті т.б.) ішінен бөлініп алынған. Адам танымында да сипатталып тұрғаны – осы белгілер.

Адамның танымдық ойлауына сәйкес зат не құбылыстың барлық белгілері жинақталып келгенде, олардың ішінде аса маңызды бір ғана белгісі сөйлеушінің сол сәттегі коммуникативтік қызметін іске асыруға қатысады. Мәселен,

Сарыбай салқын тартты сұмдық ойлап,

Қозады бір жаманға көңілі бойлап. (Бабалар сөзі, 26-том, 12-б.).

Бермесе Тәңір өзі оған жәрдем,

Нашарлар әлдеқашан тұтылады. (Бабалар сөзі, 26-том, 21-б.) деген үзінділерде адамға, оның мінез-құлық, түрлі іс-әрекетіне тән көп белгілердің ішінен жаман, нашар сапа сындары (заттанған) алынған. Бұдан белгілі бір зат не құбылысқа тән белгілердің адам танымындағы болмысы заттанған сапа сындарының семантикалық құрылымында да көрініс тауып, нәтижесінде заттанған сапалық сын есімдер сипатталатын белгінің адам танымындағы көрінісін зат есімдердің тілдік табиғатына сәйкес түсіндіре алатындығы көрінеді. Бірақ заттанған сын есімдердің түпкі негізінде «зат», «субстанция» тәрізді онтологиялық категориясы бар зат есімдердің тілдік категориясына түбегейлі сәйкес келмейтіндігі ғылыми тұрғыдан дәлелденген.

Заттанған сын есімдер түрлі дәрежеде сипатталатын сын есім мен зат есімнің концептуалды құрылымындағы компоненттерге ие болады. Мұндай жағдайда заттанған сапа сындарының концептуалды сипаты сын есімнің семантикасындағы белгі мен тұтастық арқылы анықталады. Белгіден заттық мағынаға ауысу белгі мен сол белгіні жеткізушінің (зат, құбылыс) бір уақытта өзектелуімен байланысты. Мысалы: жаман адамға – *жаманға*; нашар адамдар – *нашарлар*; ала бедеу ат – *ала бедеу*; бурыл ат – *бурыл* т.б. Сапа сындары мен оның субстантивтерінің жалпы мазмұнын құрайтын мұндай дериваттар контексте тілдік тұрғыда интерпретацияланып, нәтижесінде заттанған сапа сындары арқылы берілетін белгі қандай да бір заттың сипаты емес, керісінше, жеке концепт ретінде түсіндіріледі, ал оны атайтын субстантив сол белгіге ие болатын затты белгілейді. Сонымен қатар оларда бағалаушытық мән де басым болады.

Сапа сындарының семантикасында кеңінен зерттеуді қажет ететін тағы бір мәселе – сапа сындарының семантикасындағы қарама-қайшылықтар. «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырындағы қарама-қайшы мәндегі сапа сындары грамматикалық түрлі құрылымдармен келеді. Мысалы:

Біраз күн аялдады ойнап-күліп,

Арық атын тастады семіз мініп. (Бабалар сөзі, 26-том, 24-б.);

Көрісіп үлкен-кіші жатыр жылап,

Бұларды сөге алмайды ешкім сынап. (Бабалар сөзі, 26-том, 45-б.);

Жақсы-жаман аралас,

Бір қатары қаралас. (Бабалар сөзі, 26-том, 48-б.);

Жақсы-жаман деместен,

Бәріне қояр ат, келін. (Бабалар сөзі, 26-том, 51-б.);

Үлкен-кіші, кәрі де
Батасын берді сыртыңнан,
Болсын деп аман асыл зат. (Бабалар сөзі, 26-том, 56-б.).

Тауасар шешен еді басшы болсын,
Ыстық-суық жол көрген бұрын жүріп. (Бабалар сөзі, 26-том, 14-б.).

Мұндағы *сын есім+zат есім* құрылымды қарама-қайшы мәндегі сапа сындары **арық ат**; *сын есім+етістік* – **семіз мініп**; *сын есім+сын есім* – **үлкен-кіші**; *сын есім-сын есім+етістік* – **жақсы-жаман деместен**; *сын есім-сын есім+zат есім* – **ыстық-суық жол**. Қарама-қайшы мәнді сапа сындарының мұндай құрылымдары жырда көркемдік қызметімен ерекшеленеді.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы қарама-қайшы мәндегі сапа сындарын айқындау сапа сындарына тән семантикалық функцияларды анықтауға мүмкіндік береді. Қарама-қайшы мәндегі арық-семіз, үлкен-кіші, жақсы-жаман, ыстық-суық сын есімдері контекстегі семантикалық функцияларына қарай да өзара бір-бірінен ажыратылады. Бұлардың ішінде арық-семіз, жақсы-жаман сын есімдері өзара контрарлық (арық - семіздеу- семіз; жақсы – нашар - жаман) қарсылыққа, ал үлкен-кіші комплементарлық қарама-қарсылыққа құрылған. Комплементарлық қарама-қарсылық комплементарлық қарама-қарсылықтан бір-бірін толықтыратын ортаңғы, аралық мүшелерінің (сөздер) болмауымен ерекшеленеді. Сондықтан үлкен-кіші сапа сындарының семантикалық қарама-қайшылығына градуалды сипат тән болмайды.

Фольклор тіліндегі сапалық сын есімдер бағалауыштық семантикасымен де ерекшеленеді. Мысалы:

- Балам-ау, қалай жұмбақ айтқан сөзің,
Мағыналы байқап тұрсам жай мінезің.
Сары атан ерні жырық – Сарыбай ғой,
Құба інген – қыз шешесі Гүлжан тезің. (Бабалар сөзі, 26-том, 26-б.).

Сол күні түс көріпті Қоған тағы,
Жаман ырым білініп оған-дағы.
Жеті қасқыр құтырған кез келіпті,
Тұс-тұстан өрт қаптапты қоламталы
Артынан қара бура аузын салып,
Халі кетіп қалтырап тым шошыпты.
Бір үлкен өрт қаптаған елге келсе,
Жанның бәрі үйінен ду босыпты... (Бабалар сөзі, 26-том, 39-б.).

Фольклор жанрларында аса кең мағыналық сипатқа ие болатын сары, құба, жаман, қара, үлкен сын есімдері атан, інген, ырым, бура, өрт зат есімдерінің бағалауыштық анықтауышы ретінде қолданылған. Бір ескеретін жағдай: берілген мысалдарда түс атауларын білдіретін сапалық сын есімдер (сары, құба, қара) түйе малының түрлеріне (атан, інген, бура) қатысты бағалауыштық мәнде тұр.

Қорытынды. Сонымен, фольклор жанрының бір түрі – ғашықтық жырлардағы сапа сындарының семантикасын кеңінен зерттеу халықтың рухани мол мұрасын, яғни ауыз әдебиеті туындыларын лингвистикалық қырынан толыққанды меңгеруге жол ашады. Ғалым А.Т.Хроленконың сөзімен айтсақ, фольклор тілін семантикалық тұрғыдан зерттеудегі «аса маңыздысы – фольклор сөзінің семантикалық құрылымының ерекшелігі туралы тұжырым» [6, 14]. Бұл зерттеу нысанына алынып отырған жыр тілінің семантикалық ерекшелігін морфосемантикалық тұрғыда анықтау үшін де аса маңызды.

Әдебиет тізімі

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 968 б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 4 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
- 5 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: РАН, 1997. – 331 с.
- 6 Хроленко А.Т. Семантика фольклорного слово. – Воронеж: Изд-во ВУ, 1992. – 132 с.
- 7 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. 26-том. – 2006. – 376 б.

Г.О. Сыздыкова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Семантика качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян сулу»

Аннотация. Лингвистическое изучение фольклорного языка является одной из важнейших задач в области лингвофольклористики, сформировавшихся на стыке наук.

В статье проанализированы семантические особенности качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян Сулу», рассматриваются значение и применение в семантическом пространстве фольклора.

Одна из частей речи, отличающихся по смыслу и употреблению в фольклорных текстах, – прилагательные. Семантический багаж качественных прилагательных в текстах фольклора определяется компонентами (семами) в их семантической структуре.

В жанрах устной литературы, в том числе в лиро-эпических текстах, прилагательные употребляются часто и носят важнейший семантический характер. Кроме того, это играет особую роль в создании картины мира в фольклоре, является представителем национальной культуры, традиций и обычаев в фольклоре. В связи с этим в ходе изучения семантики качественных прилагательных в фольклорном языке выявляется ряд важных проблем, касающихся семантики фольклора.

Ключевые слова: семантика, сема, когнитивно-дискурсивная, синкретная, адъективная, концептуальная, субстанция, дериват.

G.O. Syzdykova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantics of Qualitative Adjectives in the Work «Kozy Korpesh-Bayan Sulu»

Abstract. The linguistic study of the folklore language is one of the most important tasks in the lingo-folklore field, formed at the intersection of sciences.

The article analyzes the semantic features of qualitative adjectives in the work “Kozy Korpesh-Bayan Sulu” and considers the meaning and application of folklore in the semantic space.

One of the parts of speech differs in meaning and use in folk texts – adjectives. The semantic baggage of qualitative adjectives in folklore texts is determined by the components (semes) in their semantic structure.

In the genres of oral literature, including lyrical and epic texts, adjectives are often used and are of the most important semantic nature. In addition, it plays a special role in creating a picture of the world in folklore and is a representative of national culture, traditions and customs in folklore.

In this regard, the study of the semantics of qualitative adjectives in the folklore language reveals a number of important problems related to the semantics of folklore.

Key words: semantics, seme, cognitive-discursive, syncretic, adjectival, conceptual, substance, derivate.

References

- 1 G. Zhubanov. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. (Science, Almaty, 1999, 581 p.). [In Kazakh]
- 2 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. («Dike-Press», Almaty, 2008, – 968 p.). [In Kazakh]
- 3 A. Ysqaqov. Qazirgi qazaq tili. Morfologia [Modern Kazakh language. Morphology]. (Ana tili, Almaty, 1991, – 384 p.). [In Kazakh]
- 4 N. Oralbai. Qazirgi qazaq tilinin morfologiasy. [Morphology of the modern Kazakh language]. (Inzhu-Marzhan, Almaty, 2007, – 390 p.). [In Kazakh]
- 5 E.S. Kubrjakova. Chasti rechi s kognitivnoi toshki zrenia. [Parts of speech from the cognitive point of view]. (RAN, Moskva, 1997, - 331 p.). [in Russian]
- 6 A.T. Hrolenko. Semantika folklornogo slova. [The Semantics of the folklore word]. (Izd-vo WU, Voronezh, 1992, – 132 p.). [in Russian]
- 7 Babalar sozi. Zhyz tomdyq. [The words of the ancestors. A hundred volumes]. (Foliant, Astana, 2006. Volume 26, 2006, – 376 p.). [In Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Сыздықова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, профессор. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Syzdykova G.O. – Doktor of Philology, Prof. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

GTAMP 17.81.31

А.В. Таңжарықова, А.Н. Юсуп¹

Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: 'ayzhan.yusup@mail.ru)

Қазіргі қазақ поэзиясындағы киелі жердің мифопоэтикалық бейнесі

Аңдатпа. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап қазақ әдебиеттану ғылымы өзінің даму ерекшелігі жағынан біршама трансформациялық өзгерістерге ұшырады. Сол себепті көркем әдебиеттің фундаментальды мәселелерін оңтайлы шешуде мифопоэтика алдыңғы қатарға шықты. Қазіргі көркем әдебиеттегі мифопоэтикалық бағдар қаламгерлер шығармашылығындағы жалпы көркем-эстетикалық көріністерді суреттеумен қатар ақын-жазушылардың шығармаларындағы түрліше адами-философиялық ізденістерді де сипаттайды. Сондықтан бұл мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы киелі жерлер образының мифопоэтикалық негіздері қарастырылады. Яғни қазіргі қазақ поэзиясындағы мифологиялық танымға негізделген, шығарманың біртұтас құрылымдық жиынтығына айналған киелі жерлердің символдық-мотивтік, хронотоптық көрінісі сипатталады. Соған сәйкес ең алдымен киелі жерлерге қатысты адамзат танымында қалыптасқан басты ұғым-түсініктер мен нақты семантикалық қолданыстар мәдениет пен әлеуметтің константты үлгісін жасайды.

Түйін сөздер: миф, киелі жерлер, мифопоэтика, әдеби хронотоп, символ, мотив.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-115-120>

Кіріспе. XX-XXI ғасырда әлемдік білім және ғылым кеңістігінде мифке деген қызығушылық артты. Оның мән-маңызы өнер мен мәдениет, ғылымның әр саласында (әдебиет, музыка, археология, тарих, палеонтология, опера, кино, т.б.) айқын көрініс тапты. Қазіргі таңда әдебиет пен өнер тарихи даму ерекшелігі жағынан трансформациялық өзгерістерге ұшырауда. Сол себепті көркем әдебиет пен өнердің фундаментальды мәселелерін оңтайлы шешуде оның мыңжылдықтар бойы қалыптасқан даму эволюциясын есепке алмау мүмкін емес. Мұндай жағдайда екі аралықты байланыстырушы рухани жәдігер ретінде миф алдыңғы қатарға шығады. Ол ең алдымен адамзат табиғатының мақсат-мұраты мен арман-тілегін жеткізуші құрал ретінде мәдениет пен әлеуметтің константты үлгісін жасайды. Әр кезеңдерде мифтің ғажайып әлеміне көптеген сөз зергерлері жүгінген. Атап айтқанда, әлем әдебиетінде Т.Уильямс, Ж-П Сартр, Франц Кафка, П.Гауптман, Т.Манн, Х.Борхес, Г.Маркес, Х.Кортасар, т.б., орыс әдебиетінде Н.Гоголь, А.Чехов, М.Булгаков, В.Распутин, т.б., қазақ әдебиетінде М.Жұмабаев, І.Жансүгіров, О.Бөкей, Т.Әбдік, А.Алтай, Р.Мұқанова өз шығармаларында мифтік образдарды, аңыз-әпсаналардың сюжеттік желісін пайдаланған.

Зерттеу мақсаты. Мифтік таным бағзы замандардан қалыптасқан әлемді танудың ертедегі формаларын синкретизмде көрсетеді, қайта жаңғырудың түрлі сатысын бейнелейді. Оның барлығы түп мәнісінде сакральдылық құндылыққа әкеледі. Бұл мәселелердің барлығы әдебиет теориясындағы мифопоэтикада сипатталады. Ал мифопоэтика дегеніміз сөз зергерінің қоршаған әлемді тұтастықта жасаған моделін, соған сәйкес оның мифтік танымына сай жүзеге асырылған символдар жүйесі мен басқа да поэтикалық категорияларды қамтитын поэтика. Біздің бұл мақаладағы негізгі мақсатымыз – қазіргі қазақ поэзиясындағы *киелі жерлер* образының мифопоэтикалық негіздерін зерделеу.

Мәселенің зерттеу тарихы. Қазақ – ежелден «кие», «қасиет» деген ұғымдарға аса мән берген халық. Ауызекі сөйлеу барысында қолданылатын «бір нәрсенің киесі ұрады» деген қолданыс әр қазаққа етене таныс. Себебі, ата-бабаларымыз ерте кездерден кейбір табиғи апаттар мен құбылыстарды, отты, жерді, тіпті кейбір жан-жануарлар мен құстарды, тұрмыс-тіршілікке қажетті заттар мен құралдарды «киесі бар» не киелі, қасиетті деп қастерлеген. «...Осы аталғандарды құрмет тұту, ырым-жорасын жасап тұру адам баласына

байлық пен бақыт-құт әкеледі деп түсінеді. Ал осы кәделерді ұстамау, киелерді құрметтемеу жоқшылыққа душар етеді... Киенің ашуы, қаһары кесір деп аталды» деп ойлаған [1, 27]. Сол себепті дана бабаларымыз көне замандардан киелі мекендерге рухани күш беруші, адам жанын тазартушы жер деп қараған. Қазақ тіліндегі сакральды атауларды зерттеуші А.Керімбаев «Табиғат» макротобына жататын сөздерді үшке бөледі: 1) киелі географиялық нысандар (тау, жота, өзен-көл, қорғандар, т.б.); 2) ғарыштық денелер атауы (күн, ай, жұлдыздар, т.б.); 3) өсімдіктер атаулары (ағаштар, шөптер, т.б.) [2.]. Біз өз жұмысымызда киелі жерлердің көркем әдебиеттің нысаны ретінде сакральды образға айналу үрдісі мен олардың қазақ жеріндегі аймақтық-мекендік маңызын ескере келе былай деп жіктедік:

1. Киелі таулар (Алтай, Ұлытау, Ордабасы, Қазығұрт, Толағай, т.б.);
2. Әулиелі үңгірлер мен обалар (Шыңғыстаудағы Қоңыр әулие үңгірі, Баянауылдағы әулиелі үңгірлер, т.б.);
3. Әулиелі жерлер (қорғандар мен мазарлар);
4. Әулиелі тастар (Тарбағатайдағы әулие тастар, Тамғалы тас, балбалтастар)
5. Киелі сулар (Арқадағы Бурабай көлі, оңтүстегі Жылаған ата өзені, шығыстағы Ертіс өзені, батыстағы Жайық өзені, Атасу, т.б.);
6. Әулиелі бастаулар (Қатынқарағай, Марқакөлдегі әулиелі бастаулар);
7. Киелі ағаштар (Жаркенттегі киелі ағаш, шығыстағы Қамысты мекеніндегі әулие тал, Ақсуаттағы Жалғызтал мекені, т.б.);
8. Киелі құдықтар (Маңғыстаудағы Масат ата құдығы, Шымкент өңіріндегі Укаша ата құдығы, т.б.)
9. Виртуальды санадағы мекендер (ғұн заманындағы Ергенекөн, түркі дәуіріндегі Өтүкен, Асанқайғы іздеген Жерұйық).

Аталған киелі нысандардың барлығы қазіргі қазақ поэзиясында символдық-бейнелілік көрініс тапқан.

Мәселенің талқылануы. Қазіргі қазақ поэзиясының мифке бағытталу үрдісінің өзіндік логикалық мотивтері мен себептері бар. Тәуелсіздік алғаннан бері қазақ әдебиетінің де ақтаңдақ беттері ашылып, ақын-жазушылар шығармашылығында еркіндік бой алды. Авторлардың өзін-өзі тану үдерісі **адамзат – уақыт – мәңгілік** контекстінде жүзеге асты. Осы үдеден шығу мақсатында жекелеген авторлар қайтадан түрлі мифтер мен ғұрыптарға, ежелгі символдар мен архетиптерге жүгіне бастады. «Әдеби энциклопедиялық сөздікте» зерттеушілер қазіргі әдебиеттегі көркем мифологизмге деген қызығушылықтың мынандай негізгі белгілерін атап көрсетеді: «В современной литературе можно выделить следующее более или менее «радикальные» типы художественного мифологизма: 1. Создание художником своей оригинальной системы мифологем; 2. Воссоздание глубинных мифо-синкретических структур мышления; 3. Реконструкция древних мифологических сюжетов, интерпретированных с большей долей вольного «осовременивания», 4. Введение отдельно мифологических мотивов или персонажей в ткань реалистического повествования, обогащение конкретно-исторических образов универсальными смыслами и аналогиями; 5. Воспроизведение таких фольклорных и этнически самобытных пластов национального бытия и сознания, где еще живы элементы мифологического мирозерцания; 6. Притчеобразность, лирико-философская медитация ориентированная на изначальные, архетипичные константы человеческого и природного бытия: дом, хлеб, очаг, дорога, вода, гора, детство, страость, любовь, болезнь, смерть и т.п.» [3, 224]. Дәл осылай ақын-жазушылар шығармашылығында мифопоэтикалық көріністердің берілуі көркем шығармада түрлі аңыз-эпсаналар мен мифтердің, архетиптер мен символдарды енгізу тәсілдерін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге қазіргі әдебиеттің синхронды және диахронды аспектілерде даму үрдісін де сипатайды. Әсіресе, қазіргі қазақ поэзиясында архетиптік бейне ретінде киелі жерлер мифопоэтикалық контекспен жиі беріліп жүр. Киелі жерлердің мұндай сипатта

берілуі ең алдымен адамзат баласының болмысты тануға деген құлшынысынан, сонымен қатар киелі нысандарға деген тәу ету мотивінен көрінеді. А.Шәріп ұлттық әдебиеттегі киелі жерлердің мифопоэтикалық көрінісін былай деп түсіндіреді: «...Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымындағы атамекенді ардақтау, аялау сезімі көне түркілік кезеңде көшпенділердің мифтік-поэтикалық ойлау жүйесіне орайлас, Жер-Анаға (Ергене қон, Өтүкен) табыну тұрғысында қалыптасқан «қоныс – құт – құдырет» формуласына тәуелді» [4, 88 б.]. Мәселен, ақын Қазыбек Иса «Укаша әулие басындағы құдық немесе ер кезегі үшке дейін» деген өлеңінде Түркістан өңіріндегі киелі мекен болып есептелетін әулие құдықты жырға қосады. Өлеңде ақын киелі құдықты көпшілік қауым зиярат етіп баратын нысан ғана емес, сонымен бірге адам жанын тазартатын, бойына күш-қуат беретін жер, мифтік энергияның қайнаркөзі ретінде суреттейді. Киелі мекенге тәу етіп барған ақын тағдыр сынағынан өту үшін құдыққа үш мәрте шелек тастайды. Қауға тастағанда шелегі екі рет бос қайтқан ақын іштей налып, өзінің көңіл-күйін былай деп сипаттайды:

...Алдымен жұрт ақындықты сөз етті,
Сөйтіп, маған алғаш берді кезекті;
Шырылдатты-ау шырай бермей шыңырау,
Сусыз... қайтіп өшірем өрт өзекті?.. –
Бұл жолы мен бола алмадым деп епті,
Екінші рет қайта салдым шелекті,
Сыйынғанмен... сырт берді ме, Жасаған,
Су шықпады... Айтам елге не бетті?.. [5, 30 б.].

Қ.Иса өлеңінде мифтік аңызға желі болған Укаша әулие құдығының сыры қайтадан жаңаша сипат алып, рухани тазарудың кодтық белгісі ретінде көрініс табады. Соның нәтижесінде ақынның әулие құдықты құдырет санауына байланысты әлемді танудағы авторлық моделі қалыптасады. Бұл модельде негізгі рөл әулие құдыққа тиеселі. Яғни әулие құдықтың образы ақынның өлеңінде бұрынғының жаңғырығы және қазіргі кездегі тіршіліктің мәні ретінде суреттеледі. Ол рухани жағынан таза, сакральдылық мағынаға ие. Ақын тілегін тілеп, үшінші рет қауға салып шелекті тартқанда, оған су беріледі. Өзінің бойы тазарып, рухтанып, бойына күш-қайрат біткенін ақын былай деп жырлайды:

...Бойды шарпып жатқан кезде зор жалын,
Бос кетер ме ойлаған бұл болжамым?
Солқ еткенде салмақ тартып қыларқан,

Солқ етті ғой қуаныштан сол жағым... –дейді. Бұл жерде ақын әдеби хромотоп негізінде ерте кезден мифтік қасиетімен белгілі киелі нысанның қазіргі кезеңдегі жалғастығын шендестіріп, бүгінгі рухани таным тұрғысынан параллель бейнелейді.

Негізінен әлемдік әдебиетте авторлық мифопоэтикада «мәңгілік тақырып» ретінде бейнеленетін архетиптер де қазіргі шынайы өмірдің коллизиясы ретінде ерекше қолданыс табады. Поэзияда сондай көрініс тапқан киелі нысандардың бірі – киелі ағаштар. Халық ауыз әдебиетінде кейіпкерлердің ағаштар мен гүлдерге келіп мұңын шағуы, сырын айтуы түрлі кейіптеулер мен мінездеулер арқылы беріледі. Себебі түркілерде ағашқа табыну мотиві ерте дәуірлерде-ақ қалыптасқан. Ағашты адам жанының жартысы деп түсінген бабаларымыз қайтыс болған адамның жаны ағаштың қуысын мекендейді деп түсінген-мыс. Б.Қанарбаева айтып көрсеткендей: «...Ешқандай тіршілік белгісі жоқ сусыз жерлерде өз бетінде жайқалып өсіп тұрған ағаштарды «киелі» деп табынған. Ондай ағаштарда қасиет бар деген сеніммен мал сойып құрбандық шалып, бастарына түнейтін болған. Оның тағы бір себебі адам өлгенменде оның жаны (аруағы) өмір ағашымен бірігіп өмір сүріп жатыр деген ұғымды қалыптастырған. Сондықтан әулие ағаштардың басына түнеп, құрбандық шалуға келгендер бойларындағы кеселдерден құтылу үшін түрлі тілектер тілеген...» [6, 126 б.]. Осылай ағашты кие тұту мотиві Ж.Әскербекқызының «Жалғыз тал»

өлеңінде де байқалады. Жалпы ағаш культі жайлы түсініктер барлық халықтарға тән. Ол ұғым негізінен ағашты әлем кеңістігі деп түсінуден қалыптасқан. Әлемдік мифологияда ағаш өлілер мен тірілер әлемін жалғастырушы дәнекер ретінде бейнеленеді. Яғни ағашпен тілдесу, оған мұң-сырын айту, оның бұтақтарына шүберек байлау арқылы өлілер рухымен табысып, тірілердің назын жеткізу ерте кезден-ақ қалыптасқан дәстүр десек те болады. Ақын жапанда өскен жалғыз талға өзінің сырын айтып, былай деп ақтарылады:

Жалғызтал,

Жапанда бітіп жабықтың ба екен,

Жалғыздық көріп, жабықтың ба екен,

Жапырақтарын жамырай жылап,

Жалғыз жолаушыны налыттың ба екен... [7, 10]. Бұл жерде жалғызталға арнау айту арқылы ақын адам өміріндегі жалғыздық сарыны жайлы да баяндайды. Ақын мифологиялық образға қарата айтқан арнауында оған жаңа мән үстеп, қазіргі мазмұнына сай форма тудырады. Ақын жалғызталға айтқан сыры арқылы өзінің болмыс-бітімінен де хабар береді. Егер әлеуметтен жырактанатын болсам, «жапанда өскен жалғызталды далама кетемін» деп ой қорытады:

Жалғызтал, болдың ба бабама мекен,

Сусаған жүрек нәр ала ма екен?!

Кінәмшіл көңіл түңілсе бір күн,

Жалғыз тал өскен далама кетем» [7, 10].

Ақынның жырлауында дала мифологемасы кеңістік-уақыт континуумы ретінде кие мен қасиетке ие ата-бабалардан қалған асыл мұра. Ол лирикалық кейіпкер танымында адамға сенім ұялатады, рухани мұрат сыйлайды, жан мен тәнді тазартады.

Қазіргі кезде ақындар өз өлеңдерінде мифті бастапқы таза қалпында болмаса халық арасында сақталған күйінде алмайды. Қайта бүгінгі өмірмен астастыра, салыстыра суреттейді. Соған сай көркем әдебиеттегі қалыптасқан мұндай үрдіс постмодернистік сипат алуда. Ақындар мифопоэтикалық образдарды өз шығармасында енгізуде ескі сарынды қайталау, еске түсіру мақсатында қолданбайды. Керісінше жас ұрпақтың санасын оятып, ұлттық жадыны жаңғыртуға ден қояды. Поэзияда ақын қолданған мифопоэтикалық образдар жаңа мағынаға ие болып, жаңаша көрініс табады. Ол авторлық қолданыста өзінің бастапқы қалпынан да өзгеше сипат алып, тереңірек мән-мағынаны иеленеді. Мәселен, А.Темірбай өзінің Көкшетау туралы жазған арнау өлеңдерінде «анасының анасы мекен еткен, әкесінің әкесі қоныс еткен» Көкшетауды ерекше қасиетке ие, «өте пәк, өте кербез, өте керім, Мекке мен Мәдинадай киелі мекен» ретінде символдық образ дәрежесіне көтереді. Өйткені, әлем мифологиясында әрбір тау шексіз жаңару мен жаңғырудың, қайта түлеудің бейнесі ретінде магиялық күшке ие. Соған сай адам танымында таудың қалыптасқан концептуалдық семантикасы да әртүрлі десек те болады. Ақын өлеңінде Көкше тауы кешегі мен бүгінді, өткен мен болашақты жалғастырушы кеңістік ретінде рухани және табиғи әлемді байланыстырады. Ол былай деп жырлайды: Көзіме Көкшетау боп көрін бақыт,

Тірімде тілегімді орындатып.

Мен сенің топырағыңды жер астынан,

Сүйеніп, сүйем мәңгі өліп жатып» [8, 17].

Ақын үшін тау өліден қайта тірілудің символы, бағыт-бағдар беруші темірқазық, жол көрсетуші шамшырақ іспеттес. Сол себепті ол «кеудемді Оқжетпес қып тіп-тік ұстап, Басымды Жұмбақтас қып көтеремін» деп мифопоэтикалық образ жасап, тау мен тасты тірілтеді, тау-тасқа айналу сарынын көркемдік поэтикалық құрал ретінде пайдаланады. Ақын поэзиясында тау жаратылыс әлемінің үш бөлігін (тау шыңымен таласқан көк аспан, адамзат табанының тұғыры кара жер, мәңгілік мекен жер асты) біріктіріп тұрған мифологема ретінде жинақтық функциясымен ерекшеленеді.

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазіргі қазақ поэзиясындағы мифология мен реалистік өмірдің тұтасуы көркем әдебиетте жаңаша түр қалыптастырады. Ақындар киелі жерлерді мифопоэтикалық формада бейнелеу арқылы лирикалық кейіпкер әлемін өзгертіп, әлемді тануға байланысты әмбебап түсініктерді дүниеге әкеледі. Поэзиядағы киелі нысандарға қатысты түрлі символдық мотивтер мен қолданыстар дәстүрлі мифология символдарының модификациялануына әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ бақсы-балгерлері: / Құрастырған Ж.Дәуренбеков, Е.Тұрсынов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
- 2 Керімбаев А. Қазақ тіліндегі сакаральды атаулардың этнолингвистикалық сипаты. / Фил.ғыл.кан.дәр.алу үшін жаз.дисс. - Алматы, 2007. – 134 б.
- 3 Литературный энциклопедический словарь / Под общей ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. Редкол.: Л.Г. Андреев, Н.И. Балашов, А.Г. Бочаров и др. – Москва: Советская Энциклопедия, 1987. – 752 с.
- 4 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея / А. Шәріп – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
- 5 Қазыбек И. Қызыл жыңғыл: Жыр кітабы. / И. Қазыбек – Астана: Фолиант, 2002. – 132 б.
- 6 Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. / Б. Қанарбаева - Алматы: «Жазушы», 2004. – 288 б.
- 7 Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. / Ж.Әскербекқызы – Алматы: Жазушы, 2007. – 240 б.
- 8 Темірбай А. Автопортрет. / А. Темірбай – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 258 б.

А.В. Танжарыкова, А.Н. Юсуп

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Мифопоэтические мотивы сакральных мест в современной казахской поэзии

Аннотация. С момента обретения независимости казахская литература претерпела некоторые трансформационные изменения в своей специфике. По этой причине мифопоэтика вышла на передний план в решении фундаментальных проблем художественной литературы. Мифопоэтическая ориентация в современной художественной литературе наряду с общими художественно-эстетическими проявлениями творцов описывает различные человеко-философские исследования в произведениях поэтов и писателей. Именно поэтому в данной статье рассматриваются мифопоэтические основы сакрального пейзажа в современной казахской поэзии. Для него характерны символические мотивы, хронотопические проявления сакральных мест, основанные на мифологических знаниях в современной казахской поэзии, ставшей единой структурой произведения. Соответственно, основные понятия и конкретные смысловые практики, формируемые в познании сакральных мест, являются прежде всего константами культуры и социальности.

Ключевые слова: миф, священные места, мифопоэтика, литературный хронотоп, мотив.

A.V. Tanharykova, A.N. Yusup

Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Mythological-Poetic Basis of Sacred Places in Modern Kazakh Poetry

Abstract. Since independence, Kazakh literary science has undergone some transformational changes in its specifics. For this reason, the mythic philosophy came to the fore in solving the fundamental problems of fiction. The mythic-poetic orientation in modern fiction, along with the general literary and

aesthetic manifestations of the creators, describes various human-philosophical studies in the works of poets and writers. That is why this article discusses the mythological and technical foundations of the sacred landscape in modern Kazakh poetry. It is characterized by symbolic motifs and chronotopic manifestations of sacred places, based on mythological knowledge in modern Kazakh poetry, which has become a single structure of the work. Accordingly, the basic concepts and specific semantic practices, formed in the knowledge of sacred places, are primarily constants of culture and sociality.

Keywords: myth, sacred places, mythic poetics, literary chronotope, symbol, motive.

References

- 1 Qazaq baksy-balgerleri / qurast. J. Daurenbekov, E. Tursynov [Kazakh master talents / Comp. J. Daurenbekov, E. Tursunov]. (Ana tili, Almaty, 1993, 224 p.). [In Kazakh]
- 2 Kerimbaev A. Qazaq tilndegi sakraldy ataulardyn etnolingbistikalyk sipaty / fil. gyl. kand. dar. alu yshin jaz. diss. [Ethnolinguistic character of sacral names in the Kazakh language. Candidate of Philological Sciences] (Almaty, 2007, 134 p.). [In Kazakh]
- 3 Literaturnyj ehnciklopedicheskij slovar' / Pod obshchej red. V.M. Kozhevnikova, P.A. Nikolaeva. Redkol.: L.G. Andreev, N.I. Balashov, A.G. Bocharov i dr. [Literary-encyclopedia dictionary (L.V. General, V.K. Kozhevnikova, P.N. Nikolayeva, Redkol: L.G. Andreev, N.I. Balashov, A.G. Bucharov and others)]. (Encyclopedia, Moscow, 1987, 752 p.). [in Russian]
- 4 Sharip A. Qazaq poehziyasy zhane ulttyq ideya [Kazakh poetry and national idea]. (Almaty, 2000, 336 p.). [In Kazakh]
- 5 Kazybek I. Qyzyl zhyngyl: ZHyr kitaby [Red Junction: Collection of verses]. (Foliant, Astana, 2002, 162 p.). [In Kazakh]
- 6 Kanarbaeva B. Qazaqtyn nanym-senimderinin fol'klordagy korinisi [Views of Kazakh beliefs in folklore]. (Writer, Almaty, 2004, 288 p.). [In Kazakh]
- 7 Askerbekkyzy J. Qaz qanatyndagy gummyr [Life on the wings of a bird: verses and poems]. (Writer, Almaty, 2007, 240 p.). [In Kazakh]
- 8 Temirbai A. Avtoportret [Self-portrait]. (Kazygurt, Almaty, 2005, 258 p.). [In Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Таңжарықова А.В. – Филология ғылымдарының докторы, Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауым. профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық проспектісі 13, Алматы, Қазақстан.

Юсуп А.Н. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті «6D021400 – Әдебиеттану» мамандығының 2-курс докторанты, Достық пр. 13, Алматы, Қазақстан.

Tanharykova A. V. – Doctor of Philology, Associate Professor of Kazakh and literature Department named after Academician S.Kirabaev, Abay Kazakh National Pedagogical University, Dostyk ave., 13 Almaty, Kazakhstan.

Yussup A.N. – 2 rd year PhD student of specialty «6D021400 – Literary Studies» of Abay Kazakh National Pedagogical University, Dostyk ave., 13 Almaty, Kazakhstan.

XFTAP 17.82.32

Р.С. Тұрысбек¹, Э.Қ. Мәтібаева²

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹rst58@mail.ru, ²m.k.emikon@mail.ru)

Шағын жанрдың көркемдік әлемі (Д. Досжан әңгімелері бойынша)

Аңдатпа. Мақалада көрнекті қаламгер Дүкенбай Досжанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жазылған әңгіме, хикаяттары, ондағы қоғам мен адам, заман шындығы кең көлемде талданады. Жазушы шығармашылығындағы тақырыптық ерекшелік, жанр жүйесі, көркемдік-эстетикалық құндылықтар мәні де сөз етіледі. Жазушы еңбегі мен шығармашылық мәселесіне де тиісінше орын беріледі. Қаламгердің шығармашылық мұрасы, ондағы адам өмірі мен еңбегі, жанр мүмкіндігі мен көркемдік құндылықтары, мәтін құрылымы, образ жасау жолдары, тіл мен стиль сипаттары, соңында қалған мұралары ұрпаққа үлгі, келешекке аманат. Ендеше, оның туындыларын талдап, әдебиет әлемінен әлі де болса тереңірек орын беру – міндет.

Түйін сөздер: жазушы, тақырып, жанр, көркемдік, мәтін, эстетика, тіл.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-121-128>

Кіріспе. Ұлттық әдебиеттануда жазушы еңбегі мен шығармашылығына кең орын беріледі. Бұл реттен келгенде, көрнекті қаламгер Дүкенбай Досжан шығармашылығы, әсіресе шағын жанрдағы туындыларының әлеуметтік мәні, тақырыптық жүйесі, көркемдік арналары арнайы сөз етуге, кеңінен қарастырылуға мол мүмкіндіктер береді.

Ойға алсақ, болашақ қаламгер орта мектептің 7-сыныбын бітірген жылы орыс жазушысы Гогольдің «Өлі жандарына» еліктеп пьеса жазады. Артынша Пушкиннің «Руслан және Людмила» поэмасына ұқсас сарында дастан жазып шығады. Осылайша, оның әдеби шығармашылыққа деген құштарлығы оянады.

Мектепті үздік бітіріп, Алматыдағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетіне түседі. Онда Мұхтар Әуезов, Есмағамбет Ысмайлов, Бейсенбай Кенжебаев, Мәулен Балақаев, Ханғали Сүйіншәлиев, Асқар Тоқпанов, Ісмет Кеңесбаев, Мұхаметжан Қаратаев, Зейнолла Қабдолов сынды қара сөз зергерлерінің дәрісімен сусындап, білімін жетілдіреді. Алғашқы туындысы 15 жасында жарық көрген Д. Досжан, бертін келе 19 жасында, яғни 1961 жылы республикалық «Лениншіл жас» газетінде Асқар Тоқмағамбетовтің алғысөзімен бір топ өлеңдерін жариялайды. Болмысына адамзат баласына қажетті сезімдердің, өнердің, таланттың, дарындылық пен даралықтың тұтас табиғатын бір-ақ жиып алған жазушы араға уақыт суытпай бірінің артынан бір жаңа туындыны жарыққа шығарады. Қиялын қанат, арманын арғымақ ете отырып, «Ұста», «Тобылғы» әңгімелерімен шығармашылықтың шыңына өрлей береді. 1971 жылы «Жусан мен гүлдер» кітабы шықса, 1972 жылы Қазақстанның миллиард пұт астық жинауы туралы «Дән», «Диқан» очерктері үшін Қазақстан Орталық партия комитеті мен Үкіметінің марапат қағазын алады.

Зерттелу нысандары. Авторлық жазбаға назар аударсақ, өзінің пенделік ғұмырында 11 роман, 22 хикаят пен 100-ден астам әңгіме жазған қаламгер ұлт мақтанышына айналды. Тіл табиғаты бай, шұрайлы келетін жазушының ең көп оқылатын автор екендігі де оның шығармашылығының көркемділігімен байланысты. Ол – астарлы шындықты бағамдайтын шыншыл қаламгер, қоғамдағы өткіртақырыпты дөп басып жазатын жазушы. Бұл ретте зерттеушілер оның шығармашылығын үш салаға бөліп қарастыратынын ойға алған жөн. Айталық, *бірінші:* көне ғасыр қойнауынан ер түрік рухын тірілткен 60 жылдар басындағы тарихи тақырыптағы – «Жібек жолы», «Отырар», «Фараби» шығармалары. *Екінші:* бодандық бұғау мен шенеуніктер езгісі зардабынан мінез экологиясына ұшыраған

өмірзая ұрпақтар образдарының галереясы – «Зауал», «Дария», «Табалдырығыңа табын», «Жолбарыстың сүрлеуі», «Кісі ақысы» кітаптары. Ал үшіншісі: ғажайып адамдар ғұмырын көркем тілмен сөйлеткен сериялық кітаптар қатарына – «Мұхтар жолы», «Абайдың рухы», «Алыптың азабы» кітаптары енеді [1, 62].

Осы орайда Д. Досжанның Ұлттық қауіпсіздік комитетінің 60 жылдай жабулы тұрған мұрағатына алғаш кіріп, сот құжаттары желісімен 1992 жылы «Абақты» атты дерекнама кітабын жазғанын айта кеткен жөн. Артынша, 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің қырғынының қанды ізімен – «Алаң» романы дүйім жұртқа жол тартты. Біздіңше, бұл туындылар тақырыптық мәнімен, елдік-ерлік рухын асқақ көрсетуімен, бастысы жанр жүйесі мен көркемдік өрісті, танымал тұлғалардың өмір-тағдырын дәлелді де нақты, нанымды суреттеуімен құнды болып табылады.

Нәтижелері мен талдаулар. «Дүкенбай Досжан қолтаңбасының ерекшелігі: дүниені суретпен көреді, аллегория, шендестіруге жиі жүгінеді. Тіл құнары бай. Көбіне магиялық реализм әдісімен жазады. Кейіпкердің ішкі жан сарайын ашуда – ой ағынына, пәлсапалық түйін түюге, максималистік көзқарасқа басымдықпен қалам тербейді» [1, 6] Бұл жай ғана анықтама емес, расында солай. Осы ретте, Әбіш Кекілбаевтың Д. Досжанға арнап: «Жазушының суретшілігі басым, сөздің ішіне түсіп жазатын қазбагер жазушы» дегені ойға оралады. Дүкенбай Досжанның қаламы жазбаған, сиясы тимеген тақырып жоқтың қасы деуге болады. «Ол жеке бастың қамын күйттемей, әдебиетке адал қызмет ете отырып, аса төзімді, аса бейнетқор, ақжарқын кейіпкерлер галереясын жасады. «Өмір сүру – өнер», «...әр тағдырдың өз шындығы бар», «ақын – жаратқан иенің жердегі көзі», «жікшіл адам жартыкеш» секілді көптеген ой оралымдарын туғызды» [2].

Жазушының тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген – 1997 жылы «Алыптың азабы», 2000 жылы – «Дала гладиаторлары», 2005 жылы – «Ақ Орда» романы, «Үш тағдыр», «Балалықпен тілдесу», «Диолог с детством» туындылары баспа беттерінде жарияланса, ал 2006 жылы – «Жан тәтті», 2007 жылы – «Астананың бас архитекторы», 2008 жылы – «Жазмыштың формуласы», «Абайдың рухы», 2009 жылы – «Терезенің жарығы», «Когда я умирал» атты кітаптары шықты. Бұл еңбектердің қай-қайсысы да ізденіс пен еңбектен тұратыны ақиқат.

Теориялық тұрғыдан талдар болсақ, А. Байтұрсынов: «...Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: біріншісі – ақылға, екіншісі – қиялға, үшіншісі – көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі – түю, талғау» [3, 10] дейді. Осыны назарға ала отырып, Д. Досжанның сөз өнері аталған үш негізге – жинақы ой, композиция, тың идеялармен барып орнығатынын, қиялымен меңзеп, ақылымен ұғына отырып, көңілімен ою түюге жүгінетінін байқау әсте қиынға соқпайды. Анығында жазушы шығармашылығында шағын жанрдағы туындылары өзінше әлем, өзгеше өрнек құрайды. Мұның барлығы да оның даралық сипатын білдіреді.

«Шығарманың белгілі бір жанр аясында болуы – жай ғана нәрсе емес. Жанрдың ерекшелігі шығарманың бүкіл көркемдік болмысын айқындайды. Бір сюжет әртүрлі жанрда әр түрлі шығарма береді. Ол шығармалардың көркемдік сипаты, эмоционалдық күш-қуаты жанрдың қасиеттеріне байланысты» [4, 17]. Д. Досжанның шығармашылығындағы жанр жүйесі, көркемдік-эстетикалық құндылықтары ұтымды жасақталған деуге болады. Жанр дегеніміз – шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелеу, өрілу тәсілдері болса, қаламгер әңгімелеріндегі құрылым, сюжеттің ретті баяндалуы, олардың бір-бірімен ұтымды байланысуы анық көрінеді.

Мысалы, «Ине ұшындағы өмір» хикаятындағы оқиғаның басталуы, қызған шағы, бас кейіпкердің дертті жұқтырып өмірінің астан-кестені шығуы (шиеленісуі), оның себептері мен салдарын іздеуі, сүйіктісіне қосыла алмай арманда кетуі. Әңгіме басында бір рет

аты аталған грузин жігіті Жұманың оқиға соңында дйттеген мақсатына жетіп, еріксіз күле беруі. Оқырманға екіұдай ой салып қояды автор. Айбар ауыр дертті абайсызда жұқтырды ма, әлде қасақана жасалған нәрсе ме?

Онда негізінен заманның өзекті болған мәселесі, ғасыр дерті – СПИД ауруы жайында егжей-тегжейлі ақпарат беретін жазушы, адамзаттың тағдыр алдындағы әлсіздігі, дұрыс жүріп-тұру, адал өмір сүру, махаббат пен ғадауат, тіршілік пен өлім мәселелерін қозғайды. «...Дүниені бар бояуымен сезіну – адамның аса бақытты кезеңі. Кейінгі кезде сол бояу солғын тартып, мына тіршілік дәмі таңдайына кермек татып бара жатқандай. Жасыл бояуды сезінбейді, жүрегі лоблып құсқысы келеді» [5, 7]. Бұл бас кейіпкер Айбар Арыстанұлының соңғы кездегі жай-күйі. Автор осы хикаяты арқылы аты жаман дерттің неге мына ғаламды дендеп кеткендігіде тереңірек үніле отырып, оған тұшымды бірнеше жауаптар береді: «...Адамдар қатыгездене түсті. Аяушылық азайды. Бірін-бірі жоюдың сұмдық жаңалығын ашты. Ғылым мен техника заманы адамның рухани жетілуін ұмыттырды. Дүниені жалған деп жалпағынан, жанымен қабылдаудан қалды. Рухани әдепті тозған киімше лақтырып, жан әлемін жетілдірудің орнына қатып қалған заңдылықтардың қалбырына қамады. Адамдар Жоғарғы еріктен қол үзді», -дейді қаламгер. Бұл ретте ұлы жаратушыға сенім артудан, үміт етуден тиылғандардың сүрлеуі соқпақ өмірдің кермек дәмін татарына көзсіз иландырады. Одан кейін: «... Ең жаманы – адам санасына күдік пен өшпенділік дендеп енді. Не істесек те еркімізде, есеп алып, таразыға салып істеген күнәні өлшеп-пішетін құдірет жоқ деген сенім иектеді», -дейді ашынып. Артынша, дөңгеленген дүниенің науқасқа айналғанын, оны емдей қоятын құдірет-күш шықпағанына назар аударады. «Адам ағзасындағы ауру бірте-бірте жерге ауысты. Тіршілік тамырын қиған қилы қатерлі шіри бастаған денелерді, атом қалдықтарын, улы заттарды жер қойнына көміп құтылуға дағдыланды. У мен ауру қоймасына айналған дүние ырғағынан жаңылып, қалыпты райы бұзылып, әр түкпірде жер сілкіну, өзен, теңіздің тартылуы, дауыл, аштық, індет, тұмау, соғыс, ереуіл, опасыздық дендеді; ертеңінің не боларын болжап білу қиындады.

Керісінше, көріпкел, тәуіп, құмалақшы, жорамалшы, машайықтар көбейіп: «... бұл не деген заман туды!», -деп гөйгөйледі. Осыдан барып аса қатерлі жалмауыз дерт дүниеге келді. СПИД шықты» дейді тағы да тереңірек қазбалап. Құлшынып жүрген кісіні бақи жалғанға жүр-жүрлеп мәңгі ұйқыға жетелейтін дерттің жаратқан иенің жер бетіне жіберген алғашқы хабары, көктамырға есірткі егіп, бейберекет жыныстық қатынас жасаған сайтанның сапалағына тікелей төндірген сазайы, ашу-ызасы осы болғанын меңзейді. СПИД те дерт. Оны автор қоғам кеселі деп танып, көркемдікпен меңгеріп, өмір ағынымен сабақтастықта сөз етеді. Табиғатын ашады. Тереңіне енеді.

Анығын айтсақ, жазуға да, зерттеп-ізденуге ауыр тақырып. Рухани салмақ салатын дүние. Адамға күдік пен қорқыныш сезімін, сонымен қатар сақ жүрудің, абай болудың, мұқияттылықтың мұраттарға жеткізетінін ескертеді. Одан бөлек, Д. Досжанның адам бойындағы үрей мен тәкаппарлықтың түйісетін тұсы, екі сезімнің бір мезетте ақылды байлауы, оның қандай жағдайда адам баласының басына түсетінін дөп басып жазған хикаяты – «Үрей». Осы бір туындыны жазу үшін ол аспан тәңірісіндей көрінген, үнемі басын бұлт бүркеп тұратын, Қазақстанның ең биік нүктесі – Хантәңірі шыңына аяқ іліктірген кісіні іздеп табады. Үнемі бұлт сүтін еміп, төмендегі пенделерге бауыры жібімейтін алып шыңға барысша ытырылып шыққан тәуекелшіл кісімен ауызба-ауыз тілдесуді жөн көреді. Мақсаты – шың басына шыққан альпинистің көңіл күйін өз аузынан есту, жүрек дірілін дөп басып суреттеу. Нарынқол селосының ауруханасында белінен шойрылып жатқан альпинисті іздеп баратын автор, оның тау шыңына шыққандағы көңіл күйін өз аузынан естімекке ниет етеді.

Осы орайда бір ғана хикаят жазу үшін Д. Досжанның қаншама ізденісі, ақиқатқа ұмтылуы, шындыққа сүйенуі сүйсінтеді. Асылы, туынды табиғатынан, шынайы шығарма астарынан да авторлық ұстаным аңғарылады. Ойға алсақ, шығармасында шынайы кейіп-

керлер өмірі суреттелген бұл хикаятта да өз күшімен биліктің шыңына шығып, Прьемердің көмекшісіне дейін көтерілген Шұғайыптың бойын кенеттен жалмаған үрей туралы баяндалады. «... Шың басына шыққан адамды ең әуелі ұлы тәкаппарлық сезім билейді (тәкаппарлық емес, ұлы тәкаппарлық)», -дей келе қаламгер: «...Премьер үстелі – Хантәңірі шыңы» деген сөзді Алматы мәрінің аузына салады. Биліктің алып шың екендігін, оған мықтылар ғана адымдап шыға беретіні, сәл әлсіздік танытқан жандардың ылдилап құлап, тіпті сүйегінің табылмай қалатынына мысал келтіреді. Автордың: «... Биікке шыққан кісіні биіктік дерті шалады. Бірі табан астындағы терең шыңырау, екіншісі сол тереңге жұтылам ба деген тілсіз үрей меңдеген кісі ашушаң әрі айнығыш. Тұла бойы қали-қали тітіреп, жүрегің қатал мінез меңдейді», -деуі де тегін емес. Билік басына шығу жолы қандай азапты болса, шыққаннан кейінгі тіршіліктің тіпті де қиын екендігін, тәкаппарлық пен үрейдің қатар жүретіндігін тұспалдайды. Шұғайыптың халі туралы: «Өзін биік шың басына шыққан альтинист секілді сезінгені, басы айналып, аяғы тайып шыңырауға құласа ғой, жан баласы сүйегін теріп ала алмайды. Қанша нық тұрамын дегенімен көкірегінен көлеңке үрей жуылмайды. Биіктің өзі үрей», -деп жазғанында шынайы шындық, көркемдік өрнектер мол. Бейнелілік суреттер көрінісі кең орын алады. Тіл мұраты да айқын.

Бұдан басқа, көрнекті қаламгердің әңгімелерінде ұлттық болмыстың белгісі, қазақи тұрмыс-тіршіліктің мән-жайы ұтымды берілген «Шортанбай», «Қымыз», «Саумал», «Көкпар», «Өрік» секілді әңгімелерін атауға болады. Қаламгердің әңгіме жазудағы және шығармаларының өзгешелігі жайында қаламгерге арналған «Тарланбоз» кітабында профессор Рақымжан Сағымбекұлы: «... Шағын жанрдағы ізденісі алабөтен. Сөз қолданысы, сөйлем нақышы – бәз-баяғы дүниені суретпен көру шеберлік мектебінен. Ұлт мұраты, халықтық салт-дәстүр өнегесі кейіпкердің өзіне шақ көйлегіне ұқсап қанық та алуан бояуымен көрініс тауып, кеп шертеді. Әңгімелеріне («Жаңғақ», «Нәресте», «Жолаушы», «Өмір арбасы», «Шырақшы», «Тегіне тарту», «Екі дүние есігі») тән басты аллегория – «әу» дегеннен атойлап алғы межседе, жұлын тұста. Түпқазық мазмұн, уақыт тынысы сахарадан соққан ыстық желдей аңқаны кептіреді. Кейіпкер мінезі, тіл-стиль сипаты әрдайым жақұт тасы есепті тосын қырынан жарқ та жұрқ көзге ұрады. Адамгершілікті биік ұстау, жақсылық, ізгілікке ғұмырын сарп ету («Жаңғақтағы» шешен шалы Ахмет); ұлт мұраты, ұрпақ қамы, адал жар сипаты («Нәрестедегі» Мыңжасар, Зәуре); көріпкелдік, шығармашылық құдірет («Шырақшы», «Суретші»); туған топыраққа тарта туу («Қызыл кеніш оқиғасы», «Тегіне тарту») тайға таңба басқандай, сұлуға алқа таққандай көз тартып, көңіл көншітеді» [6, 151].

Тегінде, әдеби шығармашылық іргелі ізденіс пен ерен еңбекті қажет етеді. Үнемі іздену, еңбектену, зерттеу және зерделеумен өткізген әрбір күні босқа кетпей, халыққа қарлығаштың қанатымен су сепкендей кестелі ойы, көркемсөз өнерімен нәр берді. Кітап палатасының есебі бойынша, Қазақстандағы ең көп оқылатын жазушы атағын алуы да тегіннен тегін емес, сондай-ақ, әр жаңа тақырыбы оқырманын бей-жай қалдырмайтын тың дүниелерге қол созатын қаламгер қазақ әдебиетінде таза тарихи тақырыпқа тұңғыш қалам тартқан автор деп танылды. Өйтпеске болмас, дүниені сөзбен суреттеп, оған бойындағы бар жиған асыл сезімдерімен бояу беріп, ешкімге ұқсамас қияли қанатымен көкке өрлетіп, сезім шырғалаңы арқылы өне бойыңды шымырлатар әр шығармасы бір-бірімен салыстырары жоқ, бірінен бірі оза шауып тұрған асыл мұра деуге әбден болады.

Саралар болсақ, көркем сюжетке десек пе, әлде тағдырлардың тылсым жолмен тоғысуына әкелетін сырлы сезімге толы «Келіншек асуына» назар аударайық. Автор үлбіреген нәзік сезім, мұңлы сағыныш, зорығу, қимастық пен ғашықтық ғадауатын ғажап суреттейтін әңгімеде адамзат баласының мыңнан біріне ғана берілетін, сезілетін махаббат дүниесін алдыңызға паш етеді. Дүниеқұмар, сараң күйеуінен күнгейдің қойшылары қарызға ши алып қыстауға көшіп кеткенінде кеткен ақшаға іші удай ашыған Жүзжасар қарыз ақысын алып

келуге күні тұтамдай қараша айының аяғында алыс жолға келіншегі Тұрсынбаланы еш қиналмастан аттандырып жібереді. Жолда табиғаттың тосын мінезінен жол азабын тартқан келіншекті күнгейдегі жылқышы, бала кезде бірге өскен қорғаушысы Досай тауып алады. Ол қалай, неге тапты?

Күнделікті әдетінше, жылы-жұмсағын жеп алып, мамық төсегіне жантая кететін Досайдың сол бір түнде ұйқысы қашып, ішінің алай-дүлей болуы, оқтын-оқтын терезеден аяздың ысқыруын тындап қоятыны, жақын маңда жанына жылу сезген жүрегі, таңға дейін көз ілмеуі, белгісіз себептермен тысқа шығып, әлдекімізді іздеуі – автордың оқырманға қалдырған жұмбағы. Осы арқылы түн баласы суықта үсіп отырған Тұрсынбаланы тауып алуы, екеуінің арасында бұрын маздап, кейіннен сөнуге айналған нәзік сезімнің қайта тұтануы, қорғаушысын кезіктіріп, Тұрсынбала ендігі өмірінің сәулелі болатынын ойлауы қаламгер құпиясы дерсіз.

Айтып отырғанымыздай, Д. Досжанның қаламы тимеген тақырып жоқтың қасы. Ол мөлт еткен бір сезімді, қылт еткен бір құбылысты құр жібермейтін жазушы. Кез келген ұсақ-түйек дүниелерге тереңірек мән беріп, қажетінше жан бітіреді. Тілсізді үнді етеді, құнсызды құнды етеді. Бұл ретте адамзат баласының қойдан жуас мінезді, көнбіс, табиғатынан момын боп жаратылатын жандарға арнаған – «Момындар» әңгімесінің де орны бөлек. Ондағы басты кейіпкер, ортақ шаруаға әсіре бейіл Айса шал – жұрт аузындағы «момын Айсекең» ауылдағы қандай іске, жұмысқа болсын белсене кірісіп, ауыл адамдарының қажетіне жарап жүргені. Жұрт тісі батпайтын істерге қолынан келгенінше мехнатпен құлшынып кететін ол, бұл жолы да ауылдас диқаншы дүние салғанда көр қазуды нәубет көрген ауыл жігіттерінен алға шығып, қасына баласындай бауыр басып кеткен Тойболдыны ертіп алып, мәйіттің үйін дайындауға көшеді.

Бесін ауған уақытта шаруаларын бітіріп, үсті-басын қағып, жаназа оқылатын жерге келгенде, Айса шалдың көнбістігінен көрер азабы әлі де бітпеген болатын. Жолда көлік бұзылып, жаназа оқылатын уақыттан өтіп кеткен соң жеткен молда мәйітті тағы бір күн қалдыруға ұйғарым етеді. Шарифат заңы бойынша, алдын ала қазылып қойылған көрге бір адам түнеп шығуы немесе қайта басқа жерден қазуы қажет. Білген кісіге көр қазу оңай шаруа емес, сондықтан оны қайта қазу машақатына қарағанда ішіне таң атқанша түнеп шығуды жеңіл көрген Айса шал бейіт басына аттанады. Пенде емес пе, жүрегі өрекіп қорықса да, оның үстіне молданың дастархан басында айтқан әңгімелері есіне түсіп, бойын үрей билесе де, көрдің іші қараңғы, әрі сыз, жәндіктердің көптігіне қарамастан момын шал берілген уәде бойынша өз міндетін орындауға көшеді. Онсыз да белі ауыратын қарияның сызға денесінен суық өтіп, жәндіктер қаумалап таңға дейін құр сұлдері қалады. Молданың бір ауыз сөзін, шарифат үкімін жерге тастағысы келмеген ол осыдан кейін дертті болып көп уақыт төсек тартып жатып қалады. Оқыған сайын оқи түскің келетін қызықты оқиға.

Ендігі кезекте мистиканы тірек ететін «Нәресте» әңгімесін алып қарайық, салт-дәстүр, ата-баба жолы, қазіргі заманның ағымы – барлығын тоғыстыру арқылы ғажайып туынды дүниеге келген. Жаңа туған нәрестені ағайыны Бекбергеннің қыстауымен баяғы бабасынан қалған кеудеше тонға орауынан бүкіл сұмдықтың басталғаны. Кішкентай сәбидің ай толғанда бет әлпеті өзгеріп, тістері ақсиып, кәртамыс кісіге айналатыны ата-анасының дегбірін қашырады. Шақыртқан дәрігерінің айтуы бойынша, нәрестедегі құбылу – миллион жылдарда бір туатын феномен, яғни болашақта айтқаны айнымай келетін сәуегей болады деген сөз.

Осылайша, оқи берсең – тереңірек қаза түскің келетін, ой ішінен ой теретін әңгімелерге бай қаламгердің идея табудағы, кейіпкер таңдаудағы талпынысы алабөтен. Оқырманның жан әлемін, жүрегін тербетуге машықтанған жазушының жауһар шығармалары ағылшын, орыс, жапон, қытай, швед, чех, молдаван, мадияр, монғол, эстон, украин, түрік, пұштын тілінде жеке жинақ болып жарық көрді. Әлемнің бірнеше елдерін мойындатқан

осы тектес туындылар ел мақтанышы, болашақтың мұрасы іспеттес – орны ерекше жәдігерлер деп білеміз. Бұдан басқа, «Кісі ақысы», «Ақыл иесі», «Қос бұтақ», «Қыз әні», «Пайғамбар», «Жылы жауын», «Жігіттің бір жұрты», «Ергежейлі», «Шипалы су», «Жаңғақ», «Екі дүние есігі», «Құланшыда қалған із», «Қыдырдың құбылысы» т.б. шағын жанр туындылары өмірдің қилы сәттерін, адамның кейбір кездерін, тағдырлы-тұрлаулы мезеттерді кең түрде, терең сипатта суреттеледі.

Ал Д. Досжанның «Ергежейлісіндегі» Яғымусы туралы Азамат Есенжол сайқымазақ балалардың тілінде «жағымсыз» аталып кеткен кейіпкері «...еш қалыпқа сыймайтын, өз басымен өзі алысып жүрген әпендімінезі көңілімді қатты толқытты», -дейді. Бұл туындысында автор кейіпкер таңдаудағы ерекшелігін анық аңғартады. Адамдар бұрын-соңды естігенімен, өмірлерінде кездесіп көрмеген ергежейлілер туралы тамаша туындыны алдыңызға паш етеді. Ергежейлі Яғымус – бұрын ұшыраспаған, тосын бейне, тың образ. Құйтақандай кішкентай кейіпкерін жазушы жанды қуыршақша шырқ үйіріп сөйлете білген. Жан сарайын аралап көрсеңіз, жүрегіңіз сыздайды. Әңгіменің өне бойынан жалғыздық... жетімдік... жетіспеушілік... дерті желдей еседі. Жүрегіңді кермек мұң кеулеп, тұнжырай түсесің, әлемтапырық күй кешесің. Яғымустың жалғыздық дертін өзің де бастан кешкендей боласың. Сөз, сөйлем баланың ойымен өріліп, әрқилы әсерге бөлеп, бесіктегі сәбише тербетеді. Жүрекке қоңыр мұң ұялайды. Шығарма нендей кепті сөйлетсе де оқылып, оқырман ойын сан-саққа жүгіртіп, толқыта білсе, дегеніне жетті деп білгейсіз. Күндердің күні қаламгер иелігінен шығып, халықтың көркемсөз қазынасына айналады [7].

Анық аңғарылатын жәйт: автор тақырыптың ішкі иіріміне еркін енеді. Табиғат көріністерін көркем, бейнелі баяндайды. Қаһарман характерін, әрекет-қимылын жіті бақылайды. Оқиға өрімін, көркемдік қабылдау жүйесін, талдап-зерделеу мәнін табиғи дамытады. Көркемдік өрнектер, тіл қазынасы кеңінен көрініс береді. Бұл реттен алғанда, сөз жоқ автор ойлары мен толғаныстары мәнді, баяндау мәнері нәрлі, ой-сөз жүйесі айқын, тіл мүмкіндіктері, көркемдік әдіс-тәсілдер жүйесі бедерлі, өмір-тұрмыс, тағдыр талқысы сенімді суреттеледі. Жазушы еңбегінің құнарлы қырын, ұнамды сипаттарының бірі осы.

«... Жазушы Д.Досжан шығармашылығы: ізденіс, еңбек, шеберлік сынды талант пен тағдырдың, таным мен талғамның, қалам мен қарымның мүмкіндік-иірімдерін айқын аңғартатын асыл арналардан, туған ел-жердің арғы-бергі тарихын танып-білуден, көркемдік-құпияларына құштарлықтан бастау алады» [8, 328]. Бұл профессор Р. Сағымбекұлының қаламгердің жеке шығармашылығына арнаған сөзі. Оның айтуы бойынша, шығармашылық еңбектің болмыс-бітімі, өмір құбылыстарының көркем әлемге көшу процесі, қаламгердің қоғамы-адами бейнесін танып-түстеу, әдеби-ғылыми байыптауды, ізденіс пен зерделеуді қажетсінеді. Бұл – бір. Екіншіден, Қағаз бен Қаламның құдірет-киесін терең сезіну, соған сай іргелі ізденіс жасап, ерен еңбек ету – ұлт мұратына, ел-жерге, тарих пен танымға, ең негізгісі, руханият ісіне адалдықты айқын аңғартады. Жазушы Д. Досжан шығармашылығы осы мақсатқа әбден лайықты. Жазушы мұраты да осы [8, 339].

Осы орайда қаламгердің сөздік қоры жайында М. Жолдасбеков: «...1974-1986 жылдары Ұлттық ғылым академиясының тіл білімі институты он томдық қазақ тілі түсіндірме сөздігін шығарды. ...Осы он томдықта ең көп мысал, сілтеме – Д. Досжан шығармаларынан алыныпты. Мұның өзі қаламгер тілінің бай әрі құнарлы екендігінің, шығармаларының бейнелі екендігінің айғағы. Дүкенбай шығармаларының тіліне ерекше көңіл бөлу керек. Қазақ прозасында ой ағынын, дәлірек айтсақ сөзбен сурет салу, сөз сиқырымен (қандауыры) кейіпкер жансарайына еркін ену тәсілі – Д. Досжан әңгімелерінің ерекшелігі. ... 1996 жылы Мемлекеттік сыйлықты иеленді. Өз қиялына, өзі бояған көркемдік әлемге арбалған адамдай көзжұмбақпен сену сирек құбылыс. Әсершіл, әсірешіл суретшіде ғана жиі ұшырайды. Бояумен елестетуді авангард мектебінің түлектері жиі ауызға алады. Сөзбен елестету – психоанализ мектебінен өсіп-өнген үрдіс» -дейді [9].

Қорыта айтқанда, жазушы Д. Досжанның шағын жанрдағы туындылары қоғам мен адамның, заман шындығы көріністерін кеңінен қамтып, оны тақырыптық тұрғыдан байытып, жанр мен көркемдік үрдістер, тіл мүмкіндіктері негізінде нақты да нанымды суреттейді. Қаламгер көзқарасы мен қолтаңбасынан адам өмірі мен еңбегі, ауыл мен қала көріністері, тарих пен таным арналары, дүниетаным иірімдері мен тәрбие тағылымы кең орын алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Досжан Д. Көркемсөз шебері: библиографиялық көрсеткіш. /Д. Досжан – Астана: Фолиант, 2012. – 222 б.
- 2 Өмірзақ А. Ұлт болмысын ұлықтаған қаламгер. / А. Өмірзақ // Түркістан, 13. 09. 2017. [Электронды нұсқа] – URL: <https://turkystan.kz/article/39872-lt-bolmysyn-ly-ta-an-alamger> (Қаралды - 15. 10. 2018)
- 3 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. / А. Байтұрсынов – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 4 Бүгінгі әдебиеттану: жанр және көркемдік ізденіс. – Астана, ARDAprint, 2017. - 334 б.
- 5 Досжан Д. Ине ұшындағы өмір / Д. Досжан – Астана: Фолиант, 2002. – 112 б.
- 6 Тұрысбек Р. Тарланбоз // Р. Тұрысбек. Құбылыс – Алматы: Дәстүр, 2015. – 482 б.
- 7 Есенжол А. Жанкешті жазушы. /А.Есенжол // Астана ақшамы. – 2012. – 12 мамыр. [Электронды нұсқа] – URL: <http://www.astana-akshamy.kz/zhankeshti-zhazushy/> (қаралды - 11. 12. 2018)
- 8 Тұрысбек Р. Ұлт мұраты және руханият. Зерттеу мен зерделеу. / Р.Тұрысбек – Астана: Арай, 2008. – 632 б.
- 9 Жолдасбеков М. Оқырманы ең көп жазушы. / М. Жолдасбеков // Егемен Қазақстан. - 08. 09. 2012. [Электронды нұсқа] – URL: <https://egemen.kz/article/okyrmany-en-kop-zhazushy> (қаралды - 24. 11. 2018)

Р.С. Турысбек, Э.К. Матибаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Художественный мир малого жанра (по творчеству Д.Досжана)

Аннотация. В статье широко анализируются рассказы и повести известного писателя Дукенбая Досжана, написанные в годы после обретения независимости. В статье говорится о спецификаций тем, системы жанра, значение художественно-эстетических ценностей. Особо рассматривается труд и творчество писателя. Творческое наследие писателя, жанровые и художественные ценности, структура текста, способ формирования, язык и стиль – это пример для будущего. Нам предстоит проанализировать его работы и дать более глубокое представление в литературном мире.

Ключевые слова: писатель, тема, жанр, художественный, текст, эстетика, язык.

R.S. Turysbek, E.K. Matibayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The art world of a Small genre (According to D.Doszhan look)

Abstract. The article widely analyzes the stories of the famous writer Dukenbai Doszhan written in the years after independence. It talks about the specifications of the theme, the genre system, the role of artistic and aesthetic values. The work and creativity of the writer are considered. The creative heritage of the writer, genre and artistic values, the structure of the text, the method of formation, language and style, is an example for the future. It is necessary to analyze his work and give a deeper insight into the literary world.

Keywords: writer, theme, genre, art, text, aesthetics, language

References

- 1 Doszhan D. Korkemsoz sheberi: bibliografyalyk korsetkish [Candidate of Thought: bibliographical index]. (Foliant, Astana, 2012. P. 222) [in Kazakh]
- 2 Omirzak A. Ultbolmysynulyktaganqalamger. [A writer who honored the nation]. (Turqistan. 2017) [Internet version] - URL: <https://turkystan.kz/article/39872-lt-bolmysyn-ly-ta-an-alamger> (reviewed - 15. 10. 2018) [in Kazakh]
- 3 Baytursynov A. Adebiet tanytkysh [Literature Demonstration]. (Atamura, Almaty, 2012. P. 222) [in Kazakh]
- 4 Buginiadebiettanu: janrjanekorkemdikizdenis [Modern Literature: genre and artistic search]. (ARDApint, Astana, 2017. P. 334) [In Kazakh]
- 5 Doszhan D. Ineushyndagyomir [Life on the shoulder]. (Foliant, Astana, 2002. P. 112) [in Kazakh]
- 6 Turysbek R. Tarlanboz [Incendiary]. (Dastur, Almaty, 2015. P. 482) [in Kazakh]
- 7 Esenzhol A. Zhankeshtizhazushy. [A beloved writer]. (Astana aqshamy. 2012) [Internet version] - URL: <http://www.astana-akshamy.kz/zhankeshti-zhazushy/> (reviewed - 11. 12. 2018) [in Kazakh]
- 8 Turysbek R. Ult muraty zhane ruhanyat [The Nation's Idea and Spirituality]. (Arai, Astana, 2008. P. 632) [in Kazakh]
- 9 Zholdasbekov M. Okyrmany en kop zhazushi [The most reader is a writer]. (Egemen Kazakhstan. 2012) [Internet version] - URL: <https://egemen.kz/article/okyrmany-en-kop-zhazushy> (reviewed - 24. 11. 2018) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Тұрысбек Р.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Мәтібаева Э.Қ. – I курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев көш.2, Астана, Қазақстан.

Turysbek R.S. – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str.2, Astana, Kazakhstan.

Matibayeva E.K. – Master degree student of I course, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.01.11

Г.Е. Утебалиева¹, Х.С. Каскабасова²

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: ¹gulnarautebaliyeva@gmail.com, ²horlankaskabasova@gmail.com)

Разноуровневое владение языком при обучении неродному языку

Аннотация. Статья посвящена проблеме обучения неродному языку студентов с разными уровнями владения языком. Аналитический обзор опыта работы в многоуровневой группе студентов, продолжающих изучение неродного языка, проводится на базе комплексных исследований, которые активно внедряются в методику преподавания языков. Интегративный подход к изучению коммуникативно-когнитивной деятельности вторичной языковой личности позволяет по-новому взглянуть на процесс обучения. Новый взгляд на решение проблем работы в многоуровневой группе предполагает изучение индивидуальных особенностей вторичной языковой личности. Авторы статьи предлагают программу комплексного подхода к индивидуализированному обучению. Индивидуализированный подход дает возможность участникам коммуникативно-когнитивной деятельности оптимизировать свою работу и добиваться позитивных результатов.

Ключевые слова: неродной язык, когниция, вторичная языковая личность, коммуникативно-когнитивная деятельность, уровень владения языком, стиль обучения, стиль изучения, «конфликт стилей».

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-129-135>

Введение. В современной методике преподавания языков в настоящее время происходят глобальные изменения, связанные с поиском эффективных путей оптимизации обучения. В. фон Гумбольдт определял язык как главнейшую деятельность человеческого духа, пронизывающую собой все сферы человеческого бытия и познания. «Язык выражает мысли и чувства как предметы, - пишет В. фон Гумбольдт, - но он к тому же следует движению мыслей и чувств...» [1, 10].

Включенность языка в процессы человеческой деятельности позволяет обосновывать гипотезы о взаимодействии языка и когниции в процессах познания, формирования и хранения знания, его использования и влияния на развитие личности в исследованиях языковой/речевой деятельности, речевого мышления, языкового сознания, языковой когниции, языковой и речевой способности личности. Для интегративной теории усвоения неродного языка проблема взаимоотношения языка и когниции представляет собой необходимый объект исследования именно в силу того, что язык, взаимодействуя с компонентами когниции, оказывается включенным практически во все виды деятельности человека.

Вопрос о соотношении языка и когниции объединяет исследования, связанные с пониманием сущности сознания и мышления в их взаимодействии с языком. Интегративный подход к исследованию процесса усвоения неродного языка позволяет рассматривать язык как составляющую когниции, анализировать языковые явления как способ мыслительной деятельности, порождающей знания и оперирующей ими, что предопределяет понимание сущности процесса усвоения языкового знания, объяснение языковых явлений, анализа смысла и значения, их восприятия и переработки структурами языкового сознания. В сферу такого интереса входит интегративная теория усвоения неродного языка, ставшая методологической базой для моделирования коммуникативно-когнитивной деятельности взрослого пользователя в процессе усвоения неродного языка в условиях его функционирования. Став интегративной наукой, опирающейся на практику и исследования в области психо-, социо-, этнолингвистики, прагматики, культурологии, психологии, когнитологии, инфор-

матики и др., методика обучения языкам активно исследует внешние и внутренние стороны коммуникативно-когнитивной деятельности взрослой вторичной языковой личности, усваивающей неродной язык. Интегративный подход к изучению процесса усвоения языка позволяет методике объединять наиболее эффективные элементы различных методов и приемов обучения, учитывать учебные стили студентов, обучающие стили преподавателя, уровни владения иностранным / неродным языком [2, 134].

Комплексное решение проблем в обучении языкам позволяет по-новому взглянуть на работу со студентами-иностранцами, имеющими разные уровни владения языком и объединенными в одну группу для дальнейшего изучения неродного языка в условиях его функционирования. Целью данной статьи является аналитический обзор опыта работы в многоуровневой группе студентов, продолжающих изучение неродного языка и совершенствование речевых навыков на специализированном курсе для дальнейшего обучения в вузах страны.

Сложность работы с группой студентов, уже имеющих опыт изучения неродного языка и владеющих уровнем выше элементарного, заключается в том, что

- у каждого студента своя собственная коммуникативная компетенция, включающая знания о мире и языке;

- уровень стратегической компетенции (способности вторичной языковой личности реализовать компоненты языковой компетенции в коммуникативном использовании языка в контексте ситуации) у каждого студента индивидуален и сформирован / не сформирован в соответствии с уровнем владения языком [3, 57];

- каждый студент имеет свою «коллекцию» ошибок;

- каждый студент имеет свой сформированный стиль изучения неродного языка, которого придерживается на каждом последующем этапе обучения, свои способы и приемы обработки информации;

- каждый студент испытал на себе воздействие обучающего стиля преподавателя, избранной преподавателем методики, успешный / неуспешный опыт изучения;

- у каждого из студентов свой опыт успешного / неуспешного речевого контакта с носителями языка, который накладывает отпечаток на речевое поведение вторичной языковой личности и т.д. В процессе работы в многоуровневой группе перед преподавателем, который является моделью носителя языка, стоит задача помочь студентам справиться с трудностями адаптационного периода. Трудности адаптационного периода связаны с установлением студентом ряда отношений, обозначаемых связками «студент – студент», «студент – носитель языка», «студент – преподаватель».

В данной статье мы рассматриваем отношение «студент – преподаватель». Учет индивидуальных особенностей студента дает возможность преподавателю избежать многих проблем, возникающих в процессе обучения в отношении «студент – преподаватель». Причиной большинства проблем является, по определению «конфликт стилей» изучения и обучения [4, 140]. Под стилем обучения мы понимаем особенности познавательного, эмоционального и физиологического поведения личности, которые служат относительно стабильным показателем того, как личность воспринимает и отражает учебную информацию.

На наш взгляд, было бы неполным и неточным определять «конфликт стилей» как «несовпадение учебного стиля студента и стиля преподавателя» или «несоответствие стилей изучения и обучения».

Под «конфликтом стилей» мы понимаем негативные последствия, возникшие вследствие неверно выбранной обучающей тактики преподавателя, не изучившего в полной мере своих учащихся и не создавшего наиболее комфортных обучающих условий для каждого из своих учеников. Создание комфортных обучающих условий предполагает комплекс мероприятий, связанных с изучением личности студента, особенностями его темперамента, ког-

нитивного стиля [5, 58], интересов, межличностных контактов и т.д., а также с решением ряда задач. В соответствии с нашей концепцией, формирование языковых знаний должно осуществляться на основе учета и оценки следующих особенностей личности:

- особенности психологической структуры личности, то есть его способности мыслить и сосредоточивать внимание, особенности памяти, характера, трудоспособности, индивидуального ритма переработки информации (быстрого и интенсивного или медленного и экстенсивного); тип овладения языком; стиль говорения в родном языке; эмоциональность; экстравертированность / интровертированность;

- особенности направленности личности обучаемого (мотивы, интересы, склонности), поскольку опора на них позволяет обеспечить высокий уровень учебной и коммуникативной мотивации;

- возрастные особенности;
- проявления субъектом его социоэтнокультуры;
- статус субъекта в жизни;
- статус субъекта в учебной группе;
- самооценка.

Исследование основных характеристик познавательных процессов, определяющих успешность / неуспешность овладения языком проводилось нами в коммуникативной деятельности личности в процессе обучения. При определении индивидуального стиля учебной деятельности в качестве основных параметров выбирают тип нервной деятельности, тип мыслительной деятельности, когнитивный стиль как проявление своеобразия индивидуального интеллекта, особенности поведения вторичной языковой личности в процессе учебной деятельности, стиль говорения в родном языке и др.

Понятие когнитивного стиля используется с тем, чтобы обозначить: а) межиндивидуальные различия в процессах переработки информации; б) типы людей в зависимости от особенностей их организации. На основе анализа стилей осуществляется выбор приемов обучения, выбор видов заданий, выбор формы тестового контроля, установление обратной связи. Анализ совместной и индивидуальной учебной деятельности студентов, их умение и способность работать в группе, микрогруппе, изолированно осуществляется методом наблюдения в процессе учебной деятельности. На основе данного анализа производится выбор форм работы для классной и самостоятельной деятельности учащихся.

Анализ причин «недугов», а также исследование индивидуальных особенностей студентов позволили разработать программу комплексного подхода к индивидуализированному обучению. Программа включает в себя: 1) исследовательские задачи; 2) учебные задачи; 3) многоаспектный контроль видов речевой деятельности; 4) прогнозирование учебных кризисов.

1. Исследовательские задачи:

- определение учебного стиля студента;
- определение обучающего стиля преподавателя;
- анализ стилей студентов и преподавателя (определение точек соответствия и расхождения);
- анализ совместной и индивидуальной учебной деятельности студентов, их умение и способность работать в группе, микрогруппе, изолированно.

На основе анализа стилей осуществляется выбор приемов обучения, выбор видов заданий, выбор формы тестового контроля, установление обратной связи. На основе такого анализа производится выбор форм работы для классной и самостоятельной деятельности.

2. Учебные задачи:

- восстановление имеющихся знаний;
- коррекция ошибок;

- расширение и углубление имеющихся знаний;
- новая информация;
- обучение стратегиям решения задач речевого поведения.

При решении учебных задач необходимо глобальное использование всех возможных средств и каналов воздействия на психику учащегося (опора на зрительное, слуховое восприятие, на мыслительные и эмоциональные процессы, которые взаимодействуют с процессами усвоения) [6, 250].

Не следует забывать и о регулярной релаксации, физическом и творческом расслаблении. При релаксации происходит значительно большее освобождение резервов памяти. Именно в таком состоянии наблюдается эффект гипермнезии, вопреки представлению о том, что интенсификация умственной деятельности происходит только благодаря напряжению внимания, памяти, мышления и т.п. [7, 11].

3. Многоаспектный контроль видов речевой деятельности по проверке объема базы данных и качества стратегической компетенции для определения уровня владения языком.

- вступительные тесты;
- текущие тесты;
- итоговые заключительные тесты.

Определить объем коммуникативной компетенции и качество стратегической компетенции учащегося зачастую бывает очень трудно. Стандартное тестирование, к сожалению, не дает реальной оценки знаний каждого индивида. Однотипность заданий или, наоборот, широкий спектр проблем в одном тесте, поверхностность заданий или излишняя детализация, ограниченность во времени и т.д. не позволяют студенту полностью проявить себя. Рефлексивный студент практически никогда не укладывается в отведенное для теста время, в отличие от импульсивного, которому не требуется столько времени на размышления. Обычный тест с выбором ответов, вариантов слов или фраз будет, своего рода, развлечением для контекст-независимого студента, тогда как контекст - зависимый учащийся останется разочарованным от полученного задания и неудовлетворенным своими результатами. А так как большинство предлагаемых тестов имеют именно выборочную форму ответа, то в проигрыше остаются и студенты-усреднители, для которых проблема заключается в выделении разницы в окончаниях, между другими грамматическими формами. Студенты-синтетики с большим трудом справляются с тестами, предполагающими возможность множественного выбора вариантов ответа, чего не скажешь об аналитиках. Упорядоченный по структуре тест будет успешно выполнен студентом линейного типа, тогда как нелинейный студент покажет не самый лучший результат [8, 126].

Отсюда возникает необходимость в создании тестов-комплексов, которые бы в равной степени объединяли все виды и формы заданий от конкретных до креативных с учетом учебно-стилевых особенностей студентов.

4. Прогнозирование учебных кризисов. Надо быть готовым к тому, что

- «конфликт стилей» ведет к очень серьезным проблемам успеваемости, к таким осложнениям как нежелание учиться, апатия, депрессионные состояния, гиперактивность, агрессия и т.д., что в итоге приводит к комплексу неуспевающего ученика;
- высокий всплеск в усвоении языка переходит в резкий спад и наоборот;
- легко и быстро усваивается новый материал, но долго и с трудом запоминается (принцип обратной пропорции);
- хорошо работает кратковременная память благодаря опыту изучения;
- долговременная память мешает избавиться от старых ошибок;
- на опыт старых ошибок накладывается приобретение новых;
- у студента присутствует дезорганизующий мотив «Я это уже изучал» и как следствие нежелание или отказ от коррекции и тщательного изучения;

• студенты с низким уровнем владения языком могут достигнуть лучших результатов в отличие от студентов с более высоким уровнем. Комплексный подход к индивидуализированному обучению в процессе обучения русскому языку как иностранному, состоящий из вышеперечисленных задач и их решения, помогает преподавателю лучше узнать каждого из своих учеников, дать возможность каждому стать успешным, а самому преподавателю реализовать себя как учителя и как педагога.

При таком подходе изучающий язык становится не только объектом обучения, но и субъектом изучения, что предполагает дифференцированный подбор методов и форм обучения с опорой на знание индивидуально-типологических особенностей учащегося. Такой подход в преподавании ставит на первое место «Я» ученика, а также его потребности и возможности при овладении языком.

Мы разделяем мнение Д. Дэвидсона о том, что «...современное понятие принципа индивидуализации с неизбежностью включает знание личностных параметров и данных социометрии, учет индивидуальных способов учения и уровня развития и притязаний личности. Это помогает выявить максимальные возможности каждого учащегося и оптимальные способы воздействия на него» [9, 25].

Заключение. Таким образом, индивидуализация обучения – не вынужденная необходимость, но необходимая потребность, исходящая от всех сторон коммуникативно-когнитивной деятельности – участников процесса обучения. Индивидуализированный подход позволяет оптимизировать коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности и способствует эффективному использованию различных методов и приемов обучения неродному языку взрослых учащихся. Предложенная в статье проблематика является актуальной, и вопрос об обучении в многоуровневой группе продолжает оставаться открытым и требует дальнейшей разработки. Это составляет перспективы нашего исследования.

Список литературы

- 1 Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. / И.Н. Горелов, К.Ф. Седов – Москва: Издательство «Лабиринт», 1997. – 304 с.
- 2 Утебалиева Г.Е. Усвоение неродного языка: коммуникативно-когнитивная модель. Монография. / Г.Е. Утебалиева – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 232 с.
- 3 Утебалиева Г.Е. Стратегическая компетенция (структурная и качественная характеристика, функции, формирование). / Г.Е. Утебалиева – Алматы, «Қазақ университеті», 2004.
- 4 Oxford Rebecca. Foreign Language Learning Strategies: What Every Foreign Language Teacher Should Know. Reading, M.A: Happer Collins, 1990.
- 5 Холодная М.А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта. / М.А. Холодная – Киев, 1990.
- 6 Леонтьев А.А. Место интенсивных методов в обучении иностранным языкам // Проблемы краткосрочного обучения русскому языку иностранцев. / А.А. Леонтьев – Москва, 1974.
- 7 Огарь В.Г. Анализ некоторых современных методов интенсивного обучения иностранным языкам. // Краткосрочное обучение русскому языку иностранцев: формы и методы. / В.Г. Огарь – Москва, 1983.
- 8 Leaver Betty Lou. Teaching of All Class. AGSI Press, Salinas CA, 1993.
- 9 Дэвидсон Д. Функционирование русского языка: методический аспект // Русский язык за рубежом. – 1990, № 6. – 23-26 с.

Г.Е. Өтебалиева, Х.С. Қасқабасова

Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ана тілі деңгейінде үйренуге арналған көпдеңгейлі тіл білімі

Аңдатпа. Мақалада тілді түрлі деңгейде білетін студенттерді екінші тілге оқыту мәселесі қаралады. Екінші тілді меңгеруді жалғастырушы, көп деңгейлі топтағы студенттермен жұмыс істеу тәжірибесіне аналитикалық шолу жасау тілдерді оқыту әдістемесіне кешенді зерттеу жүргізіледі.

Екінші тілдік тұлғаның коммуникативтік-танымдық қызметін зерттеудің интеграциялық тәсілі оқыту үдерісіне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Көп деңгейлі топта жұмыс істеу мәселесін шешуге жаңа көзқарас екінші тілдік тұлғаның жеке ерекшеліктерін зерттеуді ұсынады. Мақала авторлары жекеше оқытудың кешенді тәсіл бағдарламасын ұсынады. Жеке тәсіл коммуникативтік-танымдық қызметке қатысушыларға өздерінің жұмыстарын жеңілдетуге және оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: екінші тіл, таным, екінші тілдік тұлға, коммуникативтік-танымдық қызмет, тілді меңгеру деңгейі, оқыту стилі, меңгеру стилі, «қайшылық стилі».

G.E. Utebalieva, Kh.S. Kaskabassova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Multi-level Language Proficiency in Learning a non-Native Language

Abstract. This article is dedicated to the question of how students with varying language abilities can acquire non-native language proficiency. The article gives an analytic overview of the work of students at various levels of language proficiency as they continue to study a non-native language. The overview is based on complex research that is currently being used by language teachers. An integrative approach to the study of the communicative and cognitive activity of a secondary language personality provides a new perspective on the study of foreign languages. The authors of the article propose a program with a complex approach to individualized study. Individual study gives participants the opportunity to optimize their work surrounding the acquisition of communicative and cognitive secondary language personality and allows them to achieve positive results.

Keywords: non-native language, cognition, secondary language personality, communicative and cognitive activity, level of proficiency in language, style of training, style of studying, «conflict of styles».

References

- 1 Gorelov I.N., Sedov K.F. Osnovy psixolingvistiki [Basics of Psycholinguistics]. (Publishing house «Labyrinth», Moscow, 1997. P. 304). [in Russian]
- 2 Utebalieva G.E. Usvoenie nerodnogo yazyka: kommunikativno-kognitivnaya model [Learning the native language: communicative-cognitive model]. (Publishing house «Qazaq universiteti», Almaty, 2008. P. 232). [in Russian]
- 3 Utebalieva G.E. Strategicheskaya kompetenciya (strukturnaya i kachestvennaya harakteristika, funkcii, formirovanie) [Strategic competence (structural and qualitative characteristics, functions, formation)]. (Publishing house «Qazaq universiteti», Almaty, 2004. P. 160). [in Russian]
- 4 Oxford Rebecca. Foreign Language Learning Strategies: What Every Foreign Language Teacher Should Know. Reading, (Publishing house «Happer Collins», Moscow, 1990). [in English]
- 5 Holodnaya M.A. Kognitivnye stili kak proyavlenie svoebraziya individualnogo intellekta [Cognitive styles as a manifestation of the originality of individual intellect] (Kiev, 1990). [in Russian]
- 6 Leontiev A.A. Mesto intensivnyh metodov v obuchenii inostrannym yazykam [Site of intensive methods in teaching foreign languages] (Moscow, 1974). [in Russian]

- 7 Ogar V.G. Analiz nekotoryh sovremennyh metodov intensivnogo obucheniya inostrannym yazykam [Analysis of some modern methods of intensive teaching foreign languages//Short-term teaching in the Russian language of foreigners: forms and methods] (Moscow, 1983). [in Russian]
- 8 Leaver Betty Lou. Teaching of All Class. (Publishing house «AGSI Press», Salinas CA, 1993). [in English]
- 9 Devidson D. Funkcionirovanie russkogo yazyka: metodicheskij aspekt [Functioning of the Russian language: a methodical aspect] (Russkij yazyk za rubezhom, 1990, - № 6. P. 23-26). [in Russian]

Сведение об авторах:

Утебалиева Г.Е. - доктор филологических наук, профессор кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Каскабасова Х.С. - старший преподаватель кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Utebaliyeva G.E. - Doctor of Philology, Professor of the Department of Language and General Education for Foreigners, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Kaskabasova Kh.S. - Senior Lecturer at the Department of Language and General Education for Foreigners, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ГТАХР 16.01.011

С.С. Шокабаева

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: shokabaeva@yandex.kz)

Қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті

Аңдатпа. Қазақ тілінде «ақ» сөзі көпмағыналы сөздердің қатарында қарастырылады. Тілімізде бұл сөз заттық, сындық, сапалық мағыналарда қолданылатын көптеген сөздердің жасалуына негіз болған. Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті сол сөзден өрбіген сөзжасамдық ұяға талдау жасау негізінде анықталады. Тілдік деректер, яғни туынды сөздер ғалым Б. Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» жиналған. Сөзжасамдық ұяны зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, «ақ» сөзінен 211 туынды сөз жасалғаны анықталады. Сонымен қатар сөзжасамдық ұядағы туынды сөздің 15-і синтетикалық тәсіл арқылы, 21-і лексика-семантикалық тәсіл арқылы, 175-сі аналитикалық тәсіл арқылы жасалғаны, 202 сөзжасамдық жұп, 174 сөзжасамдық тізбек, 3 сөзжасамдық тарам, 6 сөзжасамдық саты бары дәлелденеді.

Түйін сөздер: ақ, сөзжасамдық ұя, құрылым, әлеует, сөзжасамның аналитикалық және синтетикалық, лексика-семантикалық тәсілдері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-136-144>

Кіріспе. Сөздің көп мағыналығы – негізінде сөздік қордағы сөздерге тән қасиет. Тілімізде көп мағыналы сөздердің қатары көп, олар сөздік қорымыздың жаңа сөздермен байып, толығып отыруына үлес қосады. Бұндай сөздердің полисемия деп те аталатыны белгілі. Осындай семантикалық өрісі кең, көпмағыналы сөздердің бірі – **ақ** сөзі. Мақаламызда ақ сөзі сөзжасам бірліктерінің бірі – түбір сөздің туынды сөздер жасаудағы әлеуеті тұрғысынан қарастырылады. М. Бұралқыұлының «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» **ақ** сөзінің мынадай мағыналары берілген: «**Ақ** I сын. 1. Қардың түсі. Ақ қағаз. 2. Жазықсыз, адал. Ақ, қарасын ажыратар. Ақ жарқын – көтеріңкі көңіл-күй. Өңі ақ жарқын. Ақ жүрек – адал ниетті. Ақ жауын – бүркіп ұзақ жауатын жаңбыр. **Ақ** II зат. Мал сүті, сүттен істелген тағамдар. Сауыны жоқ, аққа тапшы. Ақ сүт – ауыр міндет - ана еңбегін ақтау. Ақ болу – сауын малдың ауруға ұшырап сүтінің тартылуы, бұзылуы. Ақ қас – түшкірген адамға айтылатын тілеу. Ақ қылу – лағынет айтып баласынан безу. Баласын ақ қылды. **Ақ** III зат. Көздің қарашығына түсетін ақ бүртік. Көзіне ақ түсіпті. Ақ көз – сауаты жоқ, надан. **Ақ** IV зат. Алла, құдай. Аққа сиын. Ақ тағала – Алла тағала. **Ақ** V зат. дем.шыл...» [1, 22 б.].

Сөздің көпмағыналылық қасиеті оның көптеген жұрнақтарды қабылдауына, басқа сөздермен бірігіп, тіркесіп немесе өзге сөз табына ауысу арқылы жаңа туынды сөздер жасау қабілетін де күшейтуге мүмкіндік береді. Бұндай қабілет ақ түбірінің бойында да бар.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында сипаттау, жүйелеу, талдау, салыстыру, жинақтау, лингвостатистикалық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижесі, талқылануы. Мақала 2018 жылдың 25 қазанында өткен қазақ тіл білімі кафедрасының мәжілісінде талқыланды.

Міндеті. Мақалада мынадай міндеттер алға қойылды:

- қазақ тіліндегі ақ ұғымына шолу жасау;
- ақ түбірінің қатысуымен жасалған туынды сөздердің қатарын айқындау;
- ақ түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұяға талдау жасау арқылы оның сөзжасамдық әлеуетін анықтау.

Мақсаты. Қазақ тіл білімінде, оның ішінде сөзжасамда ерекше көңіл бөлініп, тыңғылықты зерттеулерді қажет етіп жүрген мәселелердің бірі – түбір сөздердің сөзжасам-

дық әлеуетінің бірден-бір көрсеткіші – сөзжасамдық ұя. Тілімізде түбірлердің сөзжасамдық әлеуеті толық зерттелмеген. Сондықтан біз аталмыш мәселеге үлес қосу мақсатында мақаламызда бір түбірдің, яғни **ақ** сөзінің сөзжасамдық әлеуетін анықтауды мақсат еттік.

Тақырыптың талдануы мен нәтижесі. Бір түбірден өрбіген туынды сөздердің жиынтығы сөзжасамдық ұя деп аталатыны белгілі. Сөзжасам процесі нәтижесінде жасалған әр түрлі туынды сөздерді жүйелеп, бір ізге салатын тілдік бірліктердің бірі – сөзжасамдық ұя. Сөзжасамдық ұя термині негізгі түбір сөз және туынды түбір сөздермен байланысты. Тіліміздің сөздік қорының туынды түбір сөздердің кең орын алатынын сөзжасамдық ұялар дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын анық көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық ұя мәселелерін арнайы зерттеу жұмыстары 1996 жылдан бастап жүргізіле бастады. О.Тоққожаеваның «Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұялар сөздігі» екі кітапша болып 1996 жылы баспадан шықты [2]. Осы жылдардан бастап, Т.Тоқтарованың, Н.Қоқышеваның, Б.Есімсейітовтың мақалалары шыға бастады. Бұл сөзжасамдық ұя мәселесіне ғылымдар тарапынан назар аударыла бастағанын көрсетеді.

Сөзжасамның теориялық бірліктері де қазіргі кезде өз алдына жеке зерттеу нысанына айналды. Мысалы, Н.Қоқышеваның кандидаттық диссертациясы сөзжасамдық ұялардың сатыларындағы туынды сөздерге (2001) [3], Б.Есімсейітовтың кандидаттық жұмысы [4] сөзжасамдық тізбек мәселесіне (2002), К.Құрманәлиевтің докторлық диссертациясы қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесіне (2002) [5], Д.Қуандықованың ғылыми жұмысы [6] етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипатына (2005) т.б. ғалымдардың еңбектері арналды. Кейінгі кезде сөз тіркестерінің туынды мағыналы сөз жасауға қатысы туралы мәселеге арналған ғылыми еңбектер жарық көрді.

Н.Қоқышеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүше атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер», (2001), Б.Есімсейітовтің «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер (бір буынды қимыл-қозғалыс салт етістіктері негізіндегі сөзжасамдық ұялар тұрғысынан)» (2002) атты диссертациялары ұя мәселесіндегі алғашқы арнайы зерттеулер болатын. Ғалым К.Құрманәлиев орыс тіл білімінде ұя мәселесінен 20 диссертация қорғалған деген тілдік деректі салыстырудан қазақ тілінде сөзжасамдық ұя мәселесі әлі де зерттеуді қажет ететінін айтқан болатын. Н.Қоқышеваның кандидаттық диссертациясы негізінен сөзжасамдық саты мәселесін зерттеуге арналған. Сөзжасамдық саты ұяның бір өзекті мәселесі ретінде зерттелген.

Орыс тіл білімінде А.Н.Тихоновтың көлемді сөзжасамдық ұялар сөздігі бар. Қазір қазақ тілінде сөзжасамдық ұялардың толық сөздігі жоқ. 90 жылдары жарыққа шыққан О.Тоққожаеваның сөзжасамдық ұяларға арналған сөздігінде синтетикалық тәсіл ғана қамтылған. Сондықтан мақаламызда қамтылған ғылыми мәліметтер мен тұжырым нәтижелері жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы» пәнін оқытуда дәріс, семинар сабақтарына қазақ тілінің сөзжасамдық ұялар сөздігін құрастыруда қосымша материал ретінде пайдалануға өз үлесін қосады деп ойлаймыз.

Б.Сағындықұлы «**ақ**» сөзінің мағынасы алғашқыда етістік, кейін конверсиялық жолмен бірте-бірте сын есімге, кейін зат есімге айналған деп, **ақ** сөзінің жасалу жолын семантикалық сөзжасамға жатқызады [7].

А.Салқынбайдың «Қазақ тілі сөзжасамы» оқу құралында **ақ** сөзінің семантикалық дамуы нәтижесінде пайда болған **ақбурыл, ақпейіл, ақбақай, ақжарқын, ақжүрек, ақжелең, ақкөбік, ақөлең, ақсауыт, ақсорпа, ақ шаш** туынды атаулары берілген [8, 106].

Ғалым Б.Қасымның «Күрделі зат есімдер сөздігінен» [9] және «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» [10] **ақ** түбірінің қатысуымен жасалған 211 туынды сөз жинақталды. Бұл ретте лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған екіншілік мағынадағы туынды сөздер де

есепке алынды. Ұя құрылымы өте күрделі, көлемді. Сөзжасамдық ұя құрылымына талдау жасайтын болсақ, бұнда 15-і синтетикалық тәсіл арқылы, 21-і лексика-семантикалық тәсіл арқылы, 175-сі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. 202 сөзжасамдық жұп, 174 сөзжасамдық тізбек, 3 сөзжасамдық тарам, 6 сөзжасамдық саты бар. Бірінші сатыда 180 туынды сөз, екінші сатыда 12 туынды сөз, үшінші сатыда 3 туынды сөз, төртінші сатыда 3 туынды сөз, бесінші сатыда 1, алтыншы сатыда 1 туынды сөз жасалған. Бұдан шығатын қорытынды: ең көп туынды сөз бірінші және екінші сатыларда орналасқан, ал үшінші мен төртінші, бесінші мен алтыншы сатыларда туынды сөздер саны тең болып келеді. Демек, түп негізден алыстаған сайын сатылардағы туынды сөздер саны да сирей бастағанын көреміз. Сонымен қатар бұл сөзжасамдық ұяда аналитикалық тәсілдің сөзбірігім жолы арқылы жасалған туынды сөздер өте көп кездеседі.

Ақ түбірінен өрбіген сөзжасамдық ұя сызбасы төмендегідей:

Түбір	1-саты	2-саты	3-саты	4-саты	5-саты	6-саты
Ақ	ақта	ақтау ақтат	ақтаушы ақтатқыз	ақтаушы- сыз, ақтау- шылық, ақтатқыз- дыр.	ақтатқыз- дырт	ақтатқыз- дыртқыз

ақсыз
 ақ орда
 ағырақ
 (әп) пақ, аппақ
 ақшыл ақшылт ақшылтым
 ақауыз (ауру, жара)
 ақайрауық (өсім.)
 ақбайпақ I (өсім.), ақбайпақ II (індет, ауру)
 ақбайтал (күртік қар)
 ақбақай (өсім.)
 ақбалық (балық)
 ақбанды (көне.; белогвардейцы)
 ақбас (1.түйе ауруы, 2.өсім.) ақбасқурай (өсім.)
 ақбасшалғын (өсім.)
 ақбасшөп (өсім.)
 ақбаспалау (өсім.)
 ақбаттауық (өсім.)
 ақбауыр (құс)
 ақберен (көне.; сауыт)
 ақбидай (астық)
 ақбикеш (ақталған тары)
 ақбүйрек (өсім.)
 ақбоз сын. ақбозат (астр.)
 ақбөкен (аң)
 ақбілек (өсім.)
 ақбурыл
 ақгүл (өсім.)
 ақдабы (мата)

ақдәрі (өсім.)
ақжайма (простыня)
ақжал (өсім.)
ақжалбыз (өсім.)
ақжарқын
ақжаулық (1. әйелдің бас киімі; 2. әйел, зайып)
ақжапырақ (өсім.)
ақжелең (халық әуені)
ақжелек (өсім.)
ақжелкек (өсім.)
ақжелкен (өсім.)
ақжем I (өсім.), ақжем II (1. қыран құсқа беретін ет;
2. су сорып, терінің үлбіреп қалуы; 3. тозған)
ақжол I (топырақ), ақжол II (ырым, ұран), ақжолтай (жолы болғыш; удача)
ақжуа (өсім.)
ақжусан (өсім.)
ақжұпар I (өсім.), ақжұпар II (өсім.)
ақжүгері (өсім.)
ақжүзген (өсім.)
ақжүзім (өсім.)
ақжүрек (өсім.)
ақизен (өсім.)
ақиық (қыран, құс)
ақкекіре (балық)
ақкелін (өсім.)
ақкөбе (тар.; сауыт киім)
ақкөбелек (жәндік)
ақкөбең (өсім.; бидай)
ақкөбік
ақкөз (балық)
ақкіріш (тас)
ақкіс (аң)
аққайнар (шарап)
аққайран (балық)
аққайың (өсім.)
аққакпак (өсім.)
аққала (ойын)
аққалақ (аң)
аққанат (өсім.)
аққаңбақ (өсім.)
аққаптал I (балық, кит), аққаптал II (жауырдан кейін шығатын ақ жүн),
аққаптал III (індет, ауру)
аққараған (өсім.)
аққарқара (құс)
аққас (түшкіргенде айтылатын сөз)
аққасқа (миф.; айту)
аққатпа I (өсім.), аққатпа II (қой ауруы)
аққияк (өсім.)
аққой (өсім.)

аққонақ (өсім.)
аққоңырбас (өсім.)
аққорғасын (өсім.)
аққоян (аң)
Аққу I (астр.; шоқ жұлдыз), аққу II (құс)
аққугүл (өсім.)
аққуоты (өсім.)
аққурай (өсім.)
аққұйрық (құс)
аққұлақ I (аң), аққұлақ II (аң және қой, ешкі ауруы), аққұлақ III (өсім.)
аққылтан (өсім.)
аққылтық (өсім.)
аққұман (ыдыс)
аққұр (құс)
аққұрт (ауру)
аққұс (у тас)
аққұтан (құс)
аққылтақ (бидай)
аққырау (иней)
ақлэйлек (құс)
ақмай (мақта майы)
ақмамық (өсім.)
ақмарал (аң)
ақмаржан (күріш)
ақмарқа (балық)
ақмия (өсім.)
ақмұрт I (жерг.; сөктары), ақмұрт II (жерг.; ұлтан)
ақнабат (қауын), ақнауат (үлкен сары қауын)
ақпейіл
ақөлең (өсім.)
ақсақал (1. қария; 2. ел билеген рубасы)
ақсаңырауқұлақ (өсім.)
ақсарағат (көне)
ақсарбас (миф.; ырым)
ақсары I (жыртқыш құс), ақсары II (өсім.) ақсарыгүл (өсім.)
ақсарымсақ (өсім.)
ақсасыр (өсім.)
ақсауыт
ақсәуле (өсім.)
ақсексеуіл (өсім.)
ақселеу (өсім.)
ақсерек (ұлт.; ойын)
ақсерке (балық)
ақсирақ (малдың жұтап қырылуы)
ақсора (бұта), ақсу (шай)
ақсорпа
ақсусар (аң)
ақсұңқар (экспр.; қыран құс)
ақсүйек I (ойын), ақсүйек II (өсім.), ақсүйек III (тек, бекзада)

ақсүйрік (өсім.)
ақсүмбе (көне. мұнара)
ақсырттан (өсім.)
ақтабан (жұт)
ақтамақгүл (өсім.)
ақтамыр (өсім.)
ақтаңдақ (тері ауруы), ақтаңдақтар (саяси термин)

ақтас I (түйме), ақтас II (жерг.; әк)
ақтаспа I (өсім.), ақтаспа II (құрт)
ақтаяқ I (көне.; хан мен патшаның атарман-шабарманы),
ақтаяқ II (кәсіби, мұрап)
ақтерек (ағаш)
ақтиін (терісі бағалы тышқан)
ақтоқал (өсім.)
ақтон (бидай қабығы)
ақтопалаң (індет)
ақторта (балық)
ақтұйғын (құс)
ақтұмсық (құс)
ақтұнба
ақтұнжыр (құс, қаршыға)
ақтұт (жәндік)
ақтүйебас (ойын)
ақтүйнек (картоп)
ақтүлкі (аң)
ақтүтек (пурга)
ақтышқак (ауру)
ақтышқан (аң)
ақтікен (өсім.)
ақтілеу (ізгі көңіл қалауы)
ақуыз
ақұнтақ (қызылша өсімдігінің ауруы)
ақұрық (қауын)
ақүрпек I (балық), ақүрпек II (өсім.)
ақшабақ (балық)
ақшагүл (өсім.)
ақшағала (құс)
ақшайыр (өсім.)
Ақшақар (снегурочка)
ақшам (1. іңір; 2. намаз) ақшамсоқыр (ауру)
ақшаңқан (өсім.)
ақшатыр (өсім.)
ақшатау (өсім.)
ақ шаш
ақшелек (мал ауруы)
ақшеңгел (өсім.)
ақшешек I (ауру), ақшешек II (өсім.)
ақши (өсім.)

ақшоқан (өсім.)
ақшолақ (тышқан)
ақшом (көне. керуен ақшомшы (көне. керуенші)
ақшөп (өсім.)
ақшуақ (бұта)
ақшұнақ I (1. су өсім.; 2. боран), ақшұнақ II (тышқан),

ақшытыр (өсім.)
ақшілік (өсім.)
ақшірік (өсім. кеселі)
ақамур
ақбұзаубас
ақсырғақ сын. (суық күзде тоңазыған жердің жүруге тайғанақ болуы)

Қорытынды. Қорытындылап айтқанда, сөзжасамдық ұя мәселесінің ғылыми-теориялық негізіне жасалған шолудан қазақ тіл білімінде О.Токқожаева, Т.Тоқтарова, Н.Қоқышева, Б.Есімсейітов, Д.Қуандықованың еңбектерінде зерттелгені анықталды. «Ақ» түбірінің қатысуымен жасалған туынды сөздердің қатары айқындалып, сөзжасамдық ұяға талдау жасау арқылы оның сөзжасамдық әлеуеті қарастырылды. «Ақ» сөзінен өрбіген сөзжасамдық ұяға жасалған талдау нәтижесі оның сөзжасамдық әлеуетінің мол екенін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / М. Бұралқыұлы – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 608 бет.
- 2 Токқожаева О. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұялар сөздігі / О. Токқожаева – Алматы, 1996. – 175 б.
- 3 Қоқышева Н.М. Қазіргі қазақ тіліндегі дене мүшелері атаулары негізіндегі сөзжасамдық ұялардың сөзжасамдық сатыларындағы туынды сөздер: филол.ғыл.канд... дисс. ... авторефераты / Н.М. Қоқышева – Алматы, 2001. – 26 б.
- 4 Есімсейітов Б. Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектер: филол.ғыл. докторы дисс. ... авторефераты / Б. Есімсейітов – Алматы, 2002. – 25 б.
- 5 Құрманәлиев К. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докторы ... дисс. / К. Құрманәлиев – Алматы, 2002. – 300 б.
- 6 Қуандықова Д. Етістікті сөзжасамдық ұяның семантикалық сипаты: филол.ғыл.канд. дисс. ... авторефераты / Д. Қуандықова – Алматы, 2005. – 26 б.
- 7 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасының этимологиялық негіздері / Б. Сағындықұлы – Алматы, Қазақ университеті, 2005.
- 8 Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу құралы / А. Салқынбай. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 271 б.
- 9 Қасым Б.Қ. Күрделі зат есімдер сөздігі / Б.Қ. Қасым. – Алматы: Ғылым, 1999. – 110 бет.
- 10 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 1 – том. – 752 бет.

С.С. Шокабаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Словообразовательный потенциал слова «ақ» в современном казахском языке

Аннотация. В казахском языке слово «ақ» относится к словам, которые имеют много значений. В нашем языке это слово является основой для многих производных слов, используемых как существительные, прилагательные и качественные значения. В статье с помощью анализа словообразовательного гнезда определяется словообразовательный потенциал слова «ақ» в современном казахском языке. Лингвистические данные и производные слова, собраны из словарей ученого Б. Касыма «Күрделі зат есімдер сөздігі» и «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». Рассматриваются труды ученых, исследовавших словообразовательное гнездо, так же выявляется 211 производных, образованных от слова «ақ». Кроме того, доказывается, что 15 производных слов образованы синтетическим, 21 лексико-семантическим, 175 аналитическим способом словообразования, 202 словообразовательных пар, 174 словообразовательных цепочек, 3 словообразовательных парадигм и 6 словообразовательных лестниц.

Ключевые слова: «ақ», словообразовательное гнездо, структура, потенциал, аналитический и синтетический, лексико-семантические способы словообразования.

S.S. Shokabayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Word-Building Potential of the Word “Ақ” in the Modern Kazakh Language

Abstract. In the Kazakh language, the word «ақ» belongs to words that have a lot of meanings. In our language, this word is the basis for many derived words used as nouns, adjectives and qualitative meanings. In the article, the word-building potential of the word «ақ» in the modern Kazakh language is determined using the analysis of the derivational family. The linguistic data and derived words are collected from the dictionaries of the scientist B. Kasim «Kördeli Zat Esimder Sөzdigi» («Complex Nouns Dictionary») and «Kazak Adebі Tilinіn Sozdigi» («Dictionary of the Kazakh Literary Language»). The article discusses the works of scientists who have studied the, as well as revealed 211 derivatives formed from the word «ақ». In addition, it is proved that 15 derived words are formed by synthetic, 21 by lexico-semantic, 175 by analytical methods of word-formation, 202 word-formation pairs, 174 word-formation chains, 3 word-formation paradigms and 6 word-formation ladders.

Keywords: «Ақ», derivational family, structure, potential, analytical and synthetic, lexico-semantic methods of word formation.

References

- 1 Buralqyuly M. Qazaq tilinіn tysindirne sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language] (Mektep, Almaty, 2008. P. 608). [In Kazakh]
- 2 Toqqozhaeva O. Qazaq tilindegi sozzhasamdyq uialar sozdigi [Dictionary of Word and Nests in the Kazakh Language] (Almaty, 1996). [In Kazakh]
- 3 Qoqysheva N.M. Qazirgi qazaq tilindegi dene musheleri ataylary negizindegi sozzhasamdyq uialardyn sozzhasamdyq satylaryndagy tyindy sozder: filol. gyl.kand... diss. ... avtoreferaty [Experts in the current Kazakh language have the following keywords in the editorial board:] (Almaty, 2001). [In Kazakh]
- 4 Esimseitov B. Qazirgi qazaq tilindegi sozzhasamdyq tizbeker: filol. gyl.doktory diss... avtoref... [Word-Series Circuits in the Modern Kazakh Language] (Almaty, 2002). [In Kazakh]

- 5 Qyrmanaliev K. Qazaq tilindegi sozhasamdyq yia maselesinin teorialyq negizderi: filol. gyl. doktory... diss. [Theoretical Foundations of the Problem of Word Nesting in the Kazakh Language] (Almaty, 2002). [In Kazakh]
- 6 Qyandyqova D. Eistikti sozhasamdyq yianyn semantikalyq sipaty: filol. gyl.kand. diss. ... avtoref. [The Semantic Nature of the Word-For-Word Noun] (Almaty, 2005). [In Kazakh]
- 7 Sagyndyqyly B. Qazaq tili leksikasynyn etimologiakyq negizderi [Etymological Bases of the Kazakh Language Lexicon] (Almaty, 2005). [In Kazakh]
- 8 Salqynbai A. Qazaq tili soszhasamy: Oqy quraly [Kazakh Language Phrasebook: Tutorial] (Almaty, 2003). [In Kazakh]
- 9 Qasym B. Kurdeli zat esimder sozdigi [Compound Names Dictionary] (Almaty, 1993). [In Kazakh]
- 10 Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq / Qyrast. T. Zhanyzaqov, S.Omarbekov, A.Zhunisbek zhane t.b. [Dictionary of the Kazakh literary language Compiled by: / T. Zhanyzaqov, S.Omarbekov, A.Zhunisbek and other] (Almaty, 2006). [In Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Шокабаева С.С. - филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Shokabayeva S.S. - Candidate of Philology, Kazakh Linguistics of the Philological Faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Жазбадерек - Хроника - Chronicle

С.К. Сәтенова

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Рухани жаңғырумен үндес іргелі ғылыми еңбек

*Қазақтың этнографиялық категориялар,
ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.
I-У том. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі.
– Алматы, 2017. Ғылыми басылым.
Толықтырылып, өңделіп екінші рет басылуы.
Барлығы – 4208 бет.*

Пікір жазуымызға себеп болып отырған осы іргелі әрі көлемді ұжымдық бұл ғылыми басылымда түбі бір түркі тектес қазақ халқының байырғы этникалық ортадағы малшылық, егіншілік, аңшылық, тіпті балықшылықпен де байланысты шаруашылық ұйымдастыру жүйесі, энтостың тіршілік қамына тән дүниеліктері айтарлықтай молынан қамтылған. Сонымен қатар бес томдық бұл еңбекте байырғы қазақы ортаның әдет-ғұрып, салт-сана, ежелгі мифтік, политеизмдік наным-сенімдері, дін-мұсылмандықпен байланысты діни таным-білімдеріне ерекше орын берілгенін айрықша атап айтуға болады.

Жобаның авторы және оның ғылыми жетекшісі этнолог ғалым Н. Әлімбаевтың концепциясы бойынша дәстүрлі қазақы қоғамдағы сан алуан қатынастар жүйесін категориялар, ұғымдар, атаулар арқылы бүтіндей қамту жолы көзделген. Бұндай универсалды тәсілді, түптеп келгенде, жоба авторының ерекше ғылыми қисыны келіскен тапқырлығы деп бағалауға болады.

Біздің байқауымызша, аталмыш еңбек негізінен сегіз-тоғыз жүйеден тұрады. Шамамен олар төмендегідей, таратып айтуға болады.

I. Шаруашылық жүйесі: төрт түлік, егіншілік, балықшылық, аңшылық т.б.

II. Артефактілер жүйесі: тері-жүн өңдеу, ағаш ұқсату, киіз басу; сүйек-мүйіз, металл өңдеу; ұсталық, зергерлік, тас қашаушылық өнері т.б.

III. Тіршілік қамы жүйесі: баспана, үй жиһаздары, ыдыс-аяқ, киім-кешек, этнография, этнометеорология, этноастрономия, этноботаника, этномедицина, этноветеринария, этнокалендарь т.б.

IV. Психологеметтік жүйесі: адамның дүниеге келуі, оның әлеуметтік ортасы, адамның есейіп ержетуі, үйлену, қарттық кез, өлім-жітім, өлік жөнелту (үші, жетісі, қырқы, жүзі, жылы мен асы).

V. Қоғамдық-әкімшілік жүйесі: хандық, хан кеңесі, билер билігі, ақсақалдық институт.

VI. Дүниетаным жүйесі: наным-сенімдер, политеизм, бақсылық, тәңіршілдік, дін-мұсылмандық, әулие-әнбиелер, мүрсал пайғамбарлар т.б.

VII. Тіл өнері, жазу-сызу: айтыс, тұрмыс-салт айтысы, қыз бен жігіт айтысы, қайым айтыс, жер-су айтысы, ақындар айтысы т.б.

VIII. Ұлттық ойындар: халықтық спорт, күрес, ат жарыс, көкпар.

IX. Әскери өнер: қару-жарақтар дүниесі, ел қорғау, ұраны, туы, таңбасы т.б.

Аталмыш энциклопедияның мазмұндық құрылымы, байыптап қарағанда, табиғат, адам, қоғам деп аталатын ерекше мәдени-семантикалық үш гипербірліктен тұратыны, олардың өзара ішкі-сыртқы қатынасы, бір-бірімен себеп-салдарлық, шартты, жанама байланыстары айқындалып ашыла түскен. Атап айтқанда, мысалы, табиғат объектілері мен

қоғамның, қоғам мен оның мүшелері болып табылатын субъектілердің өзара әлеуметтік құқықтық, экономикалық қатынастар жүйесінің құрылымы мен этностың туыстық жүйесі ата-баба жолымен реттеліп, қазақы қоғамды ұйыстырып, үйлестіріп, бірегейлендіріп отырған (қараңыз: Ата-баба жолы, Шежіре, Қара шаңырақ). Бұл ретте аталмыш энциклопедиядан билер институты мен ақсақалдық институтының орны мен ролі ерекше болғандығын байқаймыз. Энциклопедия авторлары, әсіресе, қоғамдағы этикалық нормалардың обал-сауап қағидатымен реттеліп отырғандығын айрықша аша түскен (қараңыз: Обал-сауап).

Энциклопедиялық зерттеуде, мысалы, жайылым жай ғана атау емес, ол экологиялық, әлеуметтік және жалпыға ортақ ұлттық мәселелерді қамтитын категория ретінде берілген. Атап айтқанда, жайылымның қазақы ортаны табиғатпен байланыстыратын ең басты категориялардың бірі ретінде талдануы өте құптарлық. Жер бедері тәрізді табиғи факторлардың ерекшеліктерін, қоршаған ортаның экологиялық өзгешеліктерін көшпенділердің өмір тәжірибесінен тереңнен танып білуі, сайып келгенде, халықтың когнитивтік санасындағы категориялармен, ұғымдармен және халықтық атаулармен байланысты болып келеді (қараңыз: Жер бедері).

Қазақ этнографиясы жөніндегі бұрын-соңды зерттеулерде кездесе бермейтін ақ мал, қара мал деп аталатын халықтық атаудың аталмыш энциклопедияның бұл басылымында мәдени-семантикалық коды ашылып, байырғы дәстүрлі түсініктегі ақ малдың «жылқы» екені, яғни күйіс қайырмайтын түлікке жататыны, бірақ адал екені ақ сөзінің семантикалық ерекшелігіне байланыстылығы, ал қара малдың күйіс қайыратын түлікке жататыны этносқа тән дүниетаным екеніне ерекше мән берілген.

Малшылық, егіншілік, аңшылық кәсібімен байланысты және үй шаруашылығындағы еңбек құралдарын лұғаттық мақалаларда авторлар заттық мәдениет аясындағы артефактілер ретінде айтарлықтай ден қойып сипаттаумен қатар, қамшы, құрық, желі, балта, бақан тәрізді атаулардың мәдени-семантикалық өрістегі ерекшеліктері мен рухани әлеміндегі мән-құрал ғана емес, олардың мазмұнын жан-жақты аша түседі. Мысалы қамшы, бір есептен, ат айдайтын биліктің символы, адамды теріс күштерден қорғайтын қасиетті зат ретінде ұғынылады. Қазақы ортада «балтаны баспа, балта басқан байымас», «желіні аттама», «қамшыны жерге тастама» тәрізді әр алуан тыйым сөздер қалыптасқан. Үйлену салтында арқан, бақан, желі тәрізді еңбек құралдары ерекше мән алып, ғұрыптық салт-жоралғылардың құрамдас компонентіне айналады. Авторлар ұжымы қазіргі кезде ұмыт бола бастаған бұндай деректерді аса мол фольклор мұраларын кеңінен қамтып, өткен ғасырлардағы шығыстанушы ғалымдардың зерттеулеріне сүйеніп тиянақтап отырған. Энциклопедия авторлары әсіресе, Ғ.Себепов, С.Қасиманов, Х.Арғынбаев, Ә.Тәжімұратов сынды алдыңғы аға буын зерттеуші-ғалымдардың ғылыми мұрасын, ондағы білімдер жүйесін дамыта түсіп, жаңа деңгейге көтергенін атап айтуға болады.

Қазақ этнографтары, тарихшылары, тіл мамандары ұжымдасып шығарған бұл энциклопедия түркі әлемін танудағы алғашқы зор қадам деуге болады. Осы тәрізді елтанымдық, этнографиялық мазмұндағы салалық энциклопедияларды өзге де түркі елдері қолға алып, жарыққа шығарып жатса, әрине, құба-құп болар еді. Бұндай іргелі ғылыми еңбектерден түркі халықтарының мәдени-этникалық түп-тамырын, одан тарайтын ортақ генезистік дүниелерді, сондай-ақ, әр халықтың тұрмыс-тіршілігіне, экологиялық ортасына, табиғат ерекшеліктерімен тығыз байланысты өзді-өзіне тән төл мәдениетін, дүниетанымын, әдет-ғұрып, салт-санасын кеңінен, тереңнен тануға мүмкіндік берген болар еді.

Қазақтардың ерте заманнан байырғы тіршілік көзі мал шаруашылығы болғандықтан малдан алатын өнімдер қазақ отбасы үшін баспана, киім-кешек, күнделікті азық, күш-көлік құралы, тұрмыстық бұйымдар мен шаруашылық құралы ретінде молынан пайдаланылды. Қазақтың бұрынғы көшпелі тұрмысында мал өнімдерінің қалдықсыз технология принципі бойына өңделіп, ысырапсыз қолданылғанын осы энциклопедиядан оқып біледі. Тіпті мал-

дың еті мен сүті, терісі мен жүнінен басқа оның сүйектері, мүйіздері мен тұяқтарынан да алуан түрлі бұйымдар дайындалғаны жан-жақты баяндалып, кезінде мал өнімдері арасында зат-бұйымдар жасауға қажетті шикізат ретінде мал терісінің бірінші орында тұрғаны атап көрсетіледі.

Энциклопедияда әлеуметтік, құқықтық мәселелер кеңінен қамтылған. Айталық, Совет Одағы кезеңіндегі бірсыпыра еңбектерде «қазақ әйелдерінің революцияға дейінгі уақыттағы хал-жағдайы өте нашар болған» деген тәрізді стереотиптер, біржақты ұшқары пікірлер осы күнге дейін кездесетіні байқалады. Алайда бұл энциклопедияның жетістігінің бірі қазақ қыздары мен әйелдеріне байланысты мәселелерге айтарлықтай орын беріп, олардың байырғы отбасындағы, қоғамдағы орны, жай-күйі мен әлеуметтік статусының жоғары болғандығы объективті түрде талданған (қараңыз: Әйел заты, Қыз жасауы, Қыз көші т.б.). Қорыта айтқанда, бұл еңбекте ұзын саны он мыңнан астам этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулар қамтылған. Авторлар ұжымы оларды жүйелеп, қазақ тілінің табиғи, тарихи-мәдени қолданыстық кеңістігін қалпына келтіру (реконструкциялау) арқылы халқымыздың әлеуметтік және рухани әлеуетін қамтамасыз етуге ыждаһаттылықпен атсалысқан, Еуразия халықтарындағы тұңғыш жаңа тұрпаттағы энциклопедия болып саналады.

Автор туралы мәлімет:

Сәтенова С.К. - филология ғылымдарының докторы, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Satenova S.K. - Doctor of Philology, Professor of Translation Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Филология сериясы» журналында мақала жариялау ережесі

1. Журналдың мақсаты. Филология ғылымдарының өзекті мәселелерін, тіл және әдебиетті оқыту әдістемелерін және де ғылыми конференциялардың ең маңызды материалдарын, библиографиялық шолу мен сын пікірлерді көрсететін әдебиеттану және тілтану саласындағы мұқият тексеруден өткен түпнұсқа ғылыми жұмыстарды жариялау.

2. Журналда мақаланы жариялаушы автор Ғылыми басылымдар бөліміне (мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 408 кабинет) қолжазбаның қол қойылған 1 дана қағаз нұсқасын тапсыру және **Word** форматындағы нұсқасын **vest_phil@enu.kz** электрондық поштасына жіберу қажет. Қағазға басылған мақала мәтіні мен электронды нұсқасы бірдей болулары қажет. Мақаламен бірге автордың жұмыс орнынан **Ілеспе хат** та тапсырылуы қажет. Мақалалар **қазақ, орыс, ағылшын** тілдерінде қабылданады.

3. Авторлардың редакцияға мақалаларды жіберуі «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысында» басуға және шет тіліне аударып, қайта басуға келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы өз туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына, барлық көшірмелердің, кестелердің, сұлбалардың, иллюстрациялардың тиісті түрде рәсімдеуіне кепілдеме береді.

4. Ұсынылатын мақала көлемі (жекедеректер мен әдебиеттер тізімін қоса):

- мақалалар үшін - 8 ден 16 бетке дейін;

- сын пікірлер (монографияға, кітапқа) және конференция туралы пікір - 6 дан 12 бетке дейін.

5. Мақала мәтінінің пішіні:

– **Microsoft Word** (docx) форматындағы файлда;

– **Times New Roman** шрифінде;

– жақтау жолағы 2x2x2x2;

– 1,5 жоларалық интервалы;

– 14 кегл;

– мәтінді жақтау көлеміне сәйкестендіру керек;

– Әрбір азатжол қызыл сызықтан басталуы қажет (1 см шегініс);

– **транслитерация** Library of Congress (LC) жүйесінде жасалуы керек.

Мақаланы құру сұлбасы:

XҒТАР <http://grnti.ru/> - бірінші жолдың сол жақтауында;

Автор(лар) туралы метамәліметтердің мазмұны (Рәсімдеу үлгісі / Образец оформления статьи / Template қараңыз)

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында **қою әріппен** жазылады;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемелерде жұмыс істесе, онда автордың тегі мен тиісті мекеменің қасында бірдей белгіше қойылады)

Автор(лар)дың **E-mail**-ы – жақша ішінде (*курсивпен*);

Мақала атауы – жолдың ортасында (жартылай қоюмен)

Аңдатпа – (100-200 сөз) формуласыз, мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (кіріспе, зерттеу әдіснамасы мен әдістемесі, зерттеу нәтижелері, қорытынды) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет.

Түйін сөздер («Түйін сөздер» сөз тіркесі **жартылай қоюмен** белгіленеді) (5-8 сөз немесе сөз тіркестері) - Түйін сөздер зерттеу тақырыбын өте дәл бейнелеу керек, сонымен қатар, ақпараттық-ізвестіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін мақала мәтінінің терминдерін және де басқа маңызды ұғымдарды қамтуы қажет.

Мақаланың негізгі мәтіні кіріспені, мақсат пен міндеттерді қоюлуын, зерттеу тақырыбы бойынша жұмыстардың шолуын, зерттеу әдістерін, нәтижелер/талқылау қорытынды қамтуы қажет (жоларалық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1 см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады.

Кестелер, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр иллюстрация қасында оның аталуы болуы қажет. Сурет айқын әрі сканерден өтпеген болуы керек.

Мақаладағы формулалар тек мәтінде оларға сілтеме берілсе ғана нөмірленеді.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқаларына міндетті түрде алғаш қолданғанда түсініктеме берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі. Мәтінде әдебиеттерге сілтеме тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің нөмірленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіледі: мәтінде кездескен әдебиетке алғашқы сілтеме [1, 153 б.] арқылы, екінші сілтеме [2, 185 б.] арқылы т.с.с. жүргізіледі. Мақаланың негізгі мәтініндегі кітапқа сілтеме қолданылған беттерді көрсету керек (мысалы, [1, 45 б.].

Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар, рецензиядан өтпеген басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін, әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгісін төмендегі мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз).

Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) беріледі.

Авторлар туралы мәлімет: аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекенжайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілінде толтырылады.

6. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның кейін қайтарылуы, оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді.

7. Электронды корректурамен жұмыс істеу. Ғылыми басылымдар бөліміне түскен мақалалар жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Эксперттер ұсынылған мақалаға оның жариялау мүмкіндігі, жақсарту қажеттілігі немесе қабылданбауы туралы дәлелді қорытындысын қамтитын жазбаша сын пікір береді. Жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда авторлар үш күн аралығында мақаланың корректурасын жіберу керек. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі. Оң сын пікірлер алған мақалалар оларды талқылау және басылымға бекіту үшін журналдың редакциялық алқасына ұсынылады.

Журнал жиілігі: жылына 4 рет.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына келесі реквизиттер бойынша төлем жасау қажет (ЕҰУ қызметкерлері үшін - 4500 тенге; басқа ұйым қызметкерлеріне - 5500 тенге).

Реквизиттері:

АО «Банк ЦентрКредит»
БИК банка: КСJBKZKX
ИИК: KZ978562203105747338 (KZT)
Кнп 861
Кбе 16

АО «Bank RBK»
Бик банка: KINCKZKA
ИИК: KZ498210439858161073 (KZT)

АО «ForteBank»
БИК Банка: IRTYKZKA
ИИК: KZ599650000040502847

«Мақала үшін, автордың АТЫ-ЖӨНІ»

Provisions on articles submitted to the journal “Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series”

1. Goal of the journal. Publication of carefully selected original scientific papers in the fields of literary studies, linguistics, reflecting the actual problems of philology, language and literature teaching methods, most significant proceedings of scientific conferences, bibliographic summaries and reviews.

2. An author who wishes to publish a paper in the journal must submit the paper in one hard copy (printed version), signed by the author, to the scientific publication office (at the address: 010008, the Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev St., 2. The L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Administrative Building, Office 408) and by e-mail **vest_phil@enu.kz** in **Word** format. At the same time, strict compliance between Word-version and the hard copy is required. And also the authors need to submit a cover letter.

Language of publications: Kazakh, Russian, English.

3. Submission of papers to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, the L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish papers in the journal and their re-publication in any foreign language. By submitting the text of the paper for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about themselves, lack of plagiarism and other forms of unauthorized use in the article, proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, and illustrations.

4. The recommended volume of the paper (including metadata and references):

- for papers – between 8-16 pages;
- for reviews (of monographs, books), reviews on conferences – between 6-12 pages.

5. Text formatting requirements:

- Microsoft Word file format (docx);
- Times New Roman font;
- the size of the fields 2 * 2 * 2 * 2;
- line spacing 1,0;
- size 14;
- text alignment in width;
- each paragraph beginning with the main line (indent 1 cm);
- transliteration is carried out according to the Library of Congress (LC) system.

Structure of the article:

IASTI <http://grnti.ru/> – first line, left

The content of the metadata about the author (see Рәсімдеу үлгісі / Paper template)

Initials and Surname of the author (s) – center alignment, italics

Full name of the affiliation, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization)

Author's e-mail (s) – in brackets (italics)

Paper title – center alignment (bold)

Abstract (100-200 words) must not contain formulas or repeat the content of the paper; it must not contain bibliographic references; it must reflect the summary of the paper, preserving the structure of the paper – introduction, methodology and research methods, research results, conclusion.

Key words (the phrase «Keywords» is bold) (5-8 words/word groups). Keywords must be extremely accurate to reflect the subject area of the study, include terms from the text of the paper and other important concepts that make it possible to facilitate and expand the possibilities of finding the paper by means of an information retrieval system).

The main text of the paper must contain an introduction, setting goals and objectives, a review of works on the research topic, research methods, results / discussions conclusion / conclusions – line spacing – 1, «main line» indent – 1.25 cm, justified alignment.

Tables, figures must be placed after the mention. Each illustration must be followed by the inscription. Figures should be clear, clean, and unscanned. Only those formulas referenced in the text are subjected to numbering.

All abbreviations and shprtenings, with the exception of obviously well-known, must be decoded when first used in the text.

Information about the financial support of the work is indicated on the first page in the form of a footnote.

References. In the text, references are indicated in square brackets. References must be numbered strictly in the order of mention in the text. The first reference in the text to a reference must have the number [1, 153 p.], the second – [2, 185 p.], Etc. The reference to the book in the main text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, 45 p.]). Links to unpublished works are not allowed. Undesirable references to unlicensed publications are not recommended (examples of the description of the list of references, descriptions of the list of references in English, see below in the sample article).

At the end of the paper, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the paper is in Kazakh), in Kazakh and English (if the paper is in Russian) and in Russian and Kazakh (if the paper is in English language).

Information about the authors: last name, first name, patronymic, scientific degree, position, affiliation, full business address, telephone, e-mail – in Kazakh, Russian and English.

6. The manuscript must be carefully verified. Non-compliant manuscripts will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has been accepted for publication.

7. Work with electronic proofreading. Papers submitted to the Department of Scientific Publications (editing office) are sent for anonymous review. Experts give a written review of the submitted paper with a reasoned conclusion about the possibility of its publication, the need to send for revision or (rejection) of the paper. Papers that have received a negative review are not accepted for reconsideration. Authors should, within three days, send the proofreading of the paper if it is decided to finalize the paper. Corrected versions of papers and the author's response to the reviewer are sent to the editor. Papers with positive reviews are submitted to the editorial board of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive opinion on publication must pay to the following banking details (for ENU employees – 4,500 KZT, for outside organizations – 5,500 KZT):

Реквизиты:

АО «Банк ЦентрКредит»
БИК банка: КСJBKZKX
ИИК: KZ978562203105747338 (KZT)
Кнп 861
Кбе 16

АО «Bank RBK»
Бик банка: KINCKZKA
ИИК: KZ498210439858161073 (KZT)

АО «ForteBank»
БИК Банка: IRTYKZKA
ИИК: KZ599650000040502847

«За публикацию ФИО автора»

Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Филология»

1. Цель журнала. Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ в области литературоведения и языкознания, отражающих актуальные проблемы филологических наук, методы преподавания языка и литературы, а также наиболее значимые материалы научных конференций, библиографические обзоры и рецензии.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале, необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором, в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 408) и по e-mail **vest_phil@enu.kz**. При этом должно быть строго выдержано соответствие между **Word**-файлом и твердой копией. А также авторам необходимо представить **сопроводительное письмо**.

Язык публикаций: казахский, русский, английский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя – Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева – публикации статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций.

4. Рекомендованный объем (включая метаданные и список литературы):

- для статей – от 8 до 16 страниц;
- для рецензий (на монографии, книги), отзывов о конференциях – от 6 до 12 страниц.

5. Требования к форматированию текста:

- формат файла Microsoft Word (docx);
- шрифт Times New Roman;
- размер полей 2*2*2*2;
- междустрочный интервал 1,0; – кегль 14;
- выравнивание текста по ширине;
- каждый абзац должен начинаться с красной строки (отступ 1 см);
- транслитерация осуществляется по системе Library of Congress (LC).

Схема построения статьи:

ГРНТИ <http://grnti.ru/> – первая строка, слева

Содержание метаданных об авторе (см. Рәсімдеу үлгісі/Образец оформления статьи/ Template)

Инициалы и фамилия автора(ов) – выравнивание по центру (начертание курсивом)

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации)

E-mail автора(ов) – в скобках (начертание курсивом)

Название статьи – выравнивание по центру (начертание полужирным)

Аннотация (100-200 слов) не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, методологию и методику исследования, результаты исследования, заключение.

Ключевые слова (словосочетание «Ключевые слова» выделяется полужирным) (5-8 слов/словосочетаний). Ключевые слова должны предельно точно отражать предметную область исследования, включать термины из текста статьи и другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановку цели и задач, обзор работ по теме исследования, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» – 1,25 см, выравнивание по ширине.

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными. В статье нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки.

Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы. В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1, 153 с.], вторая - [2, 185 с.] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, 45 с.]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нерцензируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. ниже в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке) и на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Эксперты дают письменную рецензию на представленную статью с мотивированным заключением о возможности ее опубликования, необходимости направить на доработку или (отклонении) статьи. Статьи, получившие отрицательную рецензию, к повторному рассмотрению не принимаются. Авторам в течение трех дней необходимо отправить корректуру статьи в случае принятия решения о доработке статьи. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию, необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Реквизиты:

АО «Банк ЦентрКредит»
БИК банка: КСЖВКЗКХ
ИИК: KZ978562203105747338 (KZT)
Кнп 861
Кбе 16

АО «Bank RBK»
Бик банка: KINCKZKA
ИИК: KZ498210439858161073 (KZT)

АО «ForteBank»
БИК Банка: IRTYKZKA
ИИК: KZ599650000040502847

Редактор: Дихан Қамзабекұлы
Шығарушы редактор: І.Р. Құрманғалиев
Дизайн: Ілияс Рысбекұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2018. - 4 (125). - Астана: ЕҰУ. 154-б.
Шартты б.т. - 20,0 Таралымы - 30 дана

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: (87172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды